

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1989 — Ч. 7-8 (339-340)

Т. С. Еліот: СПУСТОШЕНА ЗЕМЛЯ

Р. Лужний: ЙОСИФ ЛОБОДОВСЬКИЙ

Емі В. Найт: КГБ І ПЕРЕБУДОВА

О. Шевченко: НАША МЕТА — СУВЕРЕННА УКРАЇНА

І. Дзюба: ЗДОБУВАТИ, А НЕ ВТРАЧАТИ

ISSN 0585-8364

НОВІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол. (безкислотний папір)

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документації, також нові документаційні матеріали.

«СУЧАСНІСТЬ» 1961-1985. Вибране

1987, 510 стор. ISBN 3-89278-002-1 Ціна: 15 ам. дол.

Збірник вибраних матеріалів із журналу Сучасність: поезія, літературна критика, дослідження, публіцистика авторів у діяспорі та з України — В. Симоненка, Г. Снегирьова, Є. Сверстюка, В. Стуса і ін.

Юрій Самброс

ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор. ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол. (безкисл. папір)

Юрій Самброс дає в спогадах детальну хроніку сталінського погрому українського національного відродження, описує цікаві епізоди з життя О. Олеся, М. Вороного, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК». Випуск 7-й (серпень 1987)

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Київ—Львів; «Пам'яті Василя Стуса»

Редколегія: *І. Гель, М. Горинь, П. Скочок, В. Чорновіл* (відповід. редактор)

1988, 102 стор., мал. формат. ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук сьомого числа відновленого в Україні незалежного журналу.

о. Іван Гриньох

ВВЕДЕННЯ ДО ТВОРІВ

Кард. Йосифа, Верховного Архієпископа

1988, 205 стор. ISBN 3-89278-012-9 Ціна: 10 ам. дол.

Збірка статтів з нагоди 1000-ліття Хрищення Руси-України Патріяршого архимандрита о. І. Гриньоха, якими автор вводить читача в Твори Блаженнішого Йосифа (Рим, 1968, 1969, 1970, 1971).

В. Домонтович

ПРОЗА. Три томи

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. ТОМ ТРЕТІЙ

Примітки Ю. Шевельова; тверда оправа, суперобклад. Ярослави Геруляк.

1988, 558 стор. ISBN 3-89278-010-2 (т. 3) Ціна: 30 ам. дол. (безкисл. папір)

ISBN 3-89278-011-0, тт. 1, 2, 3: 75 ам. дол. (т. 1 в продажі, т. 2 в друці).

ТОМ ТРЕТІЙ містить 28 оповідань і нарисів Віктора Петрова, частина яких з'являється друком вперше.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1989

Ч. 7-8 (339-340)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JULI-AUGUST 1989
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Т. С. Еліот*: Спустошена земля.
19 *Чекко Анджольєрі*: З різних мов і епох.
22 *Аскольд Мельничук*: Хорал: У квітні.
24 *Анатолій Дімаров*: Тридцяті.
68 *Ришард Лужний*: Йосиф Лободовський.
82 *Ігор Михалевич-Каплан*: Одинадцята старість — перша молодість.

МИСТЕЦТВО

- 85 *Василь Барка*: На дорозі поступу.
97 *Вандали в музеї*. (Довідка комісії).
105 *Тамара Варварів*: Пам'ятаю і бережу...

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 124 *Мирослав Прокоп*: Українське протинацистське підпілля 1941-1944.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 145 *Емі В. Найт*: КГБ і перебудова.
158 *Демонодор Баюрський*: Prolegomena до характеристики хахлацької мови.
164 *Леонід Плюш*: Сцилла й Харібда культобміну з СРСР.
176 *Віктор Сабаль*: Сили суспільного й національного прогресу і фронт реакції.
183 *Ольга Петик*: Поезії.

СПОГАДИ

- 184 *Галина Плужник-Білоус*: Останні дні з Євгеном Плужником. (Закінчення).

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 198 *Олесь Шевченко*: Наша мета — суверенна Україна.
205 Інтерв'ю з Віталієм Коротичем. — *Провів Тарас Гунчак*.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 216 *Євген Штендера*: Появився 17-ий том «Літопису УПА».
218 Стус, Василь. SELECTED POEMS. — *Аскольд Мельничук*.

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

- 220 *Іван Дзюба*: Здобувати, а не втрачати.
228 *Іван Драч*: Сучасні проблеми і тривоги молодих.
234 *Леонід Іваненко*: «Мовний романтизм» і конструктивна проза.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 236 *В. С.*: З українського життя Південної Америки.
238 Тиражі видань в Україні.
239 Просимо виправити
239 *Редакція*: Де переклади Павнда?
240 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

СПУСТОШЕНА ЗЕМЛЯ

Т. С. Еліот

Nam Sibyllam quidem Cumis ego ipse
oculis meis vidi in ampulla pendere,
et cum illi pueri dicerent: Σίβυλλα τί θέλεις;
respondebat illa: ἀποθανεῖν θέλω.¹

Езрі Павндові,
il miglior fabbro.²

Найважливіший твір Т. С. Еліота «The Waste Land», написаний 1922р., передає післявоєнні настрої того часу. Твір складний не тільки своїми образами, але й тим, що має звороти з шістьох мов і відгуки до 35 авторів. Поему переклав на українську мову Ігор Костецький 1963 р. та Іван Драч 1988 р. Пропонуємо читачам новий переклад Остапа Тарнавського, який дає дещо нову інтерпретацію окремих важких місць твору. — Редакція.

I. ПОХОРОН ПОМЕРЛОГО

Квітень — це найтяжчий місяць; він вилонює
бузки із мертвої землі, змішує
спогад і бажання, ворушить
в'яле коріння весняним дощем.
Зима нам зберегла тепло, покривши
землю снігом, повним забуття, годуючи
дрібку життя сухими корінцями.
Літо застукало нас, наспівши з-над Штарнбергерзе³
зливою дощу; ми зупинились в колонаді,
а далі рушили у сонце, ген до Гофгартену,
та пили каву і балакали з годину.

Bin gar keine Russin, stamm' aus Litauen, echt deutsch.⁴
Та коли ми дітьми бували в ерцгерцога,
мого кузена, він взяв мене раз на санчата,
і я перелякалася. А він сказав: "Маріє,
Маріє, ти тримайся міцно!" І ми погнали вниз.
У горах почуваєшся вільно.
Читаю майже всю ніч, і на південь переносуся зимою.

Що за коріння оцей виводок, що виросте
з цього закам'янілого паскудства? Сину чоловічий,
ти не можеш сказати і навіть вгадати, бо ти знаєш тільки
купу побитих статуй, де сонце вдаряє,
де мертве дерево не дає притулку, ні цвіркун заспокоєння,
ні сухий камінь дзюркоту води. Там тільки
тінь під тією червоною скелею,
(стань у тіні цієї червоної скелі),
і я покажу тобі щось інше і від
тої тіні, що уранці крокує слідом за тобою,
та тої тіні, що ввечері виходить напроти, щоб тебе зустріти;
я покажу тобі страх у жменці пороху.

Frisch weht der Wind
Der Heimat zu,
Mein Irisch Kind,
Wo wellest du?⁵

"Ти подарував мені гіяцинти вперше рік тому;
вони мене прозвали гіяцинтовим дівчам".
— А все ж, коли ми повернулись пізно з Гіяцинтового парку,
у тебе руки повні, і волосся мокре, я не міг
сказати слова, очі в мене засипали, і я був
ні то живий, ні мертвий, і не знав нічого
задивлений у серце світла, у мовчання.
Oed' und leer das Meer.⁶

Мадам Сосостріс, знана ясновидиця,
мала поганий нежит, та проте
вона відома як наймудріша жінка в Європі,
із зловіщою колодою карт. Тут, казала вона,⁷
і твоя є карта, потоплений Фінікійський Моряк
(Оці перлини, що були його очі. Глянь!)
Тут ось Беладонна, оця Пані Скель,
пані ситуацій.
Тут є чоловік з тризубом, а тут є Колесо,
тут одноокий торгівець, а ця ось карта,
що є порожня, це те, що він несе на плечах,
що мені заборонено бачити. Я не знаходжу,
де є Повішеник. Бійся смерти від води.
Я бачу юрби людей, як ходять вкруг у колі.
Дякую тобі. Якщо побачиш пані Еквітон,
скажи їй, гороскоп я принесу сама:
треба ж бо бути обережним у ці дні.

Нереальне місто,⁸
під бурим туманом зимового ранку,
натопп пливе через Лондонський міст, так багато,
я і не думав, що смерть поконала так багато.
Зідхання, короткі й нечасті, видихнули,
і кожний очі свої потупив під ноги.
Йдуть то угору, то вниз по вулиці Кінг Віліям,
туди, де Сент Мері Вульнот рахує години
з мертвим звучанням на останнім дев'ятім ударі.
Там я побачив знайомого й гукнув йому: "Стетсон!
ти ж був зі мною при фльоті в Мілеях!
Труп, що його ти вкопав ще торік у городі,
чи почав він пускати вже парость? Чи буде цвісти цього року?
А чи мороз ненадійний розбив його ложе?
Ой держи Собаку далеко звідсіль, це ж бо приятель людині,
ще пазурами своїми вигребе це ізнов!
Ти! hypocrite lecteur! -mon semblable, -mon frère!"⁹

II. ПАРТІЯ В ШАХИ

Крісло, в яким вона сиділа, мов блискучий трон,
жевріло на мрамурі, де дзеркало,
сперте на основу в формі плідного винограду,
з-поміж якого золотий Купідон визирав
(другий заховав свої очі за своє крило),
подвоївши сяйво семираменного канделябра
й відбиваючи світло на стіл, де
блиск її ювелів виростав йому назустріч,
з атласових коробок розливаввся у багату розкіш,
на плящинки із слонової кості з кольоровими дзеркальцями,
незакриті, з залишками її дивних, вишуканих парфумів
у виді крему чи пудри, чи плинні — непокоїли й пантеличили
і топили сенс у пахошах; порушені повітрям,
що несло свіжістю з вікна, вони підносились,
підсилюючи безпереривне горіння свіч,
піднявши їхню кіптяву на пастелі,
затрушуючи візерунки кесонної стелі.
Розлоге дерево-великан, підготоване міддю,
палало зелено й оранжево, обрамлене кольоровим камінням,
в його тьмянім світлі плавав різьблений дельфін.
Над античним каміном показано
начебто через вікно на лісовій поляні
преображення Філомелі,¹⁰ королем-варваром

так брутално згвалтованої; та все ж там соловейко
сповнював пустелю неоскверненим голосом,
і все ще вона плакала, і все ще світ продовжує
"тьох-тьох" для непристойних вух.
Й інші висохлі обрубки часу
були розписані на стінах; яскраві обриси
вихилялись, нахилені, заслонювали сусідню кімнату.
Кроки почовгались по сходах.
Під полум'ям, під зачіскою, її волосся
розприскувалось у вогненні цятки,
розжарилося у слова, тоді було зловісно тихо.

"Нерви у мене погані цього вечора. Так, погані. Залишись зі мною.
Говори до мене. Чому ти ніколи не говориш. Говори.
Що ти придумуєш? Що думаєш? Що?
Я ніколи не знаю, що ти думаєш. Подумай".

Я думаю, що ми у провулку шурів,
де померлі втратили свої кістки.

"Що це за галас?"

Це вітер під дверима.

"Чому цей галас тепер? Що тут робить вітер?"

Нічого, знову нічого.

"Ти

не знаєш нічого? Ти не бачиш нічого? Ти не пам'ятаєш нічого?"

Я пам'ятаю

Оці перлини, що були його очі.

"Чи ти живий, чи ні? Чи нема нічого в тебе в голові?"

Крім

О-О-О-О — ця Шекспірова витівка —

вона така елегантна,

така інтелігентна.

"Що мені тепер робити? Що мені робити?"

Я вибіжу так, як я є, і піду вулицею

з волоссям розпушеним, ось так. Що нам робити завтра?

Що нам взагалі робити?"

Гаряча вода о десятій.

А якщо буде дощ, закритий автомобіль о четвертій.

І ми заграємо партію в шахи,

заплющивши недремні очі та чекаючи на стукіт до дверей.

Коли Лілін чоловік демобілізувався, я сказала —

я не добирала слів, я сказала до неї сама,

ПОСПІШАЙ, ПРОШУ, ВЖЕ ЧАС,
зараз Альберт повертається, причепурился трохи.
Він схоче знати, що ти зробила з тими грішми, що їх він дав тобі,
щоб ти вставила собі зуби. Він дав, я була там.
Ти вирви їх усі, Ліль, і дістань нову гарнітуру,
він сказав, я присягаю, мені неприємно дивитися на тебе.
І більше не можу я, я сказала, і подумай про бідного Альберта,
він був в армії чотири роки, він хоче мати "гуд тайм",
а якщо ти не даси йому того, то є інші, які схотять, я сказала.
О, є такі, вона сказала. Щось в тому, я сказала.
То я буду знати, кому то дякувати, вона сказала, і кинула мені
гострий погляд.

ПОСПІШАЙ, ПРОШУ, ВЖЕ ЧАС.
Якщо тобі це не подобається, то ти можеш це виминути, я сказала.
Інші можуть підобрати і вибрати, якщо ти не можеш.
Але якщо Альберт піде геть, то не тому, що про це не говорилось.
Ти повинна соромитись, я сказала, що виглядаєш так антично.
(А їй щойно тридцять один).
Це моя вина, вона сказала, зробивши довге обличчя,
ці ті пілюлі, що їх я брала, щоб позбутись, вона сказала.
(Вона вже мала п'ять, і малошо не вмерла при малому
Джорджеві).
Аптекарь сказав, що буде все гаразд, але я вже ніколи не була
та сама.

Ти таки справжня дура, я сказала.
Що ж, якщо Альберт тебе не лишить, тут воно і є, я сказала,
пощо виходила заміж, як не хотіла дітей?
ПОСПІШАЙ, ПРОШУ, ВЖЕ ЧАС.
Що ж, цієї неділі Альберт був вдома, в них була гаряча вудженка,
та й запросили мене на обід, щоб поділитися красою тієї гарячої.
ПОСПІШАЙ, ПРОШУ, ВЖЕ ЧАС,
ПОСПІШАЙ, ПРОШУ, ВЖЕ ЧАС.
Добраніч, Біл! Добраніч, Лю! Добраніч, Мей! Добраніч!
Доброї ночі, пані, доброї ночі, солодкі пані, доброї ночі, доброї ночі!

III. ПОЛУМ'ЯНА ПРОПОВІДЬ

Шатро ріки розбите: останні пальці листа
затискуються і занурюються в мокрий берег. Вітер
перестрибує буру землю нечутно. Німфи відправились.
Солодка Темзо, лагідно пливи, доки скінчу мою пісню.¹¹
Ріка не несе порожніх пляшок ні паперів від сендвічів,
ні шовкових хусточок, ні картонних коробок, ні недокурків,
ні іншого свідчення про літні ночі. Німфи відправились.
Та й їхні приятелі, ці бездарні спадкоємці міських управителів;

відправились, не залишили адрес.
Над водами Леману я присів і заплавав...
Солодка Темзо, лагідно пливи доки скінчу мою пісню,
солодка Темзо, лагідно пливи, бо я говорю не голосно й не довго.
Та за спиною у мене в холодному повітрі чую
тріскотню костей і хихикання, що йде від вуха до вуха.
Щур підповз легенько крізь рослинність,
потягнувши заслизений живіт свій на берег,
коли я рибалив у каламутному каналі
зимового вечора кругом за газівнею,
роздумуючи, як розбився король — мій брат,
і як помер король — мій батько перед ним.
Білі тіла, голі, на вологім ґрунті
і кості скинені в малім сухім мансарді,
розрушені шурів ніжками, рік у рік.
Та за спиною в мене раз-у-раз вчувається мені
звук горнів і моторів, що доставлять
Свіні до пані Портер на весні.
Ой місяць сяє ясно пані Портер
і її донці,
вони вмивають свої ноги в содовій воді.
Et o ces voix d'enfants, chantant dans la coupole!¹²
Тьвіть - тьвіть - тьвіть,
тьох - тьох - тьох- тьох - тьох - тьох,
так брутално зґвалтована.
Терею

Нереальне місто

Під бурим туманом в зимове полудне,
пан Евгенідес, торговець із Смірни,
непоголений, в кишені повно родзинок,
C. i. f. London:¹³ документи є,
запросив мене французьким жаргоном
на снідання до готелю "Кеннон стріт"
і потім провести з ним "вік-енд" в "Метрополі".

У фіялкову годину, коли очі і спина
відриваються від бюрка, коли людська машина чекає,
мов таксі, що пульсує в чеканні,
я — Тіресій,¹⁴ хоч осліплений, пульсую між двома життями,
старий чоловік, з пом'ятими грудьми, як у жінки, я узрів
в цю фіялкову годину, ту вечірню годину, що спішить без тям
додому, і провадить моряка із моря домів,
де друкарка вдома за часм порядкує після сніданку,
запалює піч і складає харчі у бляшанку.

Ген за вікном ризиковно розвішані
сушаться її "комбінації", торкані останнім сонця промінням,
а на дивані (вночі її ліжко) помішані
панчохи, пантофлі, камзолі і ліфчики.
Я — Тіресій, старий чоловік із пом'ятим вим'ям,
усвідомив цю сцену й напороочив все решта —
я очікував теж сподіваного гостя.
Він, молодець із карбункулами, заходить,
клерк у дрібного комівояжера, з поглядом зухвалим і гордим,
один із низу, що на ньому сидить самопевність,
наче циліндер на мільйонері з Брадфорду.
Час тепер підходящий, як це він гадає,
їсти вона закінчила й нудота їй набридає,
доложить зусиль, щоб займити її на пестоші,
все ще сприйнятливій, хоч і небажаній.
Зрушений-певний наступає зразу,
зондуючи руками, що не буде закау;
порожній його гонор не вимагає реакції,
прийом проходить без сатисфакції.
(І я — Тіресій все перестраждав,
відбув це на тім ліжку чи дивані;
я, що під муром Теб колись просидів і бував
між мертвими, отими, що в найнижчім стані).
Кладе один патронізуючий цілунок укінці
й намацує свою дорогу, зустрівши сходи в темноті...

Вона звертається, глядить хвилинку в люстро,
ще несвідома, що любовник зник,
і лиш півдумка в голові, де пусто:
"як добре, що скінчилось це без заковик".
Коли красива жінка впаде в дуросів полон
і мірить кроками свою кімнату самотою,
тоді вона кладе пластинку на грамофон,
пригладивши своє волосся автоматично так рукою.

"Ця музика на хвилях приплила до мене"
та й уздовж берега, до вулиці Вікторії.¹⁵
О, місто, місто, де я можу часом чути
коло шиночка на вулиці Ловер Теймс
приємне скавучання мандоліни
і цокотіння-стукотіння зсередини,
де риболови байдикують уполудне; і де стіни
святого мученика Магнуса затримали пишноту,
що прибрана в Йонійську біль і злото.

Пріє ріка¹⁶
нафта і смола
баржі плывуть
під хвилі скрут
червоні вітрила
ген там
гойдаються під вітром на шоглах мов крила.
Баржі несуть
колоди знесені в каламуть
вниз посягають по Грінвіч
попри острів Собак.¹⁷

Weialala leia
Wallala leialala

Єлисавета і Лестер
Вдаряють на весла
пильнують стерна
позолочена шкаралупа
багряна й золота
свіжа хвиля
хвилює береги оба
південно-західній вітер
униз течії поніс
віддзвін дзвонів
білі вежі

Weialala leia
Wallala leialala

"Трамваї й заповишені дерева.
Гайбері народило мене. Річмонд і К'ю
погубили мене. Коло Річмонду я коліна підняла
горілиць на дні малого кану".

"Мої ноги були в Мургейт, а серце якраз
під моїми ногами. Після цієї пригоди
він заплакав. Обіцяв «пічнем ще раз».
Я не відповіла. Чого жаліти після шкоди?"

"На Маргейту пісках¹⁸
я не можу зв'язати
ніщо з нічим.
Поламани нігті на брудних руках.
Мій люд погорджує людом, що не тужить
за нічим".

la la

До Картагени потім я прибув¹⁹
Палаючи палаючи палаючи палаючи²⁰
О Пане Ти пориваєш мене геть²¹
О Пане Ти пориваєш

палаючи

IV. СМЕРТЬ ВІД ВОДИ

Фенікієць Флебас вже два тижні мертвяк,
вже забув крик чайок, і глибин морських плав,
і прибутки і втрати.

Морська течія
зашептала його. Як піднявся і впав
ще пройшов усі стадії свого життя,
закрутившись у вир.

Чи поганець, чи жид,
ти, що правиш кермом й визираєш вітрів,
погадай про Флебаса, що колись був гарний і стрункий, як ти.

V. ЩО ЦЕЙ ГРІМ СКАЗАВ

По червонім блиску смолоскипів на спітнілих лицах
по морозній мовчанці в городах
по агонії у кам'яних житлах
галасуванню й оплакуванню
по в'язниці і палаті і луні
грому весняного з-над далеких гір
він що був живий тепер є мертвий
ми що теж були живі тепер вмираєм
із малою терпеливістю

Тут нема води та тільки скеля
скеля і ніякої води і піщана дорога
дорога та що в'ється вгору поміж гори
що є скелясті гори без води
якщо б була вода ми тут спинились би й пили б
між скелею не можна стати і думати
піт тут сухий і ноги у піску
якби лишень була вода між скелею
рот мертвої гори з зогнелими зубами не може плюнути
і тут не можна ні пристанути ані лежати ані сісти
немає навіть мовчанки в цих горах

та тільки грім сухий стерильний без дощу
Немає навіть самоти в цих горах
тільки червоні хмури лица що гарчать глузливо
з дверей брудних потрісканих хатин
якби була вода

і не скеля
якби була і скеля
та ще й вода
хоч джерело
ставочок серед скелі
якби був звук води лишень
а не цикад
не спів зісохлої трави
а звук води на скелі
де дрізд-пустельник лиш виспівує у соснах
кип кап кип кап кап кап кап
а тут нема води

Хто є той третій що постійно йде при тобі?
коли рахую то є тільки ти і я укупі
та як погляну перед себе на той білий шлях
там завжди є хтось інший що іде при тобі
ступас вкутаний у бурий плащ з каптуром
і я не знаю чи мужчина це чи жінка
— та хто ж це є із того боку біля тебе?

Що це за звук високо у повітрі
чи ремство материнського плачу
що це за натовп товпиться закаптурений
над безкінечними рівнинами спотикаючись в землі шілястій
замкнутій в коло тільки обрієм плоским
що це за місто понад цими горами
розколюється й виростає та розламується у фіялковій атмосфері
падаючі вежі
Єрусалим Атени Александрія
Відень Лондон
нереальне

Жінка спустила свої довгі чорні коси акуратно
й заграла мов на скрипці ніжну пісню на цих струнах
і кажани з дитячими обличчями в фіялковому світлі
свистали і б'ють своїми крилами
та сторчголов поплазували вниз зчорнілою стіною
і шкереберть в повітрі були вежі

неслись мов спогад дзвони що відмірюють години
і голоси співають із цистерн порожніх і вичерпаних криниць.

У цій гнилій норі між цими горами
у млявім світлі місяця трава співає
на розвалених гробах, довкола каплиці,
тут є порожня каплиця, де мешкає лиш вітер.
Вона не має вікон, двері коливаються,
посохлі кості нікому не шкодять.
І тільки півень станув на крокві даху:
ку-ку-ріку, ку-ку-ріку —
під спалах блискавки. Тоді вологий повів,
що приносить дощ

Ганга затонув, і безвольне листя
на дощ чекало, коли чорні хмари
збирались ген далеко понад Гімавантом.
Джунглі присіли, згорблені в мовчанні.
Тоді промовив грім

DA

Datta:²² що ми дали?

Мій друже, кров стискає в мене серце,
жахає ця відвага в час, коли пора піддатись,
що цілий вік обачности її не може відтягнути
і тим, і тільки тим, ми існували,
чого не віднайти у некрологах
чи у згадках розвішуваних добродійним павуком,
чи під печаттями, що ставив той худий нотар
у наших опорожнених кімнатах

DA

Dayathvam: я почув як ключ
раз повернувся у дверях і повернувся тільки один раз,
ми думаєм про ключ, кожний у своїй в'язниці
думає про ключ, кожний усвідомлює в'язницю
тільки з настанням ночі, неземні чутки
оживлять на хвилину вбитого Коріолана²³

DA

Damyata: човен відозвався
радісно, та для руки, що знає і вітрило і весло,
море було спокійне, і твоє серце відозветься
радісно, коли запросять, заб'ється слухняно

до контрольних рук

я присів на березі

порибалити, з цим безводним простором позаду

чи не впорядкувать мені бодай мої посілости?

Лондонський міст летить вниз летить вниз летить вниз²⁴

Poi s'ascose nel foco che gli affina²⁵

Quando fiam uti chelidon²⁶ О ластівко, ластівко

Le Prince d'Aquitaine á la tour abolie²⁷

Ці обрізки оберігали мене перед загибеллю,

чому тоді цей наскок на тебе. Єронім збожеволів знов.

Datta. Dayadhvam. Damyata.

Shantih shantih shantih.²⁸

До першого видання "Спустошеної землі" в 1922 році Т. С. Еліот додав "Примітки ("Notes"), що починаються таким вступом:

Не тільки назва, але й плян і значна частина випадкового символізму в поемі запозичені з книжки міс Джесі Л. Вестон про легенду Граля *Від ритуалу до лицарського роману* ("From Ritual to Romance"). Справді, я так глибоко заборгований: книжка міс Вестон роз'яснить трудні місця поеми краще, ніж це можуть зробити мої примітки і я поручаю її (та й книжка цікава сама собою) кожному, хто думає, що таке роз'яснення поеми варте зусилля. Ще до іншого твору з антропології у мене в загальному заборговання, до того твору, що вплинув глибоко на нашу генерацію; я думаю про *Золоту гілку* (The Golden Bough); я використав спеціально два томи: "Адоніс", "Аттіс", "Озіріс". Хто знає ці твори, той зразу відкрис в поемі деякі референції до церемоній, зв'язаних з вегетаційним процесом.

Еліот додав півсотні своїх власних приміток. Поема так насичена відкликами до різних творів світової літератури, що лише роз'яснення усіх оцих, як каже поет, "заборговань" може дозволити роз'яснити трудні місця, якщо це, за словами поета, варте читачевого зусилля.

Перекладач пропонує читачеві деякі примітки, які в основному пояснюють деякі місця, без зрозуміння яких трудно розуміти і саму поему.

1. А Сибілю у Кумах я сам очима своїми бачив, як в амфорі гадала, і коли хлопці спитали: "Сибіле, що ти хочеш?" — відповіла вона: "Померти хочу" (Петроній, *Сатирикон*).

2. Кращому майстрові (з Дантового *Чистилища*).

3. З усіх озер Баварії Еліот не випадково згадав Штарнбергерзе. В цьому озері втопився у 1886 році в загадкових обставинах баварський король Людвік II на 22 році життя. Людвік Баварський був покровителем мистецтва, протектором композитора Ріхарда Вагнера, фундатором розкішних мистецьких палаців. Під кінець життя збожеволів.

4. Я не росіянка, походжу з Литви і я є справжньою німкою.
5. З опери Вагнера "Трістан та Ізольда".
6. "Пустельне і порожнє море" (з тої ж опери Вагнера).
7. Виразовуються фігури з тарокових карт.
8. Порівняй у Бодлера: *Fourmillante cité...*
9. "Лицеміре-читачу, мій ближній, мій брате!" (вступ до "Квітів зла"

Бодлера).

10. Порівняй "Метаморфози" Овідія. Філомеля — донька атенського короля Пантіона, який вів війну з Тебанським королем Лабдакосом, запросивши собі до помічі Тракійського короля Теря, за якого віддав заміж свою старшу доньку Прокне; у них народився син Ірис. Терей залюбився в молодій Філомелі, згвалтував її, а щоб вона про це не розказала — відтяв їй язик. Філомеля зуміла розказати про цей випадок сестрі, вигантувавши цю жорстоку сцену на пеплосі, призначеному для Прокне. Довідавшись про вчинок свого подруга, Прокне збожеволіла, вбила свого сина Ірису і подала його тіло Тереві на обід. Обі сестри пробували втекти від Теря, але він погнався за ними з мечем. Милосердне божество інтервеніювало та замінило Теря в одуда, Ірису у шиглика, Прокне у ластівку, а Філомелю у соловейка, що належить до роду дроздових; в орнітології один з видів дроздів, співучий дрозд, має латинську назву *turdus philomela*.

Цей мітологічний переказ є в основі Еліотової поеми: згадується соловейко і його спів, а також дрозд і ластівка, у п'ятій частині, на закінчення поеми.

11. З "Проталаміона" Спенсера.

12. "О, ці дитячі голоси, співають на куполі" (з Верленового "Парсіваля").

13. *Carriage and insurance free to London* — означення тарифу для родзинок.

14. Еліот пояснив, що Тіресій, хоч тільки спостерігач, а не дійова особа, є найголовнішим персонажем поеми, поєднуючи всю решту. Як одноокий торгівець, продавець родзинок змішується з "фінікійським моряком", а той останній не далеко відмінний від Фердинанда — принца Неаполю, так і всі жінки, є лиш одна жінка, а в Тіресію зустрічаються дві статі. Те, що Тіресій бачить, в дійсності є суть і зміст поеми.

Постать Тіресія з мітології: Тіресій (Тіересіос) побачив як купалась Атена. Богиня покарала його за це так, що позбавила зору. Та переконавшись, що заважно покарала невинного молодця, який випадково поглянув на неї, пом'якшила свою кару і наділила його даром передбачувати майбутнє.

15. На вулиці королеви Вікторії — банк Ллойда, в якому Еліот довгі роки працював.

16. Тут починається пісня трьох дочок Темзи; нагадує "Дочки Райну" у Вагнеровій опері "Загибель богів".

17. Темза обпливає острів Собак — вбогий район доків. Два куплети пісні дочок Темзи підкреслюють контраст двох берегів Темзи; Грінвіч був

колись королівським палацом, в якому королева Єлисавета приймала свого фаворита графа Роберта Дадлі Лестера.

18. Маргейт — надморський курорт на Кенті з пляжем.

19. Св. Августин у своєму творі *Сповіді* пише: "До Картагени тоді я прибув, де котел безбожних любовних пригод виспігував все коло моїх вух".

20. Текст взятий із Вогненної проповіді Будди.

21. Запозичення з твору св. Августина. Розстановка цих двох представників аскетизму, східнього і західнього, як кульмінація четвертої частини поеми — на думку Еліота — не є випадкова.

22. *Datta, dayadhvam, damyata* (санскрит) — Дій, співчувай, контролюй. Еліот вважав, що фабулу для значення Грому можна знайти у санскритській книзі знання *Упанішади*.

23. Римського генерала Гнея Марція Коріолана вбили його власні вояки за те, що за намовою матері й жінки відступив від облоги Риму (трагедія Шекспіра).

24. Фрагмент популярної пісні для дітей.

25. Рядок з *Чистилища* Данте (після сповіді Арно): "І зник в огні, що в ньому їхнє очищення".

26. З "*Pervigilium Veneris*" (гимн пізноримської доби: "Коли стану я ластівкою"; тут ластівка названа грецькою назвою "хелідон". (Цей рядок нав'язує до Філомелі та її сестри, замінені на ластівку, в другій і третій частинах поеми.)

27. Рядок із сонета Жерара де Нерваля "*El Desdichado*". "Принц Аквітанії з вежі-руїни".

28. За поясненням Еліота, так формально закінчуються *Упанішади*, що значить: "мир, що перевершує розуміння" і може відповідати слову "Аміль" у християнській релігії.

З РІЗНИХ МОВ І ЕПОХ

Чекко Анджольєрі

Сонет

Якби я став вогнем — я б світ спалив,
А вітром — геть розніс би гураганом,
Водою став — залив би океаном,
А Богом — аж на дні його втопив.

Якби зробився папа — звеселив
Весь мир хрещений, напоївши п'яним,
А будши імператором, що б чинив? —
Я б голови відтяв усім підданим.

Як став би смерть — догнав би мого тата,
А як життя — від нього б мав тікати
(Бажання це й до мами пристає...).

А став би Чекко — як я був і є, —
Забрав дівчат би молодих і гарних,
Старих лишивши іншим і почварних.
(З італійської)

Анонім

Молитва*

До Господа — благаання молитовне.
Вчини мене знаярждям Твого миру:
Де є ненависть — хай би ніс любов я,
Де є образа — прощення приносив,
Де є незгода — щоб приніс я єдність,

Чекко (прибл. 1260-1310) — найвизначніший представник сатиричної міської поезії пізнього італійського середньовіччя. Сонет "S'i fosse foco, ardere' il mondo" зараховують до "золотого сонетного фонду" Італії. Вітторіо Гассман включив його до свого репертуару.

* Молитва постала на початку нашого століття у Франції і набула поширення під час Першої світової війни як нібито твір Франческа з Ассізі. Переклад з італійського варіанту *Ігоря Качуровського*.

Де сумніви — хай би приніс я віру,
Де помилка — щоб істину приніс,
Де відчай — щоб туди приніс надію,
Туди, де смуток, хай би ніс я радість,
Де темрява — туди приніс би світло...

О Учителю, вчини, щоб я запрагнув
Не бути втішеним, а потішати,
Не бути пізнаним — лише збагнути,
Не бути любленим — лише любити.

Бож даючи — отримує людина,
Прощаючи — всепрощення знаходить,
Вмираючи — тим самим воскресає
До Вічного Життя...

Франсіско Люїс Бернардес

Осіння пісня

У безмовному будинку
Вітер думає про те,
Що думки, постали з вітру,
Сам же вітер розмете.
А в той час цвіркун, забутий
У безмежжі темноти,
Додає до моря тиші
Ще краплину самоти.

Вітре осінній,
Про що ти здумав?

В стародавніх галеріях —
Вітер повідає там,
Речі, що збагнути можуть
Лише темінь та він сам.
Та заблукана в просторах
Зірка, що одним-одна,
Чує все, що каже вітер,
А відповіді не зна.

Бернардес (нар. 1900 р.) — аргентинський поет католицького духовного напрямку. Автор багатьох збірок лірики.

Вітре осінній,
Що ти розкажеш?

На шибках порожніх вікон
Пише-креслить вітровій
Речі, що їх мають змити
Ніжні руки дошові.

І лише непевний спогад
Ще блукатиме навкіл
З почуттям, що має листя,
Вітром кинуте на діл.

Вітре осінній,
Що там напишеш?

На пустельному порозі
Вітер плаче, жалібник:
Речі, що пішли за вітром,
Не повернуться повік.

Але серце, що чекає
Безутомно, повсякчас,
Чує, ніби хтось надходить,
Коли той іде від нас...

Вітре осінній,
Твій плач — по кому?

(З еспанської)

Леопольдо Люгонес

Чорний метелик

Мов привид маячні трагічно-хмурий,
Урочий знак, якого вже не стерти,
Як чорна пляма, він штампує мури,
Цей темний ірис, сповнений зажури —
Цей квіт кохання глибшого від смерти...

(З еспанської)

Люгонес (1874-1938) — відомий аргентинський поет. Один з перших модерністів у латиноамериканській поезії. Життя скінчив самогубством.

Аскольд Мельничук

Хорал: У квітні

I

Тому, що біль такий просто-розмовний,
як кожний справжній вірш,

тому, що несила мені ні заглянути в себе,
ні відвести погляд

зовсім, я вслухаюся
в слова, що протікають притьмом із дерев
крізь квітневе стаккато дощу

нерозривна сітка коріння
обплітає дротами землю
і кожне пестіння
розноситься на мільйони миль.

II

Двоє хлоп'ят-ливанців на носилках
здивовані ще менше від риби в сіті.

Один сидить прямо, хапаючись поруччя
трону одчаю. Його очі-могили
впиваються в чоловіків, які спішать із ним
у повіз порятунку. Його уста викруглені в "О"
німе, мов віддаль між вигуком і відгомоном.

За ним його брат, той, що завжди
засипляв перший,
випробовує простягання на кострищі.

III

Позичиш мені свою смерть, дитино?
Тут у Кембріджі, обрамленому моїм вікном,
що споглядає як останнє око
що колинебудь моргне тобі — цей фотоапарат
його довгопам'ятний погляд схопив тебе,
прикотив сюди, а тоді пришпилив
на стіну мого кабінету — все покрите

так лагідно цвіллю як пожовклі листки
підручників із другої руки, та смерть —
це ранній наліг. Як дивно,
що уста покійних поступово
заспокоюють свій голод квіттям.

IV

Ці зелені п'ясточки
відкриються небавом і вени
листя під щоденними
ударами світла пучнявітимуть, поки
самі листки стануть
темніти, корчитися, опадати.

Братові, що ще в живих,
залишається говорити самому за себе.
Бо дощ не скаже взагалі нічого.

Золотодош

Мені йде знов на шостий. Золотодош
і котики вербові наче пера
кругом обрамлених Богоматерів. Стою

як лямпка на столі
в їдальні, виголошуючи
склади непокірного світла

поета, що відійшов перед століттям.
Які ж ніжні ниточки спалахували,
скільки разів я забувався.

Мати вишиває подушку,
покиваючи головою-полуницею.
Гостроверхий дуб непокоїть вікно.

Багато років опісля входжу в кімнату,
просвітлену громовицею золотодошу
і бачу роковану косу

хлібороба, і вороного коня,
що нишком нанизує вітер
на холодну, білу свиту степів.

Переклала з англійської *Леся Храплива-Щур*

ТРИДЦЯТИ

(Притча про хліб)

Анатолій Дімаров

В Хоролівку Іван Іванович прибув із готовими, давним-давно виробленими поглядами на селянина, з крем'яним, так би мовити, кредо.

Кредо перше.

Кожен селянин — потенційний буржуй. Нема суттєвої різниці між найбагатшим і найбіднішим, а є лишень ті, які вибилися в куркулі, і ті, що прагнуть ними стати.

З глитаями і підкуркульниками діло ясне: усіх до нещадного класового нігтя! В решти ж треба вибити із-під ніг отой ґрунт, який породжував, породжує і буде породжувати дрібнобуржуазні тенденції. І чим швидше ми зруйнуємо дрібнобуржуазну базу, тим швидше перекуємо мужика на будівника соціалізму, вірного соратника пролетаріату.

Кредо друге.

Селянин сам не знає, чого він хоче. В силу своєї вікової відсталості він завжди опирався, опирається і буде опиратися усьому новому, всьому прогресивному, хоча б воно й несло йому щасливе життя в недалекому майбутньому.

Отже, ми не можемо ждати десятки років, доки село розкачається та повернеться обличчям до соціалізму. Ми повинні твердою пролетарською рукою взяти його за голову та й розвернути, хоче він цього чи не хоче, на сто вісімдесят градусів до соціалізму.

Кредо третє.

Соціальну перебудову села, як і революцію, не зробиш у білих рукавичках. Тільки м'якотілі гнілі інтелігенти можуть зараз сюсюкати про те, що не треба допускати натиску на середняка під час суцільної колективізації.

Партія поставила перед нами завдання всесвітньо-історичної ваги: закінчити колективізацію до весни тридцять другого року. Ми ж відповідаємо на цей заклик по-більшовицькому: зустрінемо уже цю весну суцільними колгоспами! Цим ми нанесемо рішучий удар не тільки по куркульських елементах, які саботують хлібоздачу, а й по правих опортуністах, куркульських приятелях, які під час перевиборів до сільських Рад намагалися провалити пакт про

Продовження. Початок у попередньому числі.

суцільну колективізацію, добавляючи до цього пакту "по можливості", "на добровільних засадах", а були й такі, що відверто вигуквали: "Не хочемо, викреслити!.."

— Товариші! Ми заслухали першого секретаря товариша Сулова. Тепер хто хоче висказатися?

Путько обводить строгим поглядом зал, у якому сидять комуністи району.

— Давайте, товариші!

— Можна мені?

Десь аж позаду піднімається рука. Там зчиняється рух, стукотять стільці, зводяться комуністи, пропускаючи високого чоловіка з важким вродливим обличчям, з чорними вусами. Новий секретар, зацікавлено поглядаючи на чоловіка, що важко йшов до сцени, запитав:

— Хто це?

— Ганжа з Тарасівки. З Гінзбургом одного поля ягідки.

У Івана Івановича враз звузились зіниці.

Ганжа зійшов на сцену, став за трибуну. Лише зараз, коли світло впало на нього, можна було помітити, як він змарнів. Обвів пильним поглядом зал, подався наперед.

— Товариші комуністи! Від нас пішов товариш... більшовик... революціонер... лєнінець...

— Про кого це він? — запитав у Путька Сулов, але той не встиг відповісти: Ганжа ще дужче хитнувся вперед, і голос його задзвенів од натуги:

— Прошу встати і хвилиною мовчання вшанувати пам'ять нашого дорогого товариша Гінзбурга!

Впала мертва тиша.

— Ану, ослобони трибуну! — закричав на Ганжу Путько.

— Чого ж, хай продовжує, — заперечив Іван Іванович. — Повинні ж ми знати, що думають наші вороги.

Тоді Путько, знову повернувшись до Ганжі, суворо наказав.

— Давай по существу! Без провокацій!

— Що ж, можна й по существу, — погодився Ганжа. Важко повернувся до президії, звернувся безпосередньо до Сулова:

— Дивно якось воно виходить, товаришу перший секретар.

— Іван Іванович Сулов! — підказав голосно Путько. — Пора б уже й запам'ятати.

— Спасибі, що нагадали... Забув, старіти став... То ж дивно виходить, товаришу Сулов. От ви ніде ще не встигли побувати, ні з ким не зустрілися, не поговорили з людьми, а зразу зібрали комуністів — і готового рецепта од усіх наших хвороб...

— Слухай, Ганжа: ти говори та не заговорюйся!

Це — знову Путько. Ой, не простецький чоловік Митрофан Онисимович!

— Чого ж, хай говорить.

Жоден м'яз не ворухнеться на обличчі Івана Івановича. Тільки все яснішими, нещадно світлішими стають його очі.

— От ви тут нас закликали без жалю тиснути на середняка, заганяти його до колгоспу. А ви подумали над тим, що з цього вийде? Селянин же не худобина, щоб його на налігач та у ярмо...

— Це колгосп — ярмо? — не витримав Ляндер. — Ми запам'ятаємо цей твій вислів, товаришу Ганжа! За-па-м'ятаємо!

— А ти не лякай, я уже ляканий. Може, я не точно сказав, тільки моя тверда думка: рано ще говорити про суцільну колективізацію. Рано!

— Товаришу Ганжа, а як тоді розцінити січневе рішення ЦК партії?

Це вже Іван Іванович. Спокійно запитав, мовби аж доброзичливо.

— Яке рішення? — не зрозумів Ганжа.

— Про темпи колективізації. Де чорним по білому записано, що Україна мусить закінчити колективізацію на весну тисяча дев'ятсот тридцять другого року. Як ви розцінюєте це рішення?

Ганжа зблід, але голос його прозвучав твердо:

— Оцінюю як неправильне декретування згори.

Цього разу Митрофанові Онисимовичу довго не вдавалося добитися тиші.

— Що він робить? Що робить?! — стогнала Ольга, шарпаючи в руках червону хустину. А Володька озирався довкола з таким розгубленим видом, мовби запитував: "Що він сказав, дядько Василь?.. Чи мені це вчулося, чи приверзлося... Чи він при своєму, щоб отаке говорити!"

— Що ж, усе ясно, — звівся Іван Іванович. — Можете сідати, ми вами займемось пізніше...

Займались Ганжею того ж самого дня, на бюро райкому. Перед засіданням Ольга ходила за чоловіком, не відступалась од нього. Молила:

— Визнай, що помилявся!.. Визнай!..

У тих словах — стогін, біль, відчай. Відчай жінки, яка все ще любить, намагається врятувати, утримати біля себе й для себе.

І біль комуніста, який втрачає товариша.

"Ми сварилися. Ми часто в останній час сварилися, — обіцяю наперед бути поступливішою, м'якшою, нічим не дратувати тебе, тільки схаменися, одумайся, визнай свої помилки! Скажи їм, що ти неправильно зрозумів оте рішення, не будь таким упертим!

Чуєш, скажи!

Я ніколи не плакала. Ніколи, ніколи не плакала. Навіть коли ховала обох чоловіків — товариші не бачили моїх сліз. Вони гордились мною, моєю витримкою, називали мене залізною. А

тепер глянь на мої очі: вони повні сліз. Я соромлюся їх, але нічого не могу вдіяти..."

— Скажи!.. Чуєш, скажи!

Ганжа обережно вивільняє свою руку з Ольжиних, зводить на дружину боєм пропечені очі:

— Знаєш, що для мене найсвятіше?

— Що?

— Правда... Я сам себе проклену, якщо одступлюся од неї!

Не одступився. Стояв перед членами бюро — не думав кається. Сам копав яму, до якої й упаде.

— Ви й досі вважаєте, що лінія ЦК на суцільну колективізацію є помилковою?

— Вважаю.

— Як ви ставитесь до відомих положень товариша Сталіна про розвиток колгоспного руху, викладених ним у всесвітньовідомих статтях "Рік великого перелому" та "До питань аграрної політики в СРСР"?

— Ставлюсь як до антиленінських.

У декого з присутніх аж спина затерпла од такої нечуваної зухвалості.

За виключення Ганжі з партії голосували дружно, із злістю. Не менш дружно проголосували й за те, щоб віддати його до суду як правоопортуніста, куркульського переродженця і білогвардійського агента, злісного наклепника на лінію ЦК, на генсека товариша Сталіна.

І був суд, і гриміла гнівна, класово-загострена промова прокурора, і суворо, нешадно дивилися судді на Ганжу, який в одну з найважчих хвилин класових боїв проявив себе дезертиром, політичним запродавцем, зрадником світового пролетаріату. Все було ясно оцим праведним суддям, жоден сумнів не торкнувся їх класово-чистих сердець, вони засудили його ще до засідання суду.

То ж встаньте усі, суд повернувся з п'ятихвилинної наради, щоб зачитати справедливий свій вирок!

Встань, товаришко Ольго, тобі нічого ховати очі від суддів! Ти знайшла в собі сили перебороти любов до пропащої цієї людини і сказала про неї всю правду. Хоч кожне слово твоє було гвіздком в оту домовину, яка називається присудом.

Ти мужня жінка, ти справжній боєць, товаришко Ольго!

Встань і ти, Твердохліб Володимир, молодий комуніст, запальний боєць революції! Тобі теж нелегко було свідчити проти дядька Василя, проти свого хресного, який — пам'ятаєш, Володю? — клав на твоє нетерпляче плече мудру руку свою та й казав з великим терпінням: "Ех, Володю, Володю, не так усе просто, Володю!.." І хоч ламкий басок твій тремтів, і зривався твій голос, ти теж засудив колишнього комуніста Ганжу як класово-ворожого елемента.

Суд іде, встати!

А чого ти не квапишся встати, посивілий за одну ніч чоловіче?
Чом клониш голову, хилиш дужі плечі? Який тягар звалився на тебе, так придушив, що, здається, не розігнутись тобі вже довіку?

Зціпив зуби, стулив шосили безпалі долоні — устав.

Три роки ув'язнення, а після відбуття покарання ще три роки позбавлення прав.

Дали б більше, але врахували бідняцьке походження.

Жоден м'яз не ворухнувся на обличчі Ганжі. Виходив під конвоєм — навіть не глянув на Володьку, на Ольгу. Вирвав обох із свого серця.

Бо не вороги страшні — страшні зрадливі друзі.

Бо не меч страшний, який цілить у груди, — страшний ніж, що завдає підступного вдару у спину.

З якими високими помислами його б не гострили...

Тож був суд, і була камера, і перша ніч у тій камері — найтяжча ніч для ув'язненого. І були думки, що ніде так не обсідають людину, як за тюремними ґратами. Коли залишається сам на сам: не на годину чи дві — на довгі роки.

То ж не будемо непокоїти його в оцю першу ніч — йому й так важко. Відійдемо од ґрат, бо он уже й вартовий повернувся в наш бік, прислухається та приглядається — не доведи господи побачить! Приціліться згідно із статутом, бабахне — і душа з тебе геть!

То ж утікаймо пошвидше до власної хати та й дякуймо богіві, що вікна у ній поки що без ґрат, а двері — без тюремних замків, що стоїть вона скраю, і я нічого не знаю.

Не знаю, не бачив, не чув.

І отого чоловіка, який шойно сів у в'язницю, не знаю, оце лишень од вас довідався, а до цього ніде й не стрічав.

Не ходив із ним по селу, не вів довгі душевні розмови, не питав у нього поради: як жити, кому вірити, на кого спиратись. А якщо коли випадково й зустрівся, то ще тоді, з першого ж погляду відчув, що він щось не той... Не з тим, знацця, душком... Щось було в ньому таке, що одразу мене насторожило...

Ворог, каєте? З куркулями, каєте? По вуха в болоті?.. Ай-яй-яй! Хто б міг подумати!..

Хоча, якщо розібратись, то воно до того і йшлося. Отой Гінзбург... А потім — Марта... Та й Приходько... Не Іван, а Микола...

То, каєте, дали аж три роки?.. Видать, заробив, даром у нас не дають... Отак воно: стрічаєшся, розмовляєш з людиною, навіть у гості запрошуєш, а воно тобі на!.. Які тікі люди на світі! Нема того, щоб попередити: так, мовляв, і так, не підходь, бо я грузну в болоті. Ще й тебе, гляди, потягну за собою...

Ганжа, знацця...

От і водися після цього з людьми! От і спробуй їх розкусити!

За те, що не "розкусили", поплатилися й товаришка Ольга та Твердохліб. Прямо із суду пішли на чергове засідання бюро райкому: розглядалося питання про стан колективізації по району, зокрема в Тарасівці. Гостро, з усією принциповою прямою розглядалося. І вимальовувалась прямо-таки ганебна картина: процент колективізації неприпустимо низький, сільради засмічені клясово-ворожим елементом, куркуль чинить шалений опір політиці партії на селі.

Хтось спробував заїкнутися, що де ж, мовляв, куркулі, їх же повисилали за межі області ще минулого року. Але Іван Іванович, який вів бюро, рішуче засудив оту спробу затушкувати клясову боротьбу на селі:

— Куркулі у нас є! Є куркулі!

І твердою долонею придавив аркуш паперу, що лежав на столі.

— Товаришу Твердохліб, скільки глитаїв було розкуркулено у вашому селі?

— Два! — школярем зірвався на ноги Володька.

— А скільки дворів у Тарасівці?

— Більше трьохсот.

— От бачите, товариші, на більше, ніж триста дворів знайшлося всього два куркулі. І ви думаєте, що я оцій казочці повірю? Де була пильність комуністів Тарасівки?

Мовчать. Хилять голови під нещадно світлим поглядом першого.

Тільки товариш Путько не схилив голови. Сів край столу, поруч з товаришем Сусловим, щоб не змішатися, видать, з "остальною масою". І коли Іван Іванович запитав гнівно: "Де?" — коли придушив отой папір долонею, Митрофан Онисимович і собі поклав долоню на стіл, обвів присутніх осудливим поглядом, наче теж запитував: "Де?"

"Де була у вас клясова пильність, що проморгали стількох куркулів? А якщо не було, то чому не прийшли позичити в мене? До Гінзбурга лізли, в рот йому заглядали? От їжте тепер, що заробили, а мене, Митрофана Онисимовича, до себе не приплутуйте!"

— Товаришу Сулов, я думаю, що треба примірно наказати комуністів Тарасівки. Щоб другим не було повадно.

Підняв перший руку — і очима не скліпнув, коли Ольга розгнівано вигукнула:

— А ви де були?

"Хе, де були! Де були, там нас уже не шукай! При столі ми зараз, щитай, у президії! А раз так, то не ти нас, а ми із тебе спитаємо! Раз так, то одержуй за притуплення клясової пильності сувору догану та й носи її на здоров'я!"

Іч яка: "Де були!"

Твердохлібові ж — лише зауваження. Зважили на молодість, на невеликий партстаж, на те, що усвідомив і виступив у суді як належалося.

Прокурор на бюро навіть похвалив: побільше б отаких комуністів!

І виходило, що не так покарали Володю, як заохотили на тому бюро. А коли після засідання Іван Іванович залишив його із товаришкою Ольгою для розмови, коли, прощаючись, потиснув їм руки:

— Дивіться ж, товариші, не підведіть!

А Володі сказав:

— Будемо рекомендувати вас, товаришу Твердохліб, головою колгоспу. Справитесь?

То Володя аж задихнувся од щастя.

"Справлюся, товаришу, справлюсь! На смерть піду, на муки — не одступлюся од партійної лінії!"

І то не біда, що колгоспу, на голову якого посватали Володьку, ще і в колісці немає, що майже усі дядьки Тарасівки сплять і бачать своє поле, свою худобу, своє господарство — своє, а не усупільнене. То не біда. Володька й на мить не сумнівається, що примусить їх снити іншими снами, виб'є з їх упертюжих голів шкідливі оті сновидіння.

Буде колгосп, товаришу Суслов! Буде і плян: на всі сто відсотків!

Збуджений, вийшов Володька з райкому. Вуха — ліхтарі, шоки горять, губи складаються в усміх. І було б зовсім добре, коли б не спогад про дядька Василя, коли б не товаришка Ольга: похмура, змучена, із посірілим обличчям.

Підійшов до санчат, запросив товаришку Ольгу сідати, спробував утішити: — Може, їх ще й випустять...

Ольга одвернулася, промовчала.

Виїхали в поле, на второвану зимову дорогу. Навколо — сніги та сніги: засипали межі, злили докупы поля, так що й не розібрати, де моє, а де чуже. Об'єднала, усупільнила земельку зима, не питаючи згоди дядьків, пройшлася біленьким плужком з краю в край, засіяла снігом. Та Володька вже бачить не сніг, а густі пшениці, не гайвороння, а щасливих людей, які вийшли гуртом на колгоспні лани, і найсолодшою для його партійного серця музикою гудуть трактори, пихкотять локомотиви, виспівують молотарки, і сиплеться, сиплеться добірне зерно в колгоспні засіки.

А потім — червоні валки, що везуть хліб державі. Перші на весь район і він, Твердохліб, на чолі тих валок...

Ех, туди його за ногу!..

А Тарасівкою — дзвоном на сполох: рятуйся, хто може, — їде біда!

Хто її пустив, оту чутку? Хто перший бемкнув — не докопаєшся, хоч перетруси все село.

Тільки чорніє коло сільради, як наплеск отого наполоханого дзвону, як затверділий шматок шумовиння, що лишила по собі хвиля людського поголосу, згорблена постать бабусі. Сиділа досі на печі, забута і людьми й богом, а тепер винесло аж під сільраду: плаче гірко й невітійно, заливається холодними старечими сльозами.

— Чого, бабо, плачете?

— Та де ж мені, сину, не плакати, коли кажуть: усіх будуть різати!.. Коли б різали отих, головніших, а то усіх покотом різатимуть...

— Ідїть, бабо, додому та годі вам плакати. Не бійтесь, ніхто вас отаку не зачепить.

— Та хїба ж вони розбиратимуть, хто старий, хто малий? Отак покотом і різатимуть.

— Та хто, бабо, різатиме?

— Звідки ж, мені, сину, те знати?.. Та хоть би ж дітей не різали!..

— Бачили? — звернувся до товаришки Ольги Володька. — Ми й приїхать не встигли, а куркуль уже діє! Видать, таки мало тоді розкуркулили!

З сільради вийшов дід Хлипавка: у кожусі, у валянках, у шапці, що лишилася від покійного чоловіка баби Наталки. Розпрягаючи жеребця, повідомив:

— А тутечки балачок-розговорів!

— Які такі балачки? — звів у строгий шнурочок брови Володька.

— А всякі, — ухилився од прямої відповіді дід. Та відразу ж і не витримав: — Володю, а то правда, що з нашого села будуть стругати комунію? Всіх під одне рядно: і чоловіків і жінок, а дітей по тому будуть, як курчат, по дворах роздавати?

— Хто вам це сказав?

— Та... люди он кажуть, — почесав бороду дід. — Їхав буцімто через наше село один чоловік, та й казав: готуйтеся до страшного суду. Наїдайтесь, поки є іще врем'я, із своїх мисок, бо скоро будете із общого казана помиї сьорбати.

— Ви б, діду, замість того, щоб куркульсько-ворожі чутки розносити, жеребця розпрягали пошвидше! — обірвав сердито Володя. — Та скажіть виконавцям, хай скликають актив!

— А де ж це Василь? — поцікавився дід. — Додому пішов, чи мо', у районі задержали?

— Задержали! — зовсім уже сердито Володька. — Тільки не в районі — в тюрмі!

— Як — у тюрмі? — відвалилася нижня щелепа в діда.

— А отак: дали за контрреволюцію три роки в'язниці! Ясно?.. І ніколи мені тут із вами теревені розводити: розпрягайте жеребця та кличте виконавців!

Володька пішов до сільради, а дід все ще стояв посеред двору, приголомшений.

"Ох, Василю, Василю! Що ж ти не встерігся, Василю?"

— Діду, ви довго стовбичитимете?

Володька! Іч, вилупився!

Тремтячими руками розпріг жеребця, повів до конюшні. І вже як завів у станок, запитав із гірким докором:

— Що ж ти хазяїна загубив?

Кінь зітхнув винувато, дихнув у обличчя.

І тоді не витримав старий — заплакав. Витирав заяложеним рукавом очі, а сльози текли та й текли: невтішні, солоні, гіркі.

"Отак воно вийшло, Васильку... Хто б міг подумати... А він ще й кричить..."

Кинув сіна, вийшов із стайні. Не за виконавцями пішов, а додому. Роздівся, поникав по хаті, як неприкаяний, а тоді поліз до мисника, дістав пляшку самогону.

— За тебе, Васильку!

Самогонка обпекла піднебіння, вогняною водичкою розлилася всередині. А дід знову наливає кухоль:

— Бережи тебе бог!

І напився дід Хлипавка, як давно уже не напивався. Вдарив у голову хміль, погнав густу застою кров по старечих розбухлих жилах, налив в'яле тіло войовничою снагою. Ухопив важкий грушевий кийок, рушив визволяти Василя.

— Я вас... розсучих синів... туди вашу душу!..

Добіг до сільради, налетів на стовпа з чавунною рейкою, з важким молотом-билом: скликать на пожежу людей. Ухопив било, замотив шосили у рейку.

— Лю-гуди, спасайте Ганжу!..

Видирав било із дідових рук сам Володька: вискочив разом із активом на болісний зойкіт металу.

— Замкніть його у холодну. Хай проспиться до ранку.

Дід одразу ж затих: покійно дався одвести себе до каталажки. Ліг на солому, пойорзав, пойорзав шокою — заснув.

Стривожені, невеселі поверталися до сільради члени активу: комсомольці, вчителі, комнезаможні. Чоловіки не дивились один одному у вічі, зятято смалили самосадам, ховались за димом. Учителки тихенько перешіптувались, а товаришка Ольга була наче з хреста знята. Да-а, нелегко забути людину...

Голову сільради. Комуніста. Що встановлював, вважайте, радянську владу у нас на очах. Що за неї боровся, не жаліючи ні сил, ні життя.

— Так що ж це виходить: був у начальства з району в довірі, в людей у пошані, а тут тобі — враг?.. Як же воно так виходить?

Петро Нещерет. Розгублено зводить рідкі бровенята, озирається навсібіч чистими, як у дитини, очима.

Дядьки ще затятіше запахкотіли цигарками, шільніше огорнулися димом. Навіть Володька відчув якийсь збентеження, однак відразу ж узяв себе в руки, якомога строгіше сказав:

— То не нам, дядьку Петре, про теє судити! Їм там видніше: хто друг, а хто враг. А коли засудили, значиця, було за що, і нічого домагогією займатись!

Бач, яке слівце увернув! Чорт його й вимовить! Дядьки аж голови попригинали од ляку.

— Воно-то так, — погодився Нещерет. — Начальству, воно, звісно, видніше...

— А ти й досі, бідолашний, цього не знав? — запитав глузливо Іван Приходько. — У начальства ж очі не такі, як у тебе альбо в мене: все навскрізь бачать. От, приміром, ти сорок літ протоптався по світу, і досі не знаєш, хто ти є. А начальство глипне — враз тобі визначить місце: чи до тюрми, чи до артілі...

— Ну, годі! — обірвав невдоволено Твердохліб. — Іч, до чого договорилися: артіль із тюрмою на одну дощечку ставити! То ж замкніть, дядьку Йване, дурного ротяру та скажіть спасибі, що мені зараз не до вас (Володька після того, як побував у районі, відчув за собою страшну силу: от кого схоче, того з села і спровадить). Не до вас, дядьку Йване, а до артілі, яку ми зараз засновуємо. — Значиця, так... Є така думка, щоб наш ТОЗ* зробили артіллю. І щоб ті комсомольці, які ще не в ТОЗі, сьогодні ж подали заяви про вступ до колгоспу. Разом з батьками. Незаможники теж...

— А подумати мона?

Володька гостро глипнув на того, що запитав:

— Думати будем по тому! А зараз так: альбо пишіть заяви, альбо прощайтеся з ТОЗОм! А то і з селом.

— А чого із селом? — аж од дверей.

— Розкуркулимо!.. Попанькались — годі!

Розходились далеко за північ — село уже спало. Укрилося білою зимовою ковдрою, а від хати до хати синіми тінями — сніг. Потріскував, порипував невеликий морозець: зима цього року, слава Богу, не дуже лютує, хазяйська, можна сказати, зима. І снігом прикрила, щоб не повимерзало, і морозам не дає розгулятись — пожерти за місяць кізяки та солому, припасені ще з осені. Коли б щороку отака зима!

— Тільки ж рік на рік не випадає, — гомоніли дядьки. — Минула — яка була? Вуха на ходу опадали!

* ТОЗ — Товариство обробітку землі. — *Примітки і переклади ред.*

— Зате ж і літо було як літо. А як отака зима, то таке буде й літо: старому й кісток не нагріти.

— Ну, то ще баба надвоє ворожила. То ще як Бог дасть.

— Еге ж, Бог... Теперечки й Бог так забіг з переляку, що йому вже не видно, що в нас і коїться. Хоч кричи, хоч голос зірви — толк один: не почує.

— Та-ак...

А що таке оте "так", ніхто не скаже у голос. Хоч і розуміє кожен, що воно і до чого.

Тому й говорять, розходячись, про що завгодно: про погоду, про види на майбутній врожай. Тільки не про оте, найпекучіше, найтривожніше. Що мулятиме на якій завгодно постелі, зробить твердими хоч які м'які подушки.

До самісінького ранку — шпилькою в боці.

Бо тобі добре, Володько, кричати про колгосп, тобі за те гроші теперечки йдуть із району. Зряплата.* Як місяць, так маєш свіжу копійку на губу. То ти уже, як що, то й так проживеш.

Трактори... Конбайни... І жне і молотить... А чи не змолотить і мене за одним заходом, так що тільки кісточки мої захрумтять?

І чого його поспішати? Я ж, читай, ще й у ТОЗі як слід не обжився, а ти, Володю, вже тягнеш мене до колгоспу.

Гарно жити будемо, каеш? Молочні ріки й береги киселеві? Електрика? Натисну кнопку — плуги самі горють, іншу притис — сипляться на стіл паляниці... Гарно говориш, Володю, гарно... Вік тебе слухав би: і про ріки молочні і про райське життя. Тіки давай домовимось так: ти раніше кнопочки ті дістань — а тоді вже і сватай мене до артілі.

Отак сказав би Володі, коли б не боявся. А то шапку на очі та:

— Та-ак...

А Володька злий, аж шкварчить: усього дванадцять душ із тридцяти семи активістів погодилися іти до артілі. В шию гнати, у шию, щоб і духом їхнім не пахло! Куркульські полигачі!..

З комсомольцями, які огинаються, з цими простіше. Завтра ж уранці комсомольські збори і питання руба: або в колгосп, або прощайся з комсомольським квитком! А от що робити з отакими, як Протасій? Уперся волон: "Будете приставати, то і з ТОЗу вийду". Володька не витримав — кулаком по столу: "Припиніть контрреволюційні балачки!" А тому наче хто жару за спину сипонув — бугаєм на Володьку: "Слобода у нас чи не слобода? Ти своїм кулаком на жінку постукуй, якщо така вже охота!"

От тобі й суцільна артіль! От тобі й сто відсотків колективізації!

При згадці про товариша Сулова усього так жаром і обдало.

* Гра слів: зряплата — даремна плата; зарплата — заробітна плата (платня).

При думці про майбутню зустріч із секретарем райкому.

Що він йому скаже? В якого сірка позичить очі?

І не спати Володьці протягом усієї ночі, не зімкнути очей до самого ранку. А він прийде, сірий, як нудьга, глипне чорт-чортом, з-під наколошканих брів, не пообіцяє нічого хорошого. Окрім, хіба, зустрічі з дідом Хлипавкою.

— Виспались?

Мовчить і не дивиться. Аж опух од самогонки. У бороду, в розкуйовджену кучму соломи набилося — на раз витопити.

— І не сором отак упиватись! — уже м'якше Володька. — Ви хоть помніте, що учора отут викаблчували?

В діда ворухнулись уста, сігнулася борода.

— Село усе на ноги підняли, мене по морді заїхали...

Аж тепер глянув на Володьку. І в червоних опухлих очах — гнівна стареча затятість:

— Тебе, розсучого сина, не так треба було б!.. Тьху!

Плюнув під ноги, вимівся з сільради. Ішов по вулиці, не міг заспокоїтись. Знову згадував Ганжу, знову пекло на серці. Зайшов до хати, сів біля порога на лаву, наче й не до своєї хати зайшов, опустил низько голову.

— Що з тобою, старий? — кинулася до нього баба Наталка.

Дід звів тьмяні очі, вкриті сірою поволокою суму:

— Напечи, Наталонько, пирогів... із картоплею і квасолею.

"О Господи! — так і обмерла баба Наталка. — Чи не вмирати налаштувався?"

Бо відколи живуть разом, ніколи не кликав Наталонькою. Чортякою звав. Сатаную єгипетською звав. Відьмою — теж. А тут: "Наталонька"!

— Та що із тобою, старий?!

— Печи, Наталонько, пироги, вари крашанки, ріж і курку, а я сала дістану... Понесу передачу Василеві.

І пашіла жаром піч, і пеклись пироги. Варилися круто крашанки, плавала в окропі зозуляста. І йшли люди до їхньої хати: несли, хто чим багатий.

— Як же ти його і допреш? — журилася баба Наталка, ув'язуючи важкий сидорише.

— Донесу. Люди добрі допоможуть.

Помогли. Підвезли аж до самісінької в'язниці.

Спасибі вам, добрі люди! Дай вам, Боже, здоровля! — подякував дід та й загупав кийком у велику, залізом оббиту браму.

Одчинилось маленьке віконце, виткнулось строге обличчя:

— Чого надоть? Порядка не знаєш?

Але дід не з тих, щоб злякатись. Підступив ближче, зняв чемно шапку, привітався:

— Доброго здоровля! А гукніть, добродію, мені Василя!
— Какого такого Василя?
— Та Ганжу. Земляка із Тарасівки. Бувшого нашого голову. Я йому передачу приніс.

— З передачами — двері направо, — пояснила голова та й сховалася, зачинивши віконце.

“От лихо — важний який! Треба було одразу шмат сала дати, — картав себе дід. — І як я не догадався?”

Знайшов двері по праву руку. І люди були за тими дверима. Довго втовкмачували розгубленому дідові, що “заключонний” Ганжа переведений до в’язниці в Полтаву.

— Ми осудьонних у себе не тримаєм.

Постояв, постояв дід під в’язницею та й рушив до сина. Що працював на залізниці.

— Оце, сину, як собі хочеш, а відвези передачу в Полтаву. У тюрму, Василеві.

І син таки мусив одвезти. Не відразу, правда, одвіз, а по okazji. Але, слава Богу, надворі зима, тож ніщо не зіпсувалось.

І настане день, коли в полтавській в’язниці наглядач одімкне камеру та й передасть Василеві Ганжі важкий отой сидір. І висипле Ганжа на ряднину гору гостинців:

— Налітайте, хлопці, вгощайтеся...

І ще тихіше додасть:

— Бач, не забули й про мене.

Стоятиме, дивитиметься, як хлопці розбиратимуть гостинці, ласуватимуть простою сільською споживою.

І хтось, жуючи, запитає здивовано:

— А ти ж чого не береш?

— Хай пізніше, — відповість Ганжа. Візьме-таки пиріжок, довго жуватиме, втупившись застиглим поглядом у загразоване віконце, і схудле, поросле брудною щетиною обличчя його відсвічуватиме невігойною тугою...

А над його селом, понад Тарасівкою, гула в цей час шуря-буря.

Ще зранку приїхав Путько. Митрофан Онисимович. Одразу ж наказав зібрати актив. І коли наляканий актив зійшовся до сільради, Путько звівся з-за столу, обвів усіх невдоволеним поглядом:

— Так що ж це у вас, голубчики мої, такеє виходить? Клясовий ворог скажену агітацію супроти колгоспу веде, а ви й вуха розвісили? Як це прикажете мені понімати?

У кожусі, у шапці, роздягнутися навіть не захотів, хоч у приміщенні добряче нагрітено. І вже піт стікає з-під шапки, та він витерпить, роздягатись поки що не буде. Щоб зрозумів тарасівський актив, як він ним незадоволений.

— Скільки, товаришу Твердохліб, записалося на сьогоднішній день?

— Двадцять дев'ять дворів, — відповів винувато Володька. За оці кілька днів схуд, почорнів, якби не ремінець, то й штани по дорозі губилися б.

— Двадцять дев'ять! — пирхає презирливо Митрофан Онисимович. — Курям на сміх!.. По інших селах уже сто відсотків! Що нам партія скаже, як оцю позорную [ганебну] цифрю почує? Чи, може, у область? Самі, голубчики, повезете, самі перед пролетаріяттом червоніти будете!

У Володьчиних очах — зацькованість, смертна туга. Та й активісти похнюпили голови — не сміють дихнути. Тільки міліціонери, що приїхали разом із Путьком, почувають себе вільно та сміливо: перешіптуються, посміюються. Тим, звісно, можна сміятись: розкуркулених до району возити.

Та ще в товаришки Ольги від останніх слів Митрофана Онисимовича червоні плями по обличчі пішли.

— Можна слово?

— Зажди, я ще не кінчив, — хоч сам збирався спитати, хто хоче висловитись. Але то б він спитав, а ця сама руку підняла. До того ж була в Ганжі полюбовницею. Цього ми тобі, голубко, до смерті не забудемо! Отак і ходитимеш у нас на "позорній". — Так, значиться, на чому мене перервали?

— На цифрі, — підказав несміливо Володька.

— Позорная цифря, товариші актив! Я з усією гостротою скажу: не для того ми революцію робили, щоб отакі цифрі до району возити! От... А теперехи хто хоче висказатись по существу [по суті], — немов забув, що товаришка Ольга слова просила. Ба, ні, не забув: повів на неї строгим оком: — Ти щось хотіла?

— Хотіла!

Ольга рвучко звелася, осмикала жакетик так, наче й досі на ній була гімнастерка, а не глибоко цивільна оця одежина.

— Я хочу сказати, що ви, товаришу, неправильно себе поводите. Хто вам дав право нас усіх ображати? Як дітей вичитуєте!

Таня, що сиділа поруч, аж зіщулилась, перелякана: такий їй Путько здався страшний. Звівся на дибки, викотив очі та — торох! — кулаком по столу:

— Ану, брось домагогію правити!

Міліціонери враз принишкли, подивились очікувально на голову райвиконкому: брати? не брати?

— Ти давай по существу вопроса, — вже тихіше Путько.

Значить, іще не брати. Що ж, посидимо, почекаєм команди: наше од нас не втече.

Ольга зблідла од гніву:

— Про вашу поведінку я повідомлю в райком! І прошу мені не тикати!

— Ну й повідомляйте, — сів нарешті Путько. Відчув, мабуть, що перебрав. Зняв нарешті шапку, витер долонею мокре волосся. — Я, конешно, не хотів тут сказати, що ви всі з куркулем полигалися чи опортуністами стали...

В кімнаті одразу посвітлішало: мовби не одне — два сонця заглянуло у вікно. Навіть у міліціонерів полагіднішали очі: чого вам боятися, товариші? Не по вас же приїхали — не вас і повеземо!

— Отже, так, — продовжував зовсім уже мирно Путько, — з сьогоднішнього дня щитайте себе мобілізованими на суцільну колективізацію. Візьмемось вплотную... [серйозно, як слід, посправжньому]. Повмовляли, попанькались, погралися в домагогію — хватить!.. Село на бригади розбили?

— Розбили.

— Всі знають, де чий участок?

— Всі.

— То сьогодні й почнемо. На сім вечора скликаємо загальні збори села. На порядку денному — суцільна колективізація і ніяких більше вопросов! І щоб усі до одного були на зборах. Умріть, а явку обезпечте!.. Ясно?

— Ясно, — похмуро з рядів.

— З цим, значиця, поки покінчили... Приступаємо до другого вопроса: ліквідація куркулів та підкуркульників...

— Дак ми ж уже ліквідували!

— То ви не ліквідували, а в піжмурки з куркулями гралися! — відповів в'їдливо Митрофан Онисимович. — Вхопили, що зверху росло, а корінці у землі полишили? То ви хочете, щоб коріння оте весни діждалось та наш колгоспний урожай задушило? Не допустимо!

— Кого ж іще розкуркулювати?

— От ми зараз і рішимо... Для того й зібрались... Товаришу Твердохліб, ану, бери в руки бумагу й ручку і записуй хвамілії!

Володька видер із зошита аркуш паперу, вмочив перо в чорнильницю, застиг. Всі завмерли: дивилися, як заворожені, на те гостре перо, нависле над чистим поки що папером, боялися дихнути. — Ну, чого мовчите? — Путько невдоволено. — Називайте хвамілії. По черзі вас питати, чи що?

Ще більше зачались дядьки. Кожен гарячково молив: хоч би не мене першого! Бо що я скажу, кого назву? Сусіда? Кума чи свата? Та як же я після цього людям у вічі дивитимусь!

— А мо', ви, товаришу, скажете? Вам воно згори видніше, де в нас куркулі полишалися.

— За мою спину сховатися хочете? — знову розсердився Путько. — То я вам з усією відповідальністю скажу: не виїде!.. Товаришу Твердохліб, ану давай, починай. Хто у вашому селі куркульською шкірою обріс?

Перо у Володьчиній руці хитнулось, наче виціляло, у кого вдарити.

— Приходько Микола Олексійович...

— От його і пиши.

— Дак він же у Червоній Армії був! — не вигукнув — зойкнув Іван, зрозумівши, куди пишуть його рідного брата. Зірвався на ноги, притулив благально до грудей шапку: — Люди добрі, скажіть, не дайте постраждать безневинному!

— Ану, давай без крику!.. Товаришу Твердохліб, скільки у названого коней?

— Пара.

— Волів.

— Теж пара.

— А корів?

— Дві корови, бичок і теличка.

— Що іще є у нього?

— Двадцять овечок... Свині дві... Сімнадцять даданівських вуликів... Ну, а птиці не щитав... Птиці повен двір.

— Форменний, виходить, куркуль, — підсумував Путько. — І ти, товаришу, крокодилячих сліз тут нам не лий! — це вже до Йвана. — Червоною Амією нам очі не замазуй. Коли після Червоної Армії в куркуля превратився, то такому ще більший позор од радянської влади! Сідай, товаришу, не заставляй мене подумати, що тебе клясовий враг підкупив.

— Це його брат, — сказав тихо Володька.

— Родственні отношенія [родинні відносини] тут ні до чого! — насупився Митрофан Онисимович. — Ми на клясовій основі рішаємо, і нікаких кумів-братів бути не може! А до тебе, товаришу, теж придивитись не гріх...

— Це — наш активіст, — зжалився над дядьком Іваном Володька. — Перший у ТОЗ записався, багатодітний, бідняк...

— А в колгосп?

— У колгосп теж заяву подав.

— Гаразд, сідай! Зарубай тіки на носі: будеш за куркулів руку тягнути — загудеш услід за ними... Записав? — це вже до Володьки. — Ну, ще хто у вас із куркулів замаскованих?

Було названо ще кілька душ. Отих, що їх ще до сьогоднішнього дня вважали міцними середняками, культурними господарями. Яким іще рік тому видавали похвальні грамоти, хвалили у газетах, закликали на них рівнятись. І добре, що ми не прислухались до тих палких закликів. Не п'ялись із шкіри, не робили, як чорні воли, не одривали останню крихту од рота, вибиваючись у культурні господарі. Бо й ми б оце втрапили до того списку, до страшного отого паперу, з якого не вирубаеш найгострішою сокирою.

Прізвище, ім'я, по батькові.

Три слова всього, а за ними — далека дорога в Сибір.

То ж страшний отой білий папір — страшніший могили!

А Путькові все мало. Путько — все невдоволений. На триста дворів усього шість розкуркулених? Несерьйозно якось виходить. Несолідно. Міліціонерів і то більше наїхало. Тим більше, що куркулики є. Є куркулики, тільки треба як слід колупнути!

Клясово вірне чуття, що ніколи не зраджувало Митрофана Онисимовича, тому запорукою.

І ще одна думочка, тактичного, так би мовити спрямування: дядька голими руками не візьмеш, красним словом не купиш. Дядько зроду-віку звивав до слів різних з підозрою ставитись. Особливо коли слова ті — од начальства. Бо ти помолов язиком та й поїхав, а я криком кричи та бий себе по дурній голові, що послушався.

Тож дядька мало вмовляти, його ще й настрахати потрібно. Показати міцненького бука. Як упертій дитині. Щоб справедливість усіх наших слів не тільки розумом, а й спиною відчув.

Тож оці глибокі тактичні міркування і змушують Митрофана Онисимовича добиватись того, щоб розширити список кандидатів на розкуркування.

— Значиця, немає у вас більше куркулів?.. Приховуєте?

Гнітюча мовчанка. В кімнаті аж потемнішало. Чи сонце за обрій зайшло, чи за мари сховалося, що такі сутінки впали?

— Добре... Тоді зайдьом з іншого боку: хто супроти колгоспу найбільше кричав?.. Ану давай, Твердохліб, називай!

І знову Володьці сохне у горлі. І шерхне язик. І він неслухняним отим язиком називає кількох чоловік.

І серед них — Ганну Мартиненкову. Соловейчиху.

Назвав — не злукавив душею. Це ж вона, Соловейчиха, мітингувала поміж сільськими жінками, що винесли до ополонки прати білизну. Кричала, аж виляски йшли:

— Та я свого руками ось цими придушу — не пушу до комуни! Щоб він із чужими жінками під одним рядном валявся? Та пропади вона пропадом, ота їхня комуна!

— Так і кричала? — перепитує Путько.

— Та наче так.

— Тоді так і пиши: Ганна Мартиненко, куркульська полигачка, вела ворождебную агітацію супроти радянської влади...

— Вона ж тіки проти комуни.

— А це все одно... Хто проводить суцільну колективізацію? Радянська влада. То раз ти супроти колгоспу, значиця, ти і є ворог радянської влади. Ясно?

— Ясно...

Хоч і не всім теє ясно. Тані, наприклад.

Ніяк не може зрозуміти, серцем сприйняти того, що треба

розкуркулювати Миколу Олексійовича та Палажку Данилівну. Не може ніяк видертись на оту клясову, єдино вірну платформу, де — жаль відкинь, особисті симпатії відкинь — рубай ворогів із плеча!

Та й які ж вони вороги? Данилівна — ворог? Данилівна, з її завжди лагідним усміхом на доброму обличчі? Олексійович, з його натрудженими руками? Який гордиться тим, що все добро нажите власним горбом...

Так за що ж їх розкуркулювати?

Або Мартиненків. Отих Соловейків, які зроду-віку зайвого шматка хліба не мали.

Які ж вони куркулі?

Що ж воно діється?

Безпорадними, повними сум'яття очима дивиться Тетяна на Твердохліба, на товаришку Ольгу, на людей, що сидять поруч: та чого ж ви мовчите? Устаньте й скажіть!.. Скажіть, що все це не правда! Що так же не можна!

Мовчать. Не встають. Не кажуть ні слова. Навіть Іван Приходько, старший брат якого занесений до отого жажливого списку, навіть він після того, як Путько роз'яснив йому популярно "клясову суть", сидить і не писне.

Мовчать. Чи не тому, що уже всі на отій платформі, вміло підведеній Митрофаном Онисимовичем.

Одна Тая ж пробус борсатись, але й вона врешті-решт стуля губи. Стискає їх так, що вони аж сіріють.

Бо хто вона, щоб заперечувати?

Дочка попа, жінка куркуля, сестра вичищеного з партії, та й сама вичищена нещодавно з радянської установи.

То ж мовчи, підозріла особа, непевний елемент, мовчи і не диш, якщо хочеш іще пожити на світі! Принишкни із своєю маленькою правдою, яка аж ніщо супроти отієї великої клясової правди, що її уособлює зараз Митрофан Онисимович.

То ж сиди, Таню, й мовчи! Сиди і нишкни! Дякуй долі, що тебе хоч не ввели в ту бригаду, яка має розкуркулювати Приходьків. Або Мартиненків. Розоряти гніздо отих соловейків, які з діда-прадіда чарували своїм співом село.

Та й не переріжуть же їм горлянки, не постинають їм голови, а тільки повезуть до Сибіру. А там же теж живуть якось люди, і вони, либонь, охоче слухатимуть південних оцих соловейків.

Отак зайдуть до виритої наспіх землянки, посідають на лаві з свіжо обструганих дощок та й попросять по-своєму:

— Ану, хахли, спойте нам ету песню... Вот ету, что вы всегда пойоте... О ветре, который летит — не долетит до вашей Украины. [Ану, хахли, заспівайте нам ту пісню... Ось ту, що ви завжди співаєте... Про вітер, що летить — не долетить до вашої України.]

І заспівають хохли, бо чому б не заспівати добрим людям, які дали їм притулок, допомагали збудувати землянку.

Заспівають.

Про вітер. Про далеку Україну...

Розкуркулювали в той же день — не відкладали на завтра. Посадили на підводи, хто в чому був, та й повезли до Хоролівки — прямо на станцію, де вже чекали товарні вагони.

І страшно кричала — проклинала всіх Ганна:

— Оділлються вам наші сльози!.. Та будьте ви прокляті! Та щоб же вас і земля не носила!

Олексійович — той мовчав. Сидів на санях, звів ноги, що скидалися на висмикнуті з землі, обламані корені. І коли коні рушили, вони, ноги оті, чиркали по снігові, наче у мертвого.

Данилівна ж усе нагадувала Тані:

— Ви ж за теличкою пригляньте... Та як прийде весна, то капусту од левади садовіть...

Тетяна кивала головою і вже не бачила за сльозами ні Олексійовича, ані Данилівни, ні Василя. Були як у тумані.

Так вони в тумані отому і зникли.

Тільки чорніє хата відчиненими дверима, мов розтуленим шоси́ли ротом, — кричить за господарями. І страшно, і моторошно від того нелюдського крику...

А на вечір зйдуться люди. До сільбуду, на загальні збори. Прийдуть усі до одного, бо тактичний хід Митрофана Онисимовича зробив свою справу.

І після того, як виступить Митрофан Онисимович, а за ним Твердохліб і товаришка Ольга, а з безпартійної маси Іван Приходько, Путько зведеться, упреться важкими долонями в стіл:

— Всім ясно?

— Та ясно... Чого ж...

— А коли ясно, то пренія будемо припиняти... Ставлю на голосування добровільний вступ усім селом до артілі. Ану, хто супроти радянської влади, підніміть руки!

Еге, підніміть! Одні он уже підняли та так із руками піднятими до Сибіру й поїхали.

— Немає... Тоді ясно — всі за артіль. Вітаю і поздоровляю. Іще нам треба обрати правління, кандидатури яких зачитає товаришка Ольга.

І після того, як товаришка Ольга зачитала кілька прізвись:

— Одводів нема?.. Тоді будемо голосувати. Хто супроти радянської влади, підніміть догори руки!.. Нема... Одноголосно... Товаришу Твердохліб, теперечки тобі слово.

І встане Володька, й обведе людей шасливим поглядом, і скаже охриплим од радості голосом:

— Треба дати колгоспові найменування... Митрофан Ониси-

мович порадили назвати нашу артіль іменем нашого дорогого вождя і навчителя товариша Сталіна.

І закінчаться збори, і розходитимуться люди у важкій, у мовчазній задумі. А потім зводитимуть до гурту худобу, звозитимуть реманент та насіння, а потім розбиратимуть все те назад, бо появиться стаття товариша Сталіна "Запаморочення від успіхів", де чорним по білому буде написано, що колгосп — справа добровільна, і даремно почорнілий од горя Володька вмовлятиме односельчан, хапатиме їх за руки, за поли, щоб одумались та не розвалювали милої його серцю артілі: залишиться усього півсотні дворів. Ото так тобі й треба! Не урядуй, не зганяй силоміць, не перекручуй політики партії.

І за оте перекручення суворо покарають Володьку: винесуть йому на бюро райкому догану. І товариш Путько, дивлячись на Твердохліба такими ж ясними, як і в першого, очима, буде на отому бюро строго допитуватись, як він, комуніст Твердохліб, докотився до непартійних методів колективізації, порушив вказівки дорогого нашого вождя і навчителя товариша Сталіна.

Та й сам Митрофан Онисимович не врятується од суворої догани, це вже трохи пізніше, коли його і першого викличуть у область, і вже інші дивитимуться на них праведно ясними очима і запитуватимуть, як вони докотилися до оцих помилок. Інші, що тиждень тому дзвонили — надзвонювали, нажимали й натискували, вимагаючи круглої цифри. Тільки круглої! Такої круглої, щоб докотилася аж до Москви.

Але мудрий Митрофан Онисимович про те й не заїкнеться. Не заїкнеться, не обуриться, а подякує за оту сувору науку, за те, що підказали, наказали, та й двигоне назад, у Хоролівку, "виправляє положеніє" [становище].

І буде весна, і скреснуть сніги, і зачорніє зоране поле, що просить зерна із теплих рук хлібороба.

Все те буде, не мине, не пройде собі мимо. А поки що Тетяна, провівши у далеку дорогу розкуркулених господарів своїх, повертається до хати.

Порожньо, голо. Лише ослін, та ліжко, та стіл: решту забрала комісія по розкуркулюванню. Навіть рушники із стін позривала, бо то ж не учительчине, а Приходьків.

Сиділа, згадувала чомусь Олега.

Де він зараз, що з ним?

— Коли б ішлося лише про дружину, я й хвилини не вагався — перейшов би жити до тебе. Але ж діти, Таню, діти!

— Як же ти, не люблячи, на ній одружився?

— Ах, Таню! В житті так переплутано... Так усе складно...

Дивилася в його безвольне, нещасне обличчя і їй було жалко його... і досадно на нього.

Може, тому, що був такий жалький, і не сказала йому нічого. Що завагітніла, чекає од нього дитини.

Тільки сказала:

— Що ж, у тебе сім'я і ти повинен повернутись до неї.

Тільки всміхнулася гірко, коли він вигукнув:

— Ти женеш мене?!

Провела по його м'якому, покірному волоссю долонею, втішила, як хвору дитину:

— Це пройде... Ну, йди.

Відштовхнула од себе, боячись, що не витримає — закричить.

— Іди ж!

Він так і пішов, не зрозумівши нічого. Пішов, ображений, і після того жодного разу не був у Тарасівці.

Що ж, це, може, й краще. Рвати так рвати: одразу, не лишаючи бодай найтоншої ниточки.

Таня все ще стоїть посеред кімнати, і Андрійко несміливо підходить до неї. А коли вона проводить долонею по його голові, сміливішає:

— Ма, намалюй чоловічка!

І тягне її до вікна.

Таня не запитує, якого чоловічка хоче бачити син: уже малювала. Хукнула на шибку, повела пальцем по колу. Контур обличчя, брови, очі, ніс, рот.

Та Андрійко чимось незадоволений. Супитись, неприязно дивиться на чоловічка.

— Не хочу! Затри!

— Чому?

— Він поганий. Він не сміється. Він плаче.

Таня придивилася — і справді мов плаче. Не усміх — болісна гримаса перекосила його обличчя, як у того клоуна, що змушений потішати людей, ховаючи під гримом власне розчавлене серце.

— Зараз намалюємо веселішого.

Стерла, хукнула в іншому місці, повела пальцем по колу. Але і цей не стільки усміхався, скільки плакав. І чим довше стирала, хукала, малювала Таня, тим сумнішим і сумнішим ставали намальовані нею чоловічки.

II

Не можна сказати, щоб цього року погано вродило.

Рік видався як рік: із травневими дощами, з червневими грозами. Коли набухала каламутними хмарами пропечена сонцем просинь, і понад селами, понад гаями, долинами, понад безмежними степовими просторами гойдалися сизі хустини дощів.

Люди ховалися під стріхи, під вози, накидали на голови й плечі

легку одежину, а коні й воли спокійно підставляли паруючі боки під прозорі водяні батоги і лише здригалися, коли над самісінькими головами, роздираючи заклубочене хмаровиння, із страшним тріском спалахувала зла блискавиця.

— Свять!.. Свять!.. Свять!.. — хрестилися зблідлі жінки та й одганяли дітей од вікон, щоб не притягали на себе небесний вогонь. Бо позаминулого року у сусідньому селі отак-о визирали, то як ударило, так хату наскрізь і прошило. Спалить не спалило, тільки всю сім'ю поклато. Отакечки рядком і лягли: батько, мати і троє діток. Чорні, як головешки. А блискавку аж за хатою знайшли: кам'яна стріла із сажень завдовжки і ще така гаряча, що й до рук узяти не можна.

— Свять!.. Свять!.. Свять!.. Не доведи і помилуй!

Хрест поспішний, на вікна, на двері, на перекриту заслінкою піч. А кому здавалося мало, ще й ікони виставляли на вікна: не підніме ж святий Ілля руку на Христа чи Богородицю!

Одгриміло, одблискало, пронеслось найстрашніше, і вже вискакують під рівний веселий дощ дітлахи, стрибають по мокрій траві, по киплячих озерцях, верещать у несамовитому захваті:

Дошику, дошику, припусти

На бабині капусти..

Припусти, дошику, припусти. Не мине жодного поля, жодного клаптика зораної, скопаної, засіяної землі. Хай росте, хай квітує, хай наливається важка наша праця, радісна кривавиця наша. Весь світ же стоїть за нашою спиною, чекаючи, поки ми його нагодуємо.

Сійся, дошику, сійся, а ти, земле, роди. Роди овес і ячмінь, жито-пшеницю, всяку пашницю. Щоб хватило усім: і отим, що кричать, і отим, що мовчать, та ще й щоб нам лишилося.

І росли пшениці та жита, й дозрівали хліба, дозрівали та й схилялись покійно під серпи, коси й жатки. У великі, підперезані туго снопи, у полукіпки й копи, а потім — на гарби, вози.

І рипіли-вигравали дубові колеса, пливли гори хліба до колгоспного току. І гула день і міч молотарка, невпинним струмком текло золотисте зерно. Щоб, провіяне, — у мішки, у чували, та й на підводи: у першу валку по здачі хліба державі.

У першу в районі.

За сім днів план — як із пушки! Це не те, що було раніше: триста дворів, триста дядьків, і кожен так і дивиться, щоб не повезти раніш од сусіда. Завезе до садиби, до клуні та й вигупує ціпом до нового року: встигну, не горить.

Уже двісті тридцять хазяйств об'єдналися в артілі. Лишилося сімдесят. Найупертіших. Найзатятіших. Отих, що не злякалися великих податків, — як їх не душили, а вони стояли на своєму, не приповзли записуватись у колгосп:

— Пишіть і мене до гурту, бо вже сил моїх більше немає! Хоч так, хоч сяк — розор все одно!

— Тож-то, дядьку, й воно! Ти що ж собі думав: панькатись із вами, з індусами, будемо? Пойняв тепер всі переваги колгоспного ладу?

— Та пойняв. Як же було не пойняти, коли податком придушили таким, що й очі на лоба лізли!

Ці ж опиралися, що було сил. Чіплялися за своє, не хотіли гуртового, бо гуртове — чортове, бо там тільки ледарям добре — отим голодранцям, які зроду-віку ходили з великою ложкою і малою лопатою.

Намучившись із ними під час хлібоздачі ще в минулі роки, цього разу порозумнішали: виділили для індусів два громадські токи, прямо посеред поля. Строго-настрога наказали не розвозити снопи по дворах, а обмолочувати на отих спільних токах.

— Та для чого ж мені аж туди везти, коли ось моя хата! — опирались індуси. — Завезу, обмолочу, прикину, скіки на посів, скіки для сім'ї, для худоби, щоб до нового врожаю дожити, а решту здам. От хрест святий — здам!

Не вірять. Ні слову, ні хресту святому не вірять.

— Ти, дядьку, оцю казочку комусь іншому розкажи, бо ми її ще торік чули.

Звертають на тік, до молотарки:

— Вези та й не оглядайся! Спершу здай, що положено, а тоді вже прикидай, що на посів, а що сам будеш гризти.

Хочеш — не хочеш, а мусиш таки завертати. Це вже, видать, кінець світу приходить, коли сам собі не хазяїн! Зупиняв на тім тоці гарбу, скидав на землю снопи, чортом дивився на молотарку, що зажерливо вила, випльовуючи пожевану соломку, похмуро чекав своєї черги. Щоб ізсипать іще тепле зерно у мішки та на підводу: до заготпункту в район. І то не сам по собі, а зорганізовано, валкою, щоб і сліпому видно було, які ми всі дружні та однастайні у прагненні виконать першу заповідь.

Ладно, здали. До зернини. Виконали і перевиконали по одноосібницькому секторі на сто дев'яносто відсотків. Ще й у газеті про це написали. Твердохліб привіз із району цілий десяток, роздав агітаторам. Наказав іти по десятихатках та вголос читати: хай слухають та радіють, як нас похвалили!

Слухали.

Про нарощування темпів хлібоздачі.

"Коли в нас багато районів дало багато менше хліба, ніж торік, і тепер скаржаться, що вони не можуть виконати пляну, то це говорить, що там засіли ворожі, куркульські елементи, колишні петлюрівці..."

— Ти диви! Там, видать, іще й не розкуркулювали.

— А що ж їм, отим твердоздатникам, буде за те, що не виконали?

— І про це напечатано. Слухайте.

Слухали постанову РНК УСРР і ЦК КП(б) У про занесення на чорну дошку таких сіл і районів:

"Щодо занесення на чорну дошку сіл і районів вживати таких заходів:

1. Припинити довіз товарів, цілком припинити державну й кооперативну торгівлю, вивезти усі наявні товари.

2. Припинити кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів.

3. Перевірити й очистити колгоспи цих сіл від контрреволюційних елементів".

— Це ж колгоспників... А що тоді з одноосібниками!

— Є і про них.

"В селі Юрчихи велика зграя підкуркульників зривала плян хлібоздачі. Виїзний суд засудив усю зграю до ув'язнення на строк від двох до п'яти років із конфіскацією усього майна. Після арешту цієї зграї темпи хлібоздачі зразу ж почали підноситися, і на перше січня 1933 року, тобто на день суду, одноосібники плян хлібозаготівлі виконали на 90 відсотків".

— Ага, таки виконали.

— Виконав би й ти!

— Так воно, звісно...

Наслухавшись, розходилися. Не можна сказати, щоб дуже веселі розходилися, однак кожен ніс заспокійливу думочку: "Слава Богу, що я уже здав. Яюсь дотягну до нового, а там, гляди, може, наша власть і пом'якшає..."

Та не встигли одійти зашпори од цієї хлібоздачі, як у двір знову непрошені гості з'явилися:

— Вези, дядьку, хліб!

— Який іще хліб?

— Отой, що положено здати державі.

— Та побійтеся Бога, я ж уже здав! Осьо і квитанції!

Та притьмом до божниці: дістає з-за образів ще й пилом не припорошені папірці. Розгортає тремтячими пальцями, замалим не плаче:

— Тутечки все описано. Все до зернини одвіз.

І дивитись не хочуть:

— Підітрися цими квитанціями! Що з того, що той одвіз. Ти нам стрічний давай! І не витрима дядько: метнеться до комори, розіпнеться на дверях:

— Не пушу! Ріжете, живцем у землю закопуйте, а більше не дам!

Його спершу добром умовлятимуть. Терпляче пояснюватимуть,

шо хліб піде на індустріалізацію, на п'ятирічку, на те, щоб збудувати пошвидше щасливе майбутнє. "Для твоїх же, дядьку, дітей!"

Не слухатиме. Мотатиме затято головою. "Не треба мені отого вашого щастя, забирайте його все до останку собі, а мені лишіть тільки хліб! Бо що я своїм дітям їсти дам, як ви у мене все вигребете?"

Не добившись нічого під час індивідуальної бесіди, спробують вплинути на нього колективно: обробити на зборах. Виступатиме перед ними представник із району, змалює обстановку і внутрішню і зовнішню, викладе все, як на долоні.

— Тепер зрозуміло вам, товариші хлібороби, чому ми повинні виконати і перевиконати стрічний плян хлібоздачі державі? Плян цей цілком і повністю реальний.

Отоді й пролунає з місця саркастично-похмуро:

— Плян то, канешно, реальний, тіки хліба немає.

Отут і ввірветься останній терпець у умовляльників.

— Немає, кажете? Й зернини нема? Ось ми зараз і провіримо: пошукаємо по ваших коморах та засіках!

Тільки дядьки теж не з лопуцька, дядьки теж навчилися дечому під час військового комунізму продрозверсток та продзагонів. Навчилися, не забули. Доки тривало оте сперечання та умовляння, тихенько, од сусідського ока ховаючись, копали потаємні ями, вистилали соломою, засипали зерном. Отим, що в обріз — до нового врожаю. Стрічали бригади вже не розп'ятими на дверях руками — одчиненими навстіж коморами:

— Осьо-сьо, подивіться! Не знаю, як цей рік і переживемо.

Але члени бригад теж не з лопуцька:

— Кажи, дядьку, добром, де закопав! Бо самі знайдемо — тобі ж гірше буде! Так обдеремо, що й почорнієш!

— Деріть, — скаже дядько, у відчаї махнувши рукою. — Лупіть із мене шкіру собі на чоботи та галіхве, та й дітей моїх разом із шкірою мою забирайте! Заберіть їх од мене, щоб я не бачив, як вони вмиратимуть голодною смертю.

Стоятиме, дивитиметься, як шукатимуть хліб. Як нишпоритимуть у хаті й поза хатою, довбатимуть долівку, колупатимуть замерзлу землю шупами і як таки знайдуть оту старанно приховану яму.

— Так нема, кажеш, хліба?

І не вимовить дядько більше ні слова. Голоситиме жінка, кричатимуть діти, а він стоятиме, німий, наче мрець.

І тільки тоді, як запряжуть у його воза його ж кобильчину та покладуть мішки з останнім зерном, як рушать із двору, зірветься з місця, ухопить за рукав бригадира:

— Чим же я теперчки земельку засію?

І такий відчай хлюпне з його помертвілих очей, така туга нелюдська, що і в бригадира стиснеться серце. І він тихенько, щоб ніхто не почув, спробує утішити хазяїна:

— Не журися, Юхиме, прийде весна — дамо на посів.

— Так нащо ж ви його забираєте?

— Щоб ти його не стравив своїм дітям.

Чуєш, Юхиме, щоб не стравив! І зернини щоб не взяв, коли діти твої ячатимуть роздертими од голоду ротами:

— Тату, їсти!.. Тату, хліба!..

Коли ти, не витримавши отого безнадійного квиління, сам опухлий та синій, мовби й справді обдертий живцем, рвонеш на грудях перепрілу сорочку та й закричиш, моторошно викочуючи очі:

— Натє їжте мене, тільки вмовкніть!

Перетрусили індусів — узялись за колгоспників. Бо плян є плян, бо його хоч умри — виконай! Бо сам товариш Сталін у своїй доповіді "Підсумки першої п'ятирічки" скаже прямо і недвозначно:

"Партия добилаь того, что вместо 500-600 миллионов пудов товарного хлеба, заготовлявшегоя в период преобладания индивидуального крестьянского хозяйства, она имеет теперь возможность заготовлять 1200-1400 миллионов пудов товарного зерна ежегодно" [Партия добилаься того, що замість 500-600 мільйонів пудів товарного хліба, що заготовлявсья в період переважання індивідуального селянського господарства, вона має тепер можливість заготовляти 1200-1400 мільйонів пудів товарного збіжжя щороку].

Ясно, товаришу Твердохліб?

Ясно, товариші сільські комуністи та комсомольці?

Ясно, товариші члени бригад та штабів по хлібозаготівлях?

Не п'ятсот-шістсот мільйонів, а тисячу чотириста мільйонів пудів зерна.

А що це значить?

Це значить, що конкретно Тарасівка має здати удвічі більше хліба, аніж, скажімо, в найбільший урожайний тисяча дев'ятсот двадцять восьмий рік. Виконати та ще й перевиконати! Бо товариш Сталін не міг помилитись, назвавши оту цифру. Товариш Сталін краше нас із вами знає, скільки вродило у Юхима, Петра чи Микити. І нічого розводити гнилий лібералізм, висловлювати різні ворожі думочки, що плян нереальний, що зерна не вистачить і на посів, що коли ми до кінця виконаємо та перевиконаємо оцей стрічний, то всі помремо од голоду! Нічого! Бо товариш Сталін ясно сказав, що "...мы несомненно добились того, что материальное положение рабочих и крестьян улучшается у нас из года в год. В этом могут сомневаться только заклятые враги советской власти" [...ми безперечно добились того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас з року в рік. В цьому можуть

сумніватися хіба лише закляті вороги радянської влади]. Тепер вам ясно, товаришу Твердохліб, хто може сумніватися в тому, що селянин, віддавши весь хліб до зернини, заживе ще заможніше й краще?

А ви що зробили? Хто вам дозволив роздати двадцять відсотків зерна колгоспникам на трудодні?.. Мовчите?.. І добре робите, що мовчите! То ж слухайте нас: негайно стягнути весь незаконно розданий хліб, зарахувати і той, що колгоспники могли виростити на своїх присадибних ділянках! Та опечатайте всі млини до вивершення хлібозаготівлі..

Їдьте й виконуйте. Та почастише читайте товариша Сталіна!

І знову затрусилося село в заготівельній лихоманці. Тепер уже не розбирали: колгоспник ти чи індус — мели підряд. Рили землю шупами, лазили по горищах, розвалювали комини й печі. А вночі, нашорошивши вуха, прислуховувалися: чи не загує де ступа? Чи не порипують саморобні, потаємно зроблені жорна?

Під лемент, під стогін, під голосіння виконала Тарасівка і цей плян. Виконала, як писали, із честю: не лишила для себе й зернини. Виконала та й заспівала од щасливого життя веселих частівок.

Про батька народного, про Сталіна рідного:

Сидить Сталін на лузі,
Гризе кінську ногу,
— Ах, какая гадіна —
Конская говядіна!

Про заможне життя:

У коморі серп та молот,
А у хаті смерть і голод,
А на хаті один куль,
І то кажуть, що куркуль!

Про багаті колгоспні трудодні:

Сидить дід на рядні,
Заробляє трудодні:
— Трудодень, трудодень,
Дай, бабо, хліба хоч на день!

Дай, бабо, дай! Підтримай охлялого діда, не дай померти хоч до весни, щоб він устиг засіяти поле отим он зерном, яке зберігається в колгоспному гамазеї. Бо що ж ти, бабо, їстимеш, як у діда не вистачить сил вийти в поле, коли скреснуть сніги та прогріється рілля? Що ти, бабо, жатимеш, як не махне дід рукою

так, щоб зерно сипалось рівномірно поміж пальцями, і як із щедрої його руки та не проросте ота пашниця, що несе людям життя?

Дай, бабо, дідові їсти! Нагодуй хоч лободою, хоч дубовою корою, якщо не маєш нічого поживнішого, та й виходь разом із ним зустрічать весну.

Он вона йде, пригріта, обласкана сонцем, закосичена квітами, обспівана птахами.

Тільки чому ж вона така несхожа на попередніх юних посестер своїх? Де подівся веселий усміх, ясний поблиск очей, гарячий рум'янець, молодий гнучкий стан, легка пружна хода?

Суне столітньою бабою попідтинню, ледь переставляючи колодками набухлі ноги, простягає висохлі руки, розтуля страшного чорного рота і замість мелодійного голосу виривається предсмертний хрип:

— Їстоньки... їсти...

І птахи боязко облітають її, і квіти осипаються з її спопелілих, скуйовджених кіс.

Бреде весна од села до села в марній надії розжитися хоч шматочком їстивного. Підповзає до хати, що в ній живе Твердохліб, чіпляючись за стіни, за лутки, спинається на ноги та й припадає помертвілим лицем до чорної шибки. Вона вже й не просить, а лише чекає тупо й покірно, що, може, хоч тут подадуть хоч крихітку хліба.

— Володю!.. Володю!..

— Га?.. Що?..

Володька одриває од подушки важку голову, сонно кліпає в темряву.

— Там хтось під вікнами товчеться...

Повернувся обличчям до вікон, прислухався: мовби нікого. Минулої ночі заповзли двос в двір, вийшов уранці, а вони уже мертві.

— Ніхто там не ходить. То тобі вчулося. Спи.

Та тільки поклав на подушку голову, тільки став засинати, як у самісіньке вухо Марусин переляканий шепіт:

— Володю, хтось таки ходить!

От ти біда!

Володька неохоче сповзає з постелі, натягає штани.

— Ти ж хоч нагана візьми.

— Ладно.

Поліз під подушку, дістав важкий пістолет. Босоніж пішов у сіни. Постояв, прислуховуючись, — мовби нікого. Тихенько відсунув засув, прочинив двері, виставив пістолет, за ним — голову.

Місяць уже зайшов: незабаром світатиме. Раніше, саме в цей час, співали б півні, а тепер стоїть цвинтарна тиша: порізали півнів, поїли курей. Село лежить, наче вимерле, і моторошно мерехтять у

небі зірки, згіджуючи на землю рештки нужденного світла. І в тому тьмяному світлі, в непевному тому мерехтінні повзають голодні тіні. Шамотять попідтинню, попід хатами, простягають до дверей опухлі руки.

— Хто там?

Мовчанья.

— Хто там?!

Завмерло — і не дихне.

Затиснувши в руці пістолет, Володька вийшов надвір. Походив по двору, постояв — нікого.

Повернувшись до хати, з досадою мовив дружині:

— Причуеться, та й не дасш мені спати. Прислухалася б поменше.

Навпомацки знайшов кухоль, напився води. Засунув пістолет під подушку, скинув штани, ліг.

Та заснути більше не міг. Кожним нервом відчував: Маруся не спить. Повернувся до неї, мовби ненароком торкнувся рукою обличчя. Так і є — плаче.

— Знову плачеш?

Мовчить, ковтає сльози. Володьці німий отой плач — ніж гострий у серце! Краше б вона ридала уголос.

— Ну, що мені лишалось робити? Скажи, що я мав робити?

Ні слова у відповідь.

— Я ж не міг інакше!.. Не міг!.. Тобі це понятно?

Від синового голосу прокинулася мати. Зашамотіла на печі, зазітхала: "О-хо-хо!" Мабуть, хрестилась. Молилась до Бога, щоб прослав у їхню хату спокій та мир, одвів голодну смерть, яка бродить од хати до хати, душить людей.

Та миру не було. Не було у цій хаті спокою.

Ось заплакав і син. Маруся кинулась до колиски, взяла дитину до себе. Син відразу ж замовк — засопів, приплямкуючи, а згодом заскрипіла колиска, поплив у темряві Марусин голос:

— А-а-а... А-а-а...

І в тому "А-а" більше болю, ніж утіхи, більше сліз, ніж усміху.

Тільки — що ж він міг удіяти?

Як переконати дружину, що він інакше не міг? Не міг, хоч у самого розривалося серце! Коли зайшов до сільради Марусин батько — опухлий, налитий мертвою водою, коли став посеред кімнати та й повів на Володьку вилудженими, виссаними голодом, білими, як у мерця, очима, його, Твердохліба, аж стисло за горло. Сидів поруч із Нещеретом, теперішнім головою сільради, і на схудлому обличчі його заятрився жаль до тестя.

— Хлопці, поверніть kwasолю!

Нещерет засовався так, наче його вкололи у спину. Звів брови жалісливим дашком, глянув на Твердохліба:

— А мо', віддамо?.. Скіки там тої квасолі — мішок, а все якось дотягнуть до нового.

— Володю, сину, оддай!.. Стара уже й голови не зведе...

Ще трохи, й піддався б Володька. Наказав би комсомольцям оддати квасолі, відібрану на посів. Та відразу ж подумав, що досить поступитись, як у селі одразу ж про це знає і старе й мале: "А-а, тестеві так, бач, повернув, а нас живцем обдирає! Он воно яка совєцька власть!.." І закам'яніло обличчя Володимира Твердохліба, і він, ковтнувши судомно слину, відповів якомога голосніше, щоб почули не лише тесть та Нещерет, а й оті, що стояли в сусідній кімнаті:

— Квасолі у вас забрали правильно... Повертати не будемо...

Тесть більше й не просив. Здавалося, що він лише хотів виконати неприємний для нього обов'язок, зовсім не цікавячись наслідком мандрівки до сільради. Мовчки повернувся, пішов, ляпаючи підшвами по підлозі. А Володька дивився уже не в слід тестеві, а на те місце, де він стояв. Там, залиті сукровицею, виразно чорніли сліди босих ніг...

Ні тесть, ані теща вже не провідають ані свого зятя, ні своєї дочки: померли. В один і той же день, саме на паску. Похристосувались із отією безротою, що не минає старого й малого.

Володька все зробив, щоб поховали їх по-людському. Чужих, тих просто підбирали на вулицях, везли на кладовище та й скидали до спільної ями. Скидали і поливали ізверху вапном. Бо поки не накидають повну яму, не прикидають землю. Тестя ж і тещу Володька поклав у дві домовини та й провів їх у останню путь.

Нічого не сказала йому Маруся, коли дізналась про квасолі. Ні слова. Тільки плакала мовчки та стала, як тіль.

Ех, життя, будь ти неладне!

Чи він же хотів, щоб отак мерли люди? Чи думав про це, вигрібаючи хліб по селу? Вигрібаючи до зернини, аби тільки виконати отой стрічний план, узяти на буксир сусіднє село, що ганебно провалювало хлібоздачу. Де жінки врешті-решт вдалися до контрреволюційної акції: перейняли хлібну валку, кинулись під копита коней, під колеса та й розтягли увесь хліб по дворах. І чого тим добились? Наїхали судді, наперлось міліції та й ну судити-рядити: кого у тюрму, а кого й до Сибіру. Хліб забрали все одно, підмели і городину, і тепер у тому селі ще гірше, ніж у Тарасівці.

Він, Володя, хотів же як краще. Переконавав колгоспників (індусів не жалко, індуси хай собі подихають!), що видаватимуть пайки. Сам Митрофан Онисимович запевнив у цьому.

А потім той же Митрофан Онисимович вимагав категорично, щоб зібрали ще й на посів. Щоб засіяли все, не лишили і клаптика. Стукав по столу кулаком, строго наказував:

— Імій в виду: зірвеш посівну — з партквитком розшитаєшся!

Ти панікьорські настроєнія брось! Їдь і виконуй!

І Володька виконував. Стиснувши серце, зціпивши зуби, — виконував. Сам добре знав, сам розумів: не засіяти цього року — пропаде вся країна! Буржуй же, він тільки того й чекає, щоб ми підупали. Вистояти! За будь-яку ціну вистояти! Ціною будь-яких жертв.

Бо класова боротьба, Володю, без жертв не буває. Вона найнешадніша. І немає в ній місця ні сльозам, ані жалю. Читай про це в товариша Сталіна. Читай і засвоюй.

Він-то читає. Він-то засвоює. Тільки не може переконати у цьому Марусю. Відсталу, занехаяну в політичному розвитку дружину свою.

Ні, він таки не засне! Та вже й ранок тулиться оно блідим лицем до вікна. Отже, пора вставати.

Поснідавши благенькою затіркою, Володька виходить надвір. Одяг на ньому: чорний піджак, галіфе, чоботи. Парабелум при боці. На випадок класової сутички.

Галіфе підшите жовтою шкірою — щоб не протерлося, коли сідає в сідло.

— Ото свою на засіданнях різних протер, дак тепер нашив телячої, — тихцем сміються дядьки. Тихцем, щоб не почув. Бо давно вже минули ті часи, коли Твердохліба звали просто Володькою. Тепер же — тільки Даниловичем. Та й то, забачивши ще здалеку, пошвидше шапку із голови.

Навіть дід Хлипавка і той позбувся панібратства у стосунках із головою артілі.

Ось і зараз, угледівши начальство, виходить із-під комори, де зберігається зерно на посів, борошно для трактористів та на гарячі обіди для тих, що працюють у полі. Зняв шапку із голови, і одразу стало видно, що не об'їдається дід: волосся зовсім геть облізло, очі блищать, як у хворого.

— Здравія желаю!

Володька замість відповіді на привітання похмуро запитує:

— Все гаразд?

— Та вроді б усе, — надіває шапку дід. — Одно тіки безпокоисто: лізуть і лізуть. Хоть ровом обкопуй.

— А ви їх одганяйте! На те ж ми вас тут і поставили, щоб не лізли.

— Та я вже й усовіщаю, і кийком на них замахаююсь, дак хіба ж вони що понімають! Лізуть і лізуть, як ті, прости господи, миші. Удень ще нічого, а вночі аж мурахи поза спиною бігають: то там шелестить, то звідти повзе. Ще колись отак і придушать. Як отого сторожа, що на кладовищі...

— Доведеться вам виділити рушницю, — вирішує Твердохліб.

— Та з ружжом, воно, конешно, веселіше, — погоджується дід. — Тіки ж їх і стріляти не треба: самі оддадуть Богові душі до ранку. От сьогодні ще шістьох підібрали...

— Наші?

— Чужі... Наші чого будуть лізти? Наші й так знають, що все одно не вийде нічого...

— Ну, годі, — перебиває діда Володька. — То ви тут пильнуйте.

Та тільки відійшов, як Хлипавка вслід:

— А що я хочу спитати!

— Що там іще?

— Детішки вдень до комори збігаються — одбою нема. Пробують у шілини борошенця дістати... То їх тоже з ружжа, чи як?

— Ну, ви, діду, киньте! — спалахнув Твердохліб. — Робіть, що наказано, а будете насмішечки строїти — враз із колгоспу потуримо!

— Та я ж що, я для інтересу. Звиняйте, якщо не так.

Та до комори — подалі од біди. Бо й справді візьме і вижене. А що йому, довго? Його влада, його й сила.

Тільки ж і в діда серце не з каменю.

"Тобі добре лежати біля жінки та давати указанія, а постояв би ти отут хоч одну ніч і... Лізуть і лізуть, мов на приманку... Хоч кричи, хоч лай — не помагає нічого. Якби не одганяв та не одпихав, то й стіни погризли б..."

І замалим не плачучи, кричить дід у глуху, повну шелесту й руху темряву:

— Ну що ви од мене хочете?.. Я сам ось опух!

Не задріма до самого ранку.

А коли він зайтриться на сході, блідий, нужденний, безсилий, обходить дід Хлипавка свіжих "упокійників". "Як же вас, нещасних, і звали? Як вас пом'януть перед Богом?"

І кричить, трясучись од безсилового гніву, коли вже пізніше їздові почнуть їх скидати, як дрова, на воза:

— Що ви, сучі діти, робите?! Чи у вас серця немає, чи вовчиця вас народила, що отак із людьми обращаєтесь?!

"Гине світ, гине! Плодиться у ньому звірота, що не має ні жалю, ні совісті... І кому це треба: морити люд голодом? Кому?"

Стоїть дід Хлипавка, поклавши на костур висохлі руки, дивиться услід підводі з покійниками. Зморгує червоними, пропеченими сумом, виповненими гірким нерозумінням очима.

Тільки тоді, як починає пригрівати сонце, як з'являються на вулицях люди, трохи легшає на серці у діда: є з ким перекинутись словом. Стрічати їх "добрим ранком", цікавитись, хто куди йде.

Ось, для прикладу, навчителька Світлична. Вийшла із двору

Миколи Приходька, який повернувся, щитай, із Сибіру, а зараз, мабуть, і не радий, що вернувся. Темна хустка, стара спідниця й босоніж. Одразу видно, що не до школи зібралася, а в поле — на буряки. Он і сапка через плече. Пополе десь до години, от і наллють миску затірки, от і протягне якомсь до наступної миски.

“Тики чомусь ота затірка не йде тобі, небого, на пользу. Бач, як худла. Тільки очі й блищать. Гай-гай, та в тебе ж, голубонько, уже й ноги попухли! То ж ти так важко ідеш?”

Здіймає шапку, вітається ласкаво:

— Доброго здоровлячка, Олексіївно! На поле направились?

— На поле, — всміхається блідо й ніяково Таня: їй соромно своїх босих ніг. Але що ж поробиш, коли понабрякали так, що ледь в черевики ввіпхнеш. То як тільки вийде із школи, так і роззується одразу ж.

— А діточки сплять?

— Сплять.

То хай собі сплять на здоровля. І ви щасливі ходіть.

Таня дякує і йде собі далі. Поспішає, щоб встигнути виробити норму. Бо ще задовго до обіду від села на бурякову плантацію потягнуться діти. Всі як одне з мисочками, з ложками. З обдутими від лободи, від полови, од шкаралущі картопляної животами. З неприторно великими очима на загострених обличчях, з голодними, обкиданими старечими зморшками ротами. Вони сходитимуться до польового табору, де у великому казані доварюватиметься затірка, і, постававши оддалік, терпляче чекатимуть, поки їх матері закінчать роботу та зійдуться на обід. Чекатимуть мовчки, вдаючи навіть, що їх мало обходить отой великий казан, у якому булькає, парус затірка. А коли матері поділяться з ними своєю нужденною пайкою, жадібно сьорбатимуть гарячу страву, і не треба буде потім ні мити, ні витирати мисок та ложок: вилижуть до сухого, до гарячого блиску.

Танині ж сини не виходять у поле: строго-настрого заборонила покидати двір. Була налякана чутками, що уже крадуть та ріжуть на м'ясо дітей. Тож вони зустрічали щоразу її коло воріт.

Несла затірку в полив'яному горнятку — бігла із поля додому. І зовсім не тому, що боялася запізнитись у школу: всю дорогу боролася з спокусою хоч попробувати, хоч сьорбнути звабно духмяніючу страву. Боялася, що тоді не зупиниться, поки й покажеться денце.

Ще здалеку бачила синів: Андрійка та Юрасика. Стояли коло воріт, тримаючи кожен по ложці. Особливо великою здавалася та ложка в Юрасика: він беріг її поза всякі цяцьки, не розлучався з нею весь день, навіть на ніч клав поруч з собою.

Дочекавшись матері, Юрасик одразу ж хапався за хустку, що в неї було зав'язане горнятко, та так до хати і йшов.

Ще паруюча затірка розливалася у три миски: Юрасикові — найбільше, Андрійкові — менше, мамі — ще менше. Старший син уже ходить до школи, він там ще одержить тарілку пшоняної каші — гарячий сніданок. Меншому ж більше не дістанеться нічого. Крім млинців із цвіту акації, сухих та гірких, що розсипаються ще на сковороді, та юшки з картопляної шкаралуші: приволікла крадькома Тетяна із свиноферми цілий мішок.

Сьогодні принесла Тетяна замість затірки галушки. Поділивши їх поміж синами і трохи поївши сама, взяла обох за руки та й пішла до школи: Андрійко теж ходив у другу зміну, Юрасика ж не хотіла лишати вдома. То ж одсилала його на задню парту, і він сидів тихо, як миша. Та й усі діти давно уже стали тихими та млявими: сиділи апатично за партами, не бавились на перервах. Лише голод світився у їхніх очах, розливався синюватими тінями.

І сторожці бабі Наталці не треба їх уже зупиняти під час перерви, кричати своє "видумей" ("Видумей, я навчительці скажу!"). Баба Наталка сама ледве рухається, вислана голодом так, що лишилися шкіра та кістки. Обличчя стягнулось у кулачок, рот запав, і зуби, здається, вже викришились. Підіпре тільки شوку рукою та й тужить без сліз:

— Та що ж воно, Олексіївно, коїться? Та хоть би ж дітей пожаліли! Діти вимруть — хто ж на оцій земельці й ходитиме?

Що Тані відповіді на це? Що вона знала, проста сільська вчителька, про думи і наміри отих мудрих народних вождів, яким край треба було влаштувати голодівку? Вона тільки бачила, як страждає і гине народ, і, приголомшена, ніяк не могла зрозуміти, для чого це все.

Однак мовчала, настрахана. Не ділилася своїми думками ні з ким, боячись, що за будь-яке слово, за перший же необережний вислів її оголосять куркульським, петлюрівським чи ще якимось агентом та й потурять з роботи.

А тоді уже — смерть. Неминуча, жорстока, голодна. І їй, і дітям її. — Тож вона мовчатиме. Весь вік свій мовчатиме, до могили мовчатиме, боїтметься і тремтітиме всеньке життя. Мовчатиме навіть тоді, коли всі заговорять, не вірячи, що це — всерьйоз, що це — надовго. І коли їй діткнуть отим боязливим мовчанням, вона відповідь:

— Я вже налякана так, що і в могилі жижки труситимуться.

Тож Таня не каже нічого на бабин плач, безслізне тужіння оте, а мовчки проходить мимо.

І не лишається бабі Наталці нічого іншого, як, повернувшись із школи додому, виливати перед дідом свою розпуку:

— Та що ж воно, старий, на світі білому коїться?

Але й дід Хлипавка мав на думці щось інше, аніж пусті балачки із старою.

Зупинив якось Нещерета, став допитуватись, хто теперечки у Росії найголовніший.

— Хто, Петре, у нас теперечки за царя?

— Ну, Сталін. А що?

— Та нічого. То я так спитав, для інтересу.

Отже, Сталін. Чий портрет висить у сільбуді.

Вождь, навчитель і батько.

Далеченько ж ти, татуню, забрався од діток своїх, далеченько. Сидиш і не бачиш, як слуги нерадиві й лукаві твої нищать і душать твоїх, тату, дітей. Отак "колхозом" — та на той світ.

Та хіба ж це, тату, порядок?

Дід Хлипавка глибоко переконаний, що Сталін нічого не відає. Що досить добратися до нього, розкрити йому очі, як він одразу ж заступиться за свій народ. Накаже нагодувати його і зігріти.

І він таки добереться. Добереться та й упаде йому в ноги:

— Порятуй, батюшко, мою Україну, бо лишаться од неї самі хрести та могили!

Тож дід Хлипавка збирається в далеку дорогу, в Москву.

Не говорить про це ні Твердохлібові, ні Нещеретові — ще не пустять. Попросив лише, щоб когось іншого поставили сторожувать гамазей. Поклав у торбу два кружала макухи, три пригорщі сухарів: берегив із старою на чорний день, коли вже зовсім стане непереливки. Сказав бабі Наталці:

— Ти вже, Наталю, якось переб'єшся. Не за себе ж іду — за весь народ.

— Та коли ж ти повернешся? — затушила баба Наталка. — Та тебе ж у чужій стороні і ворони по кісточках розклюють!

— Таких старих та несмачних і вороння клювати не стане, — пожартував невесело дід.

І стояла баба Наталка коло воріт, і дивилася услід дідові, і печально думала, чи доведеться ж іще побачитись на цьому світі.

Не доведеться.

Бо прокинеться якось баба Наталка посеред ночі від того, наче її хтось позвав. Тихенько та ласкаво, як кликала мати-покійниця у дитинстві. І зрозуміє баба Наталка, що то кличе смерть. Прослизнула непомітно у хату та й стала над її головою — схилилася чорною тінню.

— Господи, не забирай мою душеньку! — стала молитися баба Наталка. — Дай дожити до ранку. В мене ж долівка не метена, в мене ж і хата немазана. Та мені ж соромно буде і в труні в отакій хаті лежати!

І змилосердиться Бог, і накаже смерті одступитись од баби. І як тільки світанок зіпнеться на тонюсінкі ноги та й заковила по землі, несучи поперед себе обдутий живіт, зведеться баба Наталка, розведе глину і крейду, заходить біля хати. Побілить старанно

стіни, обведе червоною вохрою призьбу, помаже долівку. А потім запалить у печі, нагріє воду, скупається і, нарядившись у нову сорочку, ляже в постіль. Ляже, схрестить на висохлих грудях легкі свої руки:

— Отеперечки, смертенько, йди!

І смерть знову підступить до неї. Схилиться над бабою, погойдуючи прозорим обличчям, глухо питає:

— Що ти, бабо, в останню хвилину хотіла б?

Пожує баба беззубим ротом своїм, несміливо попросить:

— Хотіла б я, смертенько, скуштувати білого хлібця.

Похита смерть головою: нема в неї хліба.

— Тоді хоть пшоняної кашки.

Знову похита смерть головою: пожер голод і кашу.

Що ж, нема, той нема: баба помре і без цього.

— Попроси ще чогось! — сказала у відчаї смерть.

Поворушить баба безкровними вустами, подивиться добрими очима:

— Не сушися, голубонько, не край свого серця: мені вже нічого не хочеться.

Обережно вийме смерть бабину душу з висушеного голодом тіла, погасить, прикрис повіками очі на вошаному обличчі та й вийде навшпиньках.

І лежатиме баба Наталка, упокоєна, затихла навіки посеред прибраної по-святковому хати, що сятиме під ласкавим сонцем великодньою писанкою. Розмалював її добрий маляр у чисті, у веселі кольори та й покотив у зелену траву, у залиті білим цвітінням сади...

А дід Хлипавка мандрує тим часом залізницею у далеку північну столицю.

До Харкова поміг добратися син: упросив знайомого кондуктора з пасажирського поїзда, і дід паном їхав у службовому купе. У Харкові ж кондуктор сказав:

— Далі добирайтеся вже, дідусю, самі. Сходіть на товарну станцію, спробуйте сісти на товарняк, що йде на Москву.

Подякувавши, дід забрав свою торбу та й рушив на станцію.

Три дні і три ночі намагався дід попасти на поїзд, що їхав у бік Москви. Три дні і три ночі лазив по коліях, ховаючись од міліції, що голоси порвала, свистки просвистіла, розганяючи голодних людей.

— Р-р-разойдісь! Ану, гетьте отсюдова, а то враз у тюрму!

Але що їм тюрма? Що таке тюрма оцим усім людям, які у вогонь полізуть живцем, на дно океану пірнуть, аби тільки дістати хоч скибочку хліба! Які сповзають до залізниць із голодом виморених сіл і, роздираючи порожні роти, день і ніч кличуть — не докличуться єдиного Бога:

— Хлі-і-іба!.. Хлі-і-іба!..

А тут іще чутка. Уперта чутка про те, що у Москві хліб продається без карточок: скіки хочеш, стіки й бери, аби лишень гроші. А хто і без грошей добереться — все одно не пропаде: раз є тамечки хліб, то буде і милостиня.

І люди лізли на колії, штурмували вантажні вагони, і часто-густо бувало, що наб'ється на якусь платформу добрий десяток дядьків, принишкне, замре, щоб ніхто не помітив та не зігнав, діждеться, поки рушить поїзд, а тоді вже зашепоче радісно: "Поїхали". Радітимуть, як малі діти, а того і не відатимуть, що їдуть вони не в червону столицю — в зворотному напрямі, у ті самі краї, звідки вирвались, як із пекла.

Дід Хлипавка не потрапив на такий поїзд: дідові повезло. Якийсь залізничник, змилосердившись над старим, шепнув, щоб ішов на сортувальну, там лаштуються ешелони на Москву. І по довгих поневіряннях вдалося-таки дідові здертися на дах одного з товарних вагонів, де вже лежали отакі, як він.

Вирушили аж увечері. Цілісінький день пролежали під гарячим сонцем, як на сковороді. Двос не витримало — померло. Їх хотіли тут же зіпхнути, та вчасно схаменулися: побачать мертвих, знайдуть і живих. Скинуть хай уже за містом.

Коли поїзд, вирвавшись із міста, помчав у степові притихлі сутінки, люди трохи повеселішали. Заворушились, загомоніли. Особливо вже уночі, щоб не заснути та не скотитись із даху. Не бачили одне одного, чули тільки голоси. Та іноді хтось закурить: жевріє в нічній пільмі вогняна цяточка, то розгораючись, то згасаючи під подувами вітру. Жевріє, як надія, що живить оцих всіх людей.

— Хоть би хоч доїхати!

— Доїдемо. Найстрашніше — позаду.

— Дядьку!.. Гов, дядьку!.. А то правда, що там крамниці од хліба тріщать?

— Тріщать, та не для нас.

— А знаєте, люди, на чому ми їдемо?

— На залізниці.

— Дурний твій тато на залізниці їде! На хлібові, от на чому!

— На хлібові? — заворушились довкола.

— Бре?..

— От вам хрест святий — на хлібові! Казав мені отой залізничник, що посадив. Оці всі вагони набехкані нашою пшеничкою, весь шалон...

Затихли: повірили. Принохувались: голодно, жадібно.

Згодом загомоніли знову. Сусід, що справа, спитав:

— За насущним, дідуню?

І коли дід Хлипавка сказав, що ні, не за насущним, не повірили.

— А за чим же ще?

— За порятунком усього народу.
Вислухали діда мовчки, уважно, не перебиваючи.
Задумались.

— Що ж, дідуся, щастя вам!

— Та ви перелазьте сюди, до середини! А то, не доведи господи, ще упадете...

За ніч померло ще двоє. Особливо довго вмирав один. Все марив якоюсь Оксаною, просив у неї хліба.

Потім затих.

Наївся...

Перехрестили, зіштовхнули з похилого даху в чорну розвихрену прірву, що завивала хижо, ще міцніше тулилися один до одного: "За ким тепер черга?" Кожен німо волав: "Не мене, Боженьку! Не мене! Мене ж діти чекають!"

На якійсь станції, вже вранці, довго стояли. Прислухалися, прикинули, як ходили вниз, стукотіли під вагонами молотками, перегукувалися, лаялися. Врешті вагон під дядьками хитнувся, спершу повільно, потім швидше і швидше попливли станційні будови, обсажені тополями, — хутір Михайлівський лишився позаду.

— Оце вже, хлопці, й Росія.

Дехто аж на коліна став, щоб роздивитися краще, яка ж то вона. Та згодом розчаровано ліг: нічого особливого. Ті ж самі поля, хіба що все частіше трапляються ліси та переліски, такі ж, як і скрізь, люди, тільки села якісь незатишні та невеселі: чорні немазані хати не потопають у вишневих садах, не визирають білими стінами.

— Дядьку!.. Та дядьку!.. А чого у них хати такі чорні?

— Бо вони чорний хліб їдять.

— Ну-у-у...

І трохи згодом жалісним голосом:

— Я і чорного поїв би...

— Потерпи, ось доберемося до Москви...

До Москви, до Москви, до Москви... А вона зустрічає енкевеєсівськими заставами ще на під'їздах, стягає, голодних, із вагонів, платформ, набиває в порожняки та й турить назад: не хоче Москва приймати таких гостей!

Дід Хлипавка встиг завчасно злізти з вагона та шамоть, шамоть у куші.

Просидів до вечора. А як стемніло, вирішив добиратися пішки. Вибрався на колію та й пошкандибав на світло, що розливалось на півночі, розтікалося вгору і шир.

Так і добрався б дід Хлипавка до Москви, до товариша Сталіна і вкляк би перед ним на коліна, коли б не річка, не міст через неї і невмолимий вартовий на отому мосту. Клацнув затвором гвинтівки, завернув діда назад:

— Топай, дед, топай! Здесь запретная зона! [Топай, діду, топай! Тут заборонена зона!]

І потопав дід Хлипавка назад на Україну.

Довго йшов полями, лісами, вузькими і широкими шляхами, через села, містечка й міста і не роздивлявся, не запам'ятовував, щоб розповісти удома: давно уже вигоріла цікавість у його збляклих очах.

І мучила діда совість, що він так і не спромігся дістати для своїх людей порятунку.

Мучила, гризла за серце, підточувала і так підточені сили.

Одного ранку, ледь добравшись до якогось райцентру, ліг дід посеред площі під стовпом із чорним репродуктором — помирати.

Підмостив торбу під голови, склав на грудях руки, звернувся в думках до Бога, вимолюючи прощення всіх вольних і невольних гріхів. І тільки дід закінчив молитву, тільки склепив повіки, щоб не бачити, як безрота вийматиме душу, як у нього над головою затріщало, захрипіло, і бадьорий металевий голос привітав діда з добрим ранком.

— З добрим ранком, товариші!

А біла б тебе лихая година! І померти спокійно не дадуть!

Дід Хлипавка, хотів він того чи не хотів, вислухав бравурну музику, вислухав і останні новини. А потім голос у репродукторі змінився, і вже якась жіночка весело прошебетала:

— А тепер послушайте нарис про щасливе заможне життя українських колгоспників.

В репродукторі наче прокашлялось, потім іще один голос, тепер уже чоловічий, почав:

— Колгоспне село живе, міцніє й зростає. Почесна праця дала буйні сходи, прекрасні хліба, що ховають у свій плодючий масив колгоспника на весь зріст. Вони, хитаючись повними, ще зеленими процвітають в такт із веселим, живучим, щасливим обличчям колгоспника, запевняють:

— Буде добрий урожай!

А від цього, як сказав наш вождь і навчитель товариш Сталін, колгоспники піднесуться ще вище, з середняків стануть ще більш заможними...

І не витримав дід отакої безсоромної наруги над правдою: застогнав, підвів голову, побачив міліціонера, що якраз підходив до нього. — Синку, будь добрий! Заткни оте гавкало, дай хоть померти спокійно!

Отак замість того, щоб стати перед суддею небесним, представ дід перед іншим, земним. І стояв за ним не ангел-хранитель, а отой міліціонер, що приволік од стовпа та підтримував, аби не впав.

— Говорив, діду, контрреволюційні слова?

— Та як же, чоловіче добрий, було змовчати, коли воно бреше й не червоніє!

— Отже, говорив... Пишіть: підсудний визнав, що займався контрреволюційною агітацією проти колгоспного ладу.

І спровадили діда за ґрати.

За якісь пару тижнів ожив, оклигав дід Хлипавка у "казьонному домі на казьонних харчах". Годують же нічого, ще й роботою не морять: поставили прибирати у камері. Можна було б жити — не тужить, так не давала спокою думка про власне село, про земляків, які пухнуть з голоду. І по довгих роздумах, після того, як розпитав, чи по всіх в'язницях отак годують, вициганив дід клапоть паперу та й упросив одного в'язня написати листа у Тарасівку.

— Що ж, діду, писати?

Пиши, сину, так... "Драстуйте, хто лишився живий, кланяється вам дід Варивон... Так що я до товариша Сталіна не добрався, не пустили, хай як побачимось, розкажу, а теперечки сидю у тюрмі. Тіки ви цього не лякайтесь. тут не погана житуха, начальство не б'є, обходітьельне, кожному дають пайку хліба і три рази кандьор... То ж слухайте, люди, що я вам пораю: поки іше живі, кидайте все та й рушайте в Хоролівку альбо в Полтаву. Та лягайте під стовпи, на яких висять радівка, і лайте оті радівка на всі заставки. Набіжить міліція та й потягне до суду. А звідтіль уже пряма дорога в тюрму. Тіки ви того не бійтеся, дорогі мої земляки, бо нинько по тюрмах тіки й можна врятуватись, а так усюди голодовка й розор..." Написав?.. А теперечки передай уклін од мене моїй старій бабі Наталці та й запечатауй...

І був запечатаний отой лист і посланий на Полтавшину, в Тарасівку. І довго по тому питався дід Хлипавка, коли прибували нові в'язні.

— Тарасівських нема?

— Людоньки добрі, не стрічали тарасівських?

Та й журився тим, що, мабуть, не послухались його земляки.

І не знав дід, що баби Наталки вже немає на світі. Не відав дід і того, що йому вже не судилося побувати у рідному селі, побачити земляків: смерть, що відступилася од нього на площі, злякавшись міліціонера, розшукала його і в тюрмі.

Чи то задрімав вартовий, чи обмарило, тільки не помітив він, як шаснула мимо висока худа жінка з косою за плечима. Пробралася у сонну в'язницю та й пішла із камери в камеру, шукаючи діда.

Знайшла нарешті і, не зволікаючи, махнула над сонним косою. Махнула, зігнула перестиглий колос життя та й підхопила, щоб не впав на цементну підлогу, щоб не просипалась жодна зернина недожитих ще днів.

Отак і помер дід Хлипавка легкою смертю, і ми проведемо його в останню дорогу. До найглухішого закутка на містечковому кладовищі, де з давніх-давен ховають жебраків, бродяг та арештантів. До наспіх викопаної могили.

Кинемо донизу жменю глини: "Земля вам, діду, пухом!", постоїмо, схиливши голову, над безмовним горбиком та підемо геть потихеньку, думаючи вже не про діда Хлипавку, а про ту людину, до якої дід ніс чисте серце, велику надію, гарячу молитву за весь свій народ, а вона безжально відштовхнула його од себе. Думатимем про жакні злочини, які вона зробила і зробить, про ріки крові, океани страждань, якими вона затопить підвладну їй землю, і про те, що вона, та людина, слава Богу, не вічна, а вічний народ, до якого вона приссалася. Що настане час, і смерть зітне розбухлий од чорної крові бридкий колосок та й відштовхне, гидуючи, ногою од себе...

Отут ми й зупинимось та й запитаємо прями, яка суче нитки людських доль:

— І ця людина уникне кари? Сховається од страшних своїх злочинів у могилу?

І подумаєм одразу ж про Бога.

Що коли його немає, то треба вигадати, аби ота людина не уникла суду.

Хай зійде Бог на небесний свій трон та й вислуха діда Хлипавку.

— Як же я його судитиму, як він іше не помер?

— А я, Боже, пожду.

— Ну, жди, живи поки що в раю.

Живе дід у раю — знудьгувався без роботи. Пішов знову до Бога.

— Дай мені, Боже, роботу, бо я занудився до краю.

— Яку ж тобі роботу дати?

— Дай мені, Боже, плуга й борону, коня чи пару волів, косу, граблі та ще й ціпа. Та виділи клапоть землі.

І дав Бог дідові Хлипавці все, що він просив. І сів та жав дід Хлипавка, аж поки не помер Сталін. А як Сталін помер, то покликав їх обох до себе Всевишній та й поставив їх перед собою: діда Хлипавку по праву руку, Сталіна — по ліву. І стоятиме Сталін, чорний од злочинів, і хлюпотітиме під ним кров невинно погублених людей.

Дід же Хлипавка буде тихий та лагідний навіть у гніві своєму. Не вимагатиме — тільки приситиме:

— Розсуди нас, Боже. Як присудиш, так хай і буде.

І запита його Бог:

— У чому ти звинувачуєш цього чоловіка?

— Він хотів знищити весь мій народ.

І затупоче Сталін люто ногами, розбризкуючи кров на всі боки:

— Брешеш! Я день і ніч дбав про щастя свого народу! Берія!
Берія!

Але дід Хлипавка навіть не гляне на нього.

— Чим ти ствердиш страшно своє звинувачення? — запита тоді Бог.

— Поклич, Боже, свідків.

Гукне тоді Всевишній ангелів, накаже привести дідових свідків.

Ввійдуть чоловіки й жінки, померлі од голоду в розквіті сил, — страшно буде дивитись на тих жінок і чоловіків.

І буде їх тисяча тисяч.

Зайдуть матері з немовлятами на опухлих руках, і немовлята тягтимуться мертвими ротиками до висохлих грудей, де не буде й краплини молока, — страшно буде дивитися на тих немовлят і матерів.

І буде їх тисяча тисяч.

Стануть перед Богом похилі віком люди, перемішані, переплутані руками і ногами, ще й облиті вапном, — страшно буде дивитись на тих похилих віком людей.

І буде їх тисяча тисяч.

І люди, замучені, закатовані по тюрмах та таборах, стануть перед Всевишнім суддею.

І побачивши їх, жахнеться Бог, затулить очі руками:

— Виведіть геть, я не можу дивитись на них!

Отоді й підступить до нього дід Хлипавка:

— Не заплюшуй, Господи, очі: ти ж Бог, а не людина! Ти ж сам нас учиш у святому письмі: хто проходить мимо злочину, той сам стає злочинцем. Хто подасть руку бандитові, той сам стає бандитом. А хто ж нас розсудить, якщо ти одвернешся од нас?

Тоді відірве Бог руки від очей, запитає болісно свідків:

— Хто вас, люди, умертвив? Хто вас замучив?

І вони всі до одного повернуться в бік Сталіна.

— Що ж ти скажеш тепер? — питає Сталіна Бог.

І мовчатиме Сталін.

Тоді повернеться Всевишній до діда Хлипавки:

— Дозволю тобі, чоловіче, призначити кару оцьому нелюдові.

І відповідь дід Хлипавка:

— Не я його родив, не мені його й судити. Сам покарай його,
Боже.

І важко задумається Бог. І скаже по довгому роздумові:

— Простіть мене, люди, бо я вам не суддя: нема в світі кари, що зрівнялася б із страшними злочинами цього чоловіка!

III

Достигали хліба.

Дух багатого врожаю важко плив над землею, виповнював її ввігнуту чашу, переливався через вінця. Ситою позолотою лягав на одклепані коси, на жатки, на підводи і гарби, на коней і на людей, на чубаті снопи, що складались у копи, в полукіпки, піднімалися горами у гостроверхих стогах. Золотив і тремтлячі руки, які побожно брали перший сніп та й подавали його до барабана.

З голодної руїни уставали села, відроджувалися, як фенікси із попелу. І вже оживали навіки, здавалося, завмерлі вітряки, вимахували крилами, як добрі птахи, що вчепилися весело в землю та й намагаються піднести її до небес. І крутилися розпечатані жорна, і сипалось борошно, розтікалося весняними струмками по дворах, по хатах. А там уже наготовлені діжі, а там уже засукані рукава, а там уже затоплені печі. І хоч діжі розсохлися — не біда, було б що до них сипати! І хоч руки одвикли — не страшно, було б що місити! Виймати шматки пружкого тіста, виплескувати в білі кулі, та на лопату, та в піч.

А тепер тихо: ходіть і не гупайте, замрїть і не дихайте! Стихніть усі, замрїть у радісному чеканні, бо твориться чудо з чудес!

А потім вийматимуть із печей перші паляниці і важко буде сказати, од чого розливатиметься таке сяйво по хаті: од неохололих золотистих хлібин чи від очей матерів та жінок.

Минув голод, згинув, як жажний сон, і вже потроху-потроху забувається, як виглядають діти з висохлими на трісочки руками й ногами, якими страшними можуть бути дорослі, налиті важкою мертвою водою. Забуваються гарби, натовчені трупами, широкі братські могили, политі вапном, і отой стогін до неба, що ним з дня у день, з місяця в місяць спливала українська земля. Забувається настільки, що мільйони людей називатимуть широ батьком призвідця страшного голоду того, людину у завжди військовій шинелі, так, наче вона, та людина, збиралася весь час воювати, стріляти і різати.

Носитимуть його портрети, славитимуть його у піснях, даватимуть його ім'я своїм синам, і тисячі Йосипків ростимуть та підростатимуть, щоб стати з роками дорослими Йосипами.

А коли він помре, збагатимуться з усіх усюд, роздираючи груди риданням, душитимуться, щоб дістати хоч пелюстку, хоч листочок з вінків, що ними буде завалений його катафалк.

Вінками, а не камінням...

Тані теж минуле лихоліття здається страшним сном. Та й пощо його згадувати? Краще викреслити із пам'яті, дихати оцим ситим духом, радіти веселим видом людей, і отак іти рівною степовою дорогою з вузликом у руці. Не поспішаючи йти, бо вихопилася ж рано-вранці, а попереду — цілісінський день.

Верталась од мами.

Мама стала зовсім маленька, вся шкіра на лиці зібралася зморшками, покрилася сивим, із прозеленню мохом, рот запав, мама ворухить ним неугавно — дожовує рештки життя.

Таня пробула в мами весь день. Дала всьому лад, прочитала коротенького листа од Федора (написати окремого листа сестрі полінився): "Живі-здорові, чого і вам усім бажаємо. Поздоровляю вас, мамо, ще з одним онуком! Козарлюга хоч куди, виросте — буде дівкам добра забавка (посоромився б — матері отаке писати!), а поки що ссе молоко і дзюрить у колиску: буде, мабуть, пожежником..."

Отже, і в Феді все гаразд, можна, як то кажуть, жити та Бога хвалити. Тож у Тані немає причин для зажури, вона скоріше, весела, тільки почуває себе трохи незручно, бо поруч із нею йде Ганжа.

Наздогнав її по дорозі. Впізнав, привітався зраділо, розпитував про село: хто лишився живий, хто куди подався.

Тільки про двох не питав: про Ольгу й Володьку.

Розповів скупо про себе.

Сидів у в'язниці, випустили достроково, а оце був на Криворіжжі: шукав старих, дореволюційних ще товаришів. Беруть на комбінат. Він уже погодився, оце тільки навідається в Тарасівку, візьме там дещо та сьогодні й назад.

Таня мовчки слухала. Не розраювала, не умовляла: відчувала, яка невігойна кривда пече цього чоловіка. Крадькома поглядада на нього.

Він геть посивів, тільки очі стали ще чорнішими, аніж були.

Вийшли на високий розложистий пагорб, зупинилися: внизу лежала Тарасівка. Потонула в садах, підперезана річкою. Манила до себе біленькими хатками.

— От і наше село, — сказала задумано Таня.

Ганжа нічого не відповів. Тільки посмикував сивого вуса так, наче хотів його одірвати, а він не піддавався. Дивився донизу: на хати, на садки, на городи та вулиці — незблмно, жадібно, а перед ним пропливало все його життя, зв'язане з оцією землею.

І був уже не певний, що зможе отак порвати із нею.

Київ, 1966 рік

ЙОСИФ ЛОБОДОВСЬКИЙ

Ришард Лужний

Земле лісів і вод, загублена серед піль,
озолочена золотом сонця,
сріблом ранків весняних покрита,
час ще раз поділити білий хліб, мед і сіль,
поки тебе перемірять і стопчуть
знов їздців шораз ближчих копита.

Й. Лободовський, Золота грамота, II

Колись в історії польської літератури був період, або скоріше окрема, особлива течія, яку називають "українською школою". Її розуміють і характеризують по-різному: у вузчому, стислішому сенсі, тільки як ознаки тематичних мотивів, а також мистецьких властивостей, що виразно виникали у творчості польських поетів-романтиків типу Богдана Залеського, Северина Гошинського чи Антонія Мальчевського. В ширшому розумінні, як давно існуючий у польській культурі, не тільки в добу романтизму, нахил мистців — письменників (включно з Міцкевичем, Словацьким і Крашевським), художників, музиків — шукали надхнення в історії України, її природі, красвидах, житті і народній культурі, зокрема у пісенному фолкльорі, в нашій спільній трагічній польсько-українській історії (козаччина, Хмельницький, коліївщина, Вернигора, Тарас Шевченко і його польські приятелі). Вона була творчою інспірацією, що збагачувала цю культуру дійсними і специфічно особливими польсько-українськими цінностями не тільки доби романтичної народності та специфічного історизму XIX ст., але й ранніх та пізніших періодів, отже так само клясично-сентиментального і періоду "Молодої Польщі".

Після Другої світової війни спочатку здавалося (таке було загальне переконання і таку думку свідомо чи несвідомо поширювали), що з огляду на основні політичні і територіяльні, суспільні і демографічні зміни, настав кінець певної епохи, певної культурної формації, що, за винятком кількох думок, обірвалася і думка, яка вирішувала про багатство і диференції польської культури, чи скоріше в Польщі збереженої і далі формованої на її однорідності під оглядом національним, політично-суспільним, релігійно-віроспо-

Йосиф Лободовський, великий приятель українців, помер у Мадриді 18 квітня 1988 р. Переклала з польської Ніна Ільницька. Переклад віршів Святослава Гординського. — Ред.

відним, мовним, світоглядним, духовним. Замість колишньої диференціації, відмінності культурних традицій, а також багатства, що склалося на все мислення, знаменного ще навіть за часів Другої Речі Посполитої, — маємо монолітність, однорідність, суцільність. Лише культурний, духовний вияв таких суспільних та ідейних змін, що виникли в переломних 1956, 1968-1970, 1976 і 1980-1981 рр., дали доказ, що з цією монокультурною, не кажучи вже про т. зв. "морально-політичну єдність" народу й країни, є — на шастя — цілком на так, отже, існують величезні різниці, а навіть протилежність становища і світогляду, що ми є дуже різні в розумінні культурних орієнтацій, що не тільки маємо в країні ще численні національні і віросповідні меншості, але що групи громадян Польської Народної Республіки хочуть і мають право втримувати свою відрубність, плекати, розвивати і передавати її наступним поколінням.

Від 1939 до 1944-1945 рр. у процесі розвитку польської культури не було ніякого радикального перелому, не було перерви в органічній непереривності, про що, між іншим, свідчить факт, що в національній свідомості збереглося, а в останніх роках навіть розвинулося бажання продовжувати саме ту багату диференцію, а не іншу культурну традицію, і виявляти це в культурі, зокрема в письменстві — художній і науковій літературі. Звідсіля, отже, трохи несподіване, немов би неочікуване відродження зацікавлень — дослідних, джерельно-документальних, мемуарних, зокрема художніх — тематикою культури окраїн, дійсністю окраїн і, що характерне, якраз східних окраїн, земель, що в історичному минулому чи навіть нині є тереном контактів, зустрічей, симбіози і конфліктів між народами, культурами, мовами, віросповіданнями і релігійними обрядами. Популярність, актуальність теми стосунків польсько-східнослов'янських: українських, російських, білоруських, а також польсько-литовських — минулих і сучасних, — питання ролі окраїн у нашій історії, впливу християнського слов'янського Сходу на історію, культуру, релігійне життя Польщі і поляків, не тільки вчора, але й сьогодні, є очевидною, явно доведеною справою.

У рамках того широкого комплексу культурних справ окраїн окреме місце завжди займала і займає, зокрема тепер, побіч стикування польськості з Литвою, Білорусією, Росією, також сфера пов'язання з Руссю-Україною, отже з національною культурою Волині, Поділля, Наддніпрянської України, історичної Червоної Русі, Покуття, Карпатської Русі, зокрема Гуцульщини і Лемківщини, і незалежно від того, яка є тепер доля тих земель, до кого чи до чого в політично-державному розумінні вони тепер належать. Свідомість тих зв'язків і двобічних залежностей, а в площині минувшини в історичному сенсі і нинішнього дня, сьогодні знаходять різноманітний вислів у польському сучасному культурному житті, а найважливішою формою, без сумніву, є художня література. В ній не-

мов відроджується, в інших умовах наново формується, нова "українська школа" з зовсім іншими представниками, специфічною тематикою, виразними ідейними проблемами і навіть своєрідним стилем мислення, відчуття і писання. На це характерне явище склалися не тільки — як і колись! — творчі біографії людей, пов'язаних з тими теренами своїм походженням, кров'ю чи почуттям. Склалися не тільки спомини про минуле і почуття вдячності, морального обов'язку до тих земель і часів, спогади і свідництва того "як було", багатство досвіду злих та добрих, піднесених і трагічних переживань, наявність "українських" мотивів у творчості, стремління відтворити історію та культурні процеси, які там відбулися, і, врешті, потреба звертатися до ландшафту, побутових пейзажів, культури, фольклору тих земель. Усе це знаходить також свій вияв у сучасному літературному житті Польщі серед "руських", українських авторів, що пишуть для своїх читачів-земляків обидвома мовами, серед перекладачів і популяризаторів, які у своїй творчості звертаються до польського й українського читача. Про це свідчать діяльність, становище, погляди та поведінка різномірних "українофілів" (подібно як, з другого боку, "українофобів").

Знаменним також є те, що такі тенденції, з різною, зрештою, силою і з мінливою конденсацією, виступають в останньому повосенному сорокалітті не тільки в Польщі, але й поза її межами, на еміграції. Якраз там, з огляду на загальні обставини, які дозволяють ширіше і більш відкрито висловлюватися, де менше зобов'язують т. зв. державні інтереси, тобто попросту обмеження цензурного характеру, польсько-українську "окраїнну" проблематику можна обговорювати чіткіше, ґрунтовніше, багатобічно і в історичній публіцистиці, в політично-суспільній, в джерелах і документах, розповідній прозі і спогадах, ну і, звичайно, в поезії.

Отже, на стороні вітчизняної літератури знайшли свій вияв у цій формі т. зв. окраїнні повісті в поетичній творчості Єжи Гарасимовича, у прозі Яна Адамського чи у *Славі і хвалі* Івашкевича. З доробку еміграційних письменників треба назвати мистецьку розповідь Анджея Хцюка, продовження початої ще між двома війнами три томної, чи радше чотиритомної, епопеї Станіслава Вінценза *На високій полонині*, і передусім поезію Йосифа Лободовського, — в сучасній польській літературі течія дуже цікава і гідна окремої уваги критика й дослідника літератури.

*

Чому саме Йосиф Лободовський і його поезія? Поки в ході цього з'ясування, намагання розглянути це питання, вирине якась відповідь, пригадаймо кілька основних фактів.

Нині польський читач, який не знає вже передвоєнного періоду, який не вивчає фахових праць, важко, врешті, доступних, не говорячи вже про праці цього автора, які появились після 1939 р. (усі томи, якщо навіть потрапляють до котроїсь з наших головніших наукових бібліотек, є там дбайливо заховані, як небажані видання), може, заглянувши до елементарних енциклопедичних компендіюм чи бібліографічних словників, хоч би такого як *Новий Корбут (Довідник сучасних польських письменників*, т. 2, Варшава, 1964, стор. 386-387), довідатися, що письменник під таким прізвищем народився 1909 р.; свого часу вживав псевдоніми Кравченко, Маїнський, Марієнгольд; дитинство провів у Любліні, там же навчався в Католицькому університеті; потім був відомий як поет, редактор літературних часописів і голова Союзу літераторів; Першу світову війну і початки революції, до 1922 р., провів у Росії; від 1939 р. перебував спочатку у Франції, а тепер живе в Іспанії, "співпрацює" з польською еміграційною пресою та радіостанцією в Мадриді; "бере участь у багатьох антикомуністичних пропагандивних передачах".

Ці короткі біографічні дані вже самі говорять багато про Лободовського. У цій біографії важливе: місце народження, виховання, дитинство у воєнно-революційній Росії, роки навчання, початок і далі розквіт поетичної творчості у міжвоєнному "окраїнному" у культурному розумінні, Любліні, врешті те, що більшу частину свого свідомого життя провів на еміграції, в країні і середовищі більш відсепарованому від його батьківщини та її проблем, ніж польська діаспора в Англії, Франції, Західній Німеччині та в США і Канаді. (Цікава паралеля долі тих еміграційних мистців, які поселилися в таких нетипових для нашої еміграції країнах — Теодор Парніцький в Мехіко, Вітольд Гомбрович в Аргентині, Анджей Хцюк в Австралії).

Зв'язок від ранніх років з окраїнною територією, знання Росії і її драматичних історичних подій 1919-1922 рр., розуміння справ Сходу, зокрема південної Русі-України, чарівний вплив її людей, їхніх проблем, історії, природи, минувшини і сучасности мали, без сумніву, свій вплив також на розуміння і сприймання проблем власного народу і батьківщини через призму того, що її єднає зі слов'янським Сходом, що в'яже російсько-українське питання в один, важкий до розв'язання вузол, що болить і турбує у власній батьківщині, що є в ній героїчне і мале, високе і огидне, добре і погане. Все це допомогло, врешті, зробити правильні висновки з історичного досвіду людей того покоління, на долю якого випало пережити увесь широкий діапазон намагань і прагнень — від задурманення незалежністю, марень про великодержавність, очарування поступом і лівизною, аж до катастрофи і втрати всіх надій та краху і кінця, що його приніс з усіма своїми наслідками

вересень 1939 р. І врешті зрозуміти розлад, огірчення і розчарування та спроби реалізувати соціалістичну утопію рівності, справедливості і миру, що довела до гіркового антикомунізму. Пізнавши ситуації і контексти, які викликали виразні наслідки в самій творчості поета, легше цю творчість зрозуміти.

Йосиф Лободовський, сьогодні майже вісімдесятилітня людина, має за собою багатий і працьовитий літературний шлях. Перед Першою світовою війною він видав сім томів поезій, в тому числі *Зоряний псалтир* (1931), *Розмова з батьківщиною* (1935, 1936), *Демонам ночі* (1936) і два томи перекладів російських поетів: Лермонтова, Блока, Єсеніна, Маяковського. Потім поетичні збірки виходили в таких роках: *З димом пожарів* (Ніцца, 1941), *Молитва на війну* (Лондон, 1945), *Золота грамота, Пир зачумлених* (Париж, 1954), *Пісня про Україну* (Париж, 1959), *Касиди і газелі* (Лондон, 1961), *В половині мандрівки* (Лондон, 1972), *Дві книжки* (Париж, 1984). Є в його доробку також дві публікації еспанською мовою: "Por nuestra libertad y vuestra. Polonia sigue luchando" (Мадрид, 1945), "Literaturas eslavas" (Мадрид, 1946), а також два дуже великі цикли повістей: *Історія Йосифа Закшевського* (друга частина: *Челядники революції*, третя — *Ножиці Далілі*, четверта — *Прикордонна ріка*) і *Комиші* (друга частина: *В станиці*, третя — *Поворотна дорога*). Є в його доробку й переклади з російської художньої і наукової літератури: Г. Серебрякової *Гураган* (Париж, 1967), А. Синявського *Любимов* (Париж, 1963) та *Фантастичні оповідання* (Париж, 1961), І. Іванова *Чи існує життя на Марсі?* (Париж, 1961). Він зробив також перший повний переклад циклу з 25 віршів Бориса Пастернака під заголовком *Вірші з роману (Вірші Юрія Живаго)*, які були додані нагородженим премією Нобеля російським письменником як кінцевий розділ роману *Доктор Живаго*. Сам роман переклали Павел Гостовець і Єжи Стемповський. Лободовський був, отже, спів-автором польського видання цієї прославленої книжки, переклавши дуже суттєву для основного ідейного змісту роману поетичну частину.

А крім перекладів з російської мови, як бачимо з цього багатого і різноманітного переліку (припускаємо, що це неповний список, бо виявляється, що поет є також першим польським перекладачем творів Олександра Солженіцина: пишучи цю статтю, я довідався цілком випадково, що саме він переклав нагороджену премією Нобеля повість *Раковий корпус* та *Матрьонин двір*), треба в цьому контексті згадати його переклади українських поетів (правдоподібно в нього є ще переклади не надруковані) і переклад документально-історичної праці Івана Кошелівця *Україна 1956-1968*, яка вийшла в паризькому Літературному інституті та видана також у нас ("Слово", Варшава, 1986).

Увесь цей багатий літературний доробок, навіть тільки поверхо-

во перерахунок, є тісно пов'язаний зі східньою слов'янщиною. Доказом цього є переклади творів російських письменників: Пастернака, Сінявського, Серебрякової, Іванова, а також його вірші з російською чи радянсько-російською тематикою: "Схиляючись перед Пушкіном" (*В половині мандрівки*), "Маяковському" (*Дві книжки*), "Три Наталі": I. "Наташа Ростова", II. "Наташа Гончарова", III. Наталя Галчинська" (*Дві книжки*).

Про Україну і взагалі про українські пограничні землі говорять назви поетичних збірок, прозових творів або окремих віршів і поем: *Комиші, В станиці, Пісня про Україну, Золота грамота*. У цих збірках, зокрема в останній, найважливішими, бо програмовими і основними, є такі заголовки: "Наші границі", "Цвинтар у Любліні", "Люблінська балада", а також вже безпосередньо і прямо визначені ключі й ідеї "української школи": "Похвала Україні", "Волинські думи", "Полісся", "Киселівка", "Ніч на Волині", "Кінь отамана Лободи", "Гуляйполе", "На смерть повішеним українцям", "Київські ворота", "Звернення", "Дума про отамана Петлюру", "Дочка отамана", "Тарас Шевченко", "Українським поетам", "Кременець", "Смерть Словацького", "Пані Соломія" і вірш "Золота грамота". Збірка *Золота грамота* включає теж чотири твори, написані системою українського віршування ("Хвала Україні", "Кінь отамана Лободи", "Ніч на Волині", "Для замордованих коней"). На українську мову їх переклали три українські поети: Святослав Гординський, Леонід Полтава і Яр Славутич.

Вже з цього переліку видно, що поета хвилювала східня слов'янська проблематика, а головне українське питання, українсько-польські стосунки; російські тільки в деякій мірі, а вже цілком мінімально білоруські чи радше білорусько-литовські. І справді, Русь-Україна, Україна як країна, народ, історія, сусід і партнер Польщі і поляків у спільному історичному процесі виросла в його поезії до важливої справи, мабуть, до найістотнішої. Не випадково, отже, ця збірка віршів найширше з усіх і рівночасно в найбільш знаменний для автора спосіб розвиває українську тему і має особливий метафорно-символічний заголовок *Золота грамота*. Назву цю — збірки поезій і рівночасно окремого, самостійного вірша — можна також розцінити як визначення людини, її основної думки, усієї "українної" поезії Йосифа Лободовського, як головне поетичне звернення до сучасного читача. Чому саме назва "грамота", чому "золота"?

*

Збірка під таким заголовком, скомпонована і видана в 1954 р., була другою книжкою віршів, виданих по війні, та плодом поетичної творчості останніх п'ятих передвоєнних років, а також

написаних під час війни (деякі з них були надруковані в періодичних виданнях або збірках, що вийшли раніше), і являє собою велику зформовану цілість з точно визначеною провідною думкою. Доказом цього є сама назва і загальний зміст усього циклу та вступне слово автора. Він пише: "Я свідомий, що деякі з надрукованих у збірці віршів є поетично слабкі, але я не хотів позбутися їх, бо мені залежало на тому, щоб у *Золотій грамоті* не бракувало жадної сторінки, навіть написаної поспіхом, пером більше публіциста, ніж поета". І далі: "До книжки включено мої переклади кількох українських поетів... Та можливість прямого ствердження, що мої наполегливі посилання до припинених і забутих традицій «української школи» не розвіялися в порожнечі, є для мене найбільшою сатисфакцією. Дуже давно хтось написав, що моя поезія — це один з останніх ще існуючих висячих мостів над прірвою між двома народами. Думаю, що доки зустрічаються з собою бодай поети на сторінках книжок, прірва ця, все ж таки, не остаточна".

Важливе тут є оце заголовне визначення, слово-ключ *Золота грамота*, термін, насичений історичним і побутовим, а також поетичним змістом: документ, заповіт, універсал, заклик, декларація, конституція, послання, лист основного і важливого значення для тих, до кого адресований, з важливим і вирішальним для людської долі і справ змістом; український іменник написаний українською фонетикою, поетично-народний епітет, який робить актуальним для нашого сьогодення традиційний зміст, що його визначає один термін.

Грамота Йосифа Лободовського складається з сімох окремих частин, які є послідовним поетичним визначенням ідейного задуму цілості. Перша частина, пролог, — поема-гимн "Похвала Україні" — це гексаметричний вірш з дуже особистими нотками:

Тобі, Україно, співаю, тобі ці похвали (...)
Нашадок твоїх синів, що, смагли, із степу прийшовши,
віддих його принесли на шляхетське Мазовше
і в виялові піски, не чорнозем, втрупилися кров'ю,
зриваюсь на голос твій з невтишеною любов'ю
і піснею повертаюсь (...)

— Будь, вітчизно найперша моя,
поворотна вітчизно, здорова!

Характерним є, що гексаметр прологу в ході твору майже непомітно переходить в інший варіант наративного вірша, в тринадцятискладовий і канонізований в польській мові силлябічний вірш, що ним писав свою епопею *Пан Тадеуш* Адам Міцкевич.

Справжня поетична "справа України" починається в другій частині, де чергові сегменти ("Звернення", "Волинські думи", "Полісся", "Киселівка", "Ніч на Волині", "Чорний сон", "Срібна земля") розвивають тему українського краю, "розповідають про ритмічну мову старої землі... історію", яку бачив і відчув той, хто ніколи не "забув спадщини її багатой". Розповідь ця має ліричний суб'єкт, що "гостювать сюди приїхав молодий" і "до волинських привчається чарів", до лісового Діда, "розспіваних Мавок", примар і Купала, до голосів "затоплених дзвонів і вовкулаків виття", а також до "пташки, що дітей лякає, ім'я якої соловейко". Є він свідком "сну волинської ночі", забави купальського місяця з "дівкою смуглявою, чарівничкою волинською", кохання молодих у шлюбну ніч, любовних зустрічей при вогнищі чи на полях гарячого літа, згадає чари і чарівність краєвидів, зустрічі з природою, переживання над Стоходом, Горинем, Случем і "лісову Ікву" на "зеленій, гомінкій Волині" — "ближчій і дальшій батьківщині".

В іншому місці, у поемі "Полісся", поет згадає "древню історію кривичів", їхнє бурхливе і тяжке минуле, не легке суспільне і національне сьогодення. Проте в тому самому циклі повертається думкою і серцем до Волині у віршах "Киселівка", "Ніч на Волині", "Чорний сон", "Срібна земля", які описують події, коли "тихо дзвеніли лопатка і багнет", а "команда зі свистом у серце вдирається мов лезо". Ці спомини ведуть поета ще в інший "український простір", далі на південь:

Предвічних гомонів звук по карпатській бреді глушині,
бездомні оббиваються об вершини,
будять, але не збудять Довбуша в сні,
лиш недокінчена пісня трембіти гуцульської лине,
накликує з полонин...

наказуючи йому чекати, "аж покажеться знов Ярославни стрункої постать".

Третя частина *Грамоти* — це цикл дуже "моторних" віршів, повних руху і швидкості (не випадково найчастішим мотивом тут є кінь, озброєний вершник, войовник: скит, половець, козак, улан). У цих віршах говориться про найдавнішу історію, найдавніші окраїнні землі, а також про останній історичний період, про світову війну і революцію (до неї відносяться знамениті ілюстрації-дереворити, виконані для цієї книжки Юрієм Кульчицьким: "Козак", "Вершник", "Погоня", "Вперед"). Можна сміло сказати, що найбільшою у цій частині є поема "Слово про коней", яка в тринадцятих окремих частинах розповідає про історію цих земель від створення світу ("Спочатку був степ і Дух Божий літав над степом..."), отже від "передлюдського" часу, через скитську і еллінську старовину,

татарщину і козаччину аж до сучасних, найновіших років останніх війн і мирного часу, "зусиль і днів" сучасного хлібороба-пастуха — до історії приязні людини і коня. Не дивно отже, що цей цикл особливо насичений ліричною стихією у формі незвичайно ритмічно і римоно вирівняних строф (наприклад, вірші VII, IX), тонаціями гимну-плачу, а навіть ліричної молитви. Відчувається дуже емоційне сприймання — минулого й сучасного цієї землі, народу, історії. А втім, така тонація панує в більшості віршів цього циклу, отже і в "Пісні про голод", у "Цвинтарній землі", в поемі "Кінь отамана Лободи" та в інших, зокрема в "Гуляйполі", "На смерть повішених українців" і в "Скитській елладі".

Найновіша історія, період після Першої світової війни — для поета актуальна дійсність, і найдраматичніша для обидвох народів, болюча, прямо трагічна, знайшла свій поетичний вияв у четвертій частині збірки, найбільш "політичної". Про це говорять вже самі назви і окремі присвячення віршів: "Зраджена весна" (Генріху Юзевському), "Травневі роковини", "Дума про отамана Петлюру" (Феліксу Загожі Іб'янському), "Дочка отамана", "Тарас Шевченко", "Українським поетам", "Юрієві Косачеві", "Епітафія генералові Тарнавському". Майже в кожному вірші говориться про історичну постать, особисто відому авторові, чи прямо, як, наприклад, Шевченко і Петлюра, втілення долі і призначення братнього українського народу. Кожний з цих віршів — це чергова нагода звести рахунки сумніння — власного, індивідуального і колективного, польського рахунку можливостей і помилок, надій і розчарувань, коротких перемог і трагічних у своїх наслідках, поразок:

На далекій подільській станції
поцілунок маршала з гетьманом
нешвидким перемогам навстріч
на сонці зацвів і зів'яв (...)
Хмар громада все нижче плине,
чорні тіні на шляху страшать:
грає вітер по Україні,
як звук зачарованих флейт —
за волю нашу і вашу
маршують знов батальйони,
з-під шоломів шукають очі
історичних загублених мет (...)
А на млистій подільській станції
встають тіні маршала й гетьмана
раз на рік перед фронтом військ (...)
І в торгах загублена й сvaraх
зраджена гине весна (...)
(*"Зраджена весна"*)

Тема "зрадженієї весни", періоду втрачених можливостей "того року", коли вперше, — від козацького гетьмана Конашевича-Сагайдачного і першого Хотина, — почала проявлятися така дуже тяжка до здійснення ідея братерства зброї, союзу польсько-української зброї, є провідною думкою цього циклу, є нагодою для глибокого, основного роздумування над історією не тільки обидвох народів, але й над історією тієї частини Європи в період Першої світової війни і революції. Ці роздуми починаються в поемі "Київські ворота", від "Звернення":

Панно свята, що, стоги свої оперши на голові вужа,
благословляючи руки поклала на нищих оружжях,
Богородице Діво, обороннице лицарів з Бару...
дай, щоб я словом мітко в серця ударив"...,
обіймає й "мертві події"
(від коней козацьких дуднить волинський дрімучий бір,
зі сну зривається Сава, напружив Вернигора зір,
дзвонять ліри...),

і час апокаліптичний, "судний день", коли "чорною тінню на світ наліг Смольний Інститут", а "день звіщав день поразки, голоду і помору", "вогонь на Неві" — "кривава Аврора" і початки потуги північної імперії, коли "на козацьких кістках" на фінських болотах "постала столиця", щоб "похмурий вершник", "вершник з бронзи" — "мідний вершник" — Петро, званий Першим, міг "зірвати коня до скоку й історію краю розтяти владною рукою", і врешті час, коли "над Дніпром розсівся московський жовтень, а над Дністром став ляцький падолист".

Цей повний ліризму, гіркоти і обманутих сподівань роздум є рівночасно осудом зла, всього, що мале, нікчемне, чого не можна побороти між поляками й українцями. Він поетично змальований, насичений влучними картинками та багатством емоцій, висловлений також в багатьох натяках, парафразах і відкликуваннях до відомих історичних, літературних і мистецьких фактів та переказів — польських, російських, українських.

Зокрема міцно, прямо різко висловлює поет свою думку про "зраджену весну" і сукупність польсько-українських справ у поетичній, драматичній розправі, у вірші "Травневі роковини", розправі, написаній на три голоси: перший — перша частина поеми — позначений ноткою: Варшава, травень 1939, другий — Мадрид, травень 1944, третій — Париж, травень 1950. Проте погляд, незважаючи на трагічний досвід тих років, роздумів, вагань і розчарувань — такий самий міцний і рішучий:

То ж як? Нічні поховати нам мрії
і піддатись без бою безсердю подій? (...)
(...) а ми не забудем ніколи,
як дзвін на алярм б'є з уманських костьолів,
гримить гуком гармат берестецьке боїще,
оркестра запорізька тягне буйним краєм
і міт, що змалку в серці жарів тобі віщо
тисячкратно з праху воскресає.
Осьде знову степи мені грають органом,
зустрічаються маршал з гетьманом,
дорога проста і вбік ніхто не звертає.
Вітер зчорнілі хмари прогнав з-понад скроні,
йдем — серце при серцю, долоня при долоні —
проминулі провини дарувати собі навзаєм.

Збірка *Золота грамота* — це немов би багаточастинний музичний твір, скомпонований майстерно й уміло з різноманітних тематичних й образних частин та різною інструментацією під оглядом стилістичним і настроєвим. Вона не обмежується гучними, високоідейними риторично-політичними віршами. Відразу після них у збірці йдуть контрастові вірші, інші, в яких поет повертається на старі, протоптані вже його попередниками, шляхи. До них належить і вірш "Кременець", в якому повертаються власні і чужі спогади або звертання до долин, по яких "тиха Іква спливає, вся повна сльозами, де в тиші левад став золотий Архангел [...]", до "батьківських скель крем'янецьких" і горі, "що руїною сіла там грізно", і врешті до "молитви, що плаче, і грому, що блиска". Є там також трен "На смерть Словацького" ("і матір-Україна вкривас чорним покровом покинутий гріб паризький"), який зв'язує далекі події в часі і просторі, такі як агонія "Короля Духа", складення його тіла у вавельській королівській крипті, як теж почуті на волинсько-поліських рівнинах дзвони почаївських веж. І вірш "Пані Соломія", в якому:

За селом зупинились діти українські,
глянуть, мов на диво, по землі волинській,
чому така лунна й стодзвонна (...)
Глянуть — і не знають, що мандрує по краю,
усміхнувшись, шляхетська Мадонна.

Є тут, врешті, "Мій заповіт" поета, що містить розрахунок з власною "українською" музою ("Давня, вітчизно наша, мати Україно! / На шкamatтя роздерта й розп'ята, / оце ж я слова свої розставив на чатах..."), а також зворушлива колискова пісня "Видіння", що її співала "Найсвятіша Діва Почаївська", в якій зустрічаються дві

"пограничні Мадонни": литовська Остробрамська і українська Почаївська, — "остробрамська шляхтянка" і "волинська пастушка". Вони жаліються на давні і нові зневаги, що їх на тих землях зустрічали і далі зустрічають. Проте, трохи на підставі контрапункту чи просто дисонансу появляються тут, на кінці, гіркі порахункові похоронні вірші: "Крипта на Вавелі" і "Похорони", в яких повертається політичний тон і публіцистична інвектива на адресу тих, що "добре вміють сьогодні скавчати над гробом, а завтра забути".

Ідейним наголосом у *Золотій грамоті* є окремих вірш під тим самим заголовком, який є одночасно шостою й останньою частиною цілоти. Саме з неї взяли ми мотто до нашого нарису:

Земле лісів і вод, загублена серед піль,
молоком і медом плинна,
сріблом світанків сповита.
Одні на чумацьким шляху
були нам і хліб і сіль
і зі Сходу на Захід одна
рідна Річпосполита. (...)

Хто в писанні учений, хай створить нам Слово,
Нові хай грамоти пише, —
Люд їх прийме, наставить уха.
І козацький стяг малиновий
з золотим збратається стягом
в ім'я
Отця і Сина і Духа.

Грамота має ще поетичну дописку, короткий віршовий твір п. н. "Послання"; ця назва точно визначає композиційну й ідейну функцію вірша. Тому варто навести його повністю:

Так упирі нас не дармо страшать.
Вершник з коня впав, поки зброю зміг ухопити.
І нашу свободу, як і свободу вашу
криє згаром ще теплим вітер.

Не чути, щоб кликав хтось на сполох, — бо хто ж би,
на площі став промовець, та площа пуста
і смерть, що ступає услід похмурих ворожбам,
обидві руки свої підняла на уста.

Та, всупереч всім залізним законам,
що над стоптаним краєм повисли як хмарна темниця,

жалобні губи кажуть перед сконом,
що пісня умирає, та не піддається.

Хай же напроти фатуму крик цей ударить вам
і хай гіркі ці слова, що фальшу не знають,
кинуті понад голови хмурим рокам,
серця щасливіших внуків колись привітають.

Коли ж епічний вітер звияжним виправам
спів упоєння в жили влити колись дозволить,
засвідчи перед світом, найвеличніша справо,
що пісня моя тебе не зраджувала ніколи.

*

Звичайно, вірш "Золота грамота" і зокрема збірка хоч міцна і промовиста, істотна з огляду на свій ідейно-образний зміст, не є єдиною поетичною декларацією Йосифа Лободовського в царині його "українної", польсько-східнослов'янської, а в цьому випадку, "польсько-української" творчості. Ми не дали тут огляду виданої дещо пізніше, в 1961 р., збірки *Пісня про Україну*. Ми не взяли до уваги його суспільно-політичної публіцистики — довголітньої праці в мадридському радіо, статей в паризькій *Культурі*, лондонських *Відомостях*, де він висловлював свої думки на ті споріднені з його поетичною творчістю теми, немов би коментар до них.

Українські образи і мотиви появляються також, деколи цілком неочікувано, в книжках і поетичних циклах з цілком іншою тематикою, наприклад, у збірці *Дві книжки* (1984), яка складається з двох тематично різних циклів: "Непримиренні дитирамби" і "Пополудне Фавна". Перший цикл — твори з чисто політичною тематикою, здебільшого друковані раніше в часописах чи окремих книжечках, але в четвертому розділі цих дійсно "непримиренних" дитирамбів появляються, дуже рідкісні у цього поета, вірші з релігійною чи скоріше релігійно-церковною тематикою. Йдеться тут про два твори, пов'язані з особою теперішнього папи: Кантата з приводу інтронізації Івана Павла II і "Коляда для папи", а також цикл з трьох віршів з одним заголовком "Триптик про закатовану Церкву". Ці три, об'єднані однією назвою і однією ідеєю вірші (трагедія українського чи, може, ширше руського, східнослов'янського християнства, Греко-Католицької, уніятської Церкви, яка тяжко терпіла протягом усієї історії і зокрема в ХХ ст.) мають назви: "Св. Андрей серед скитів", "Митрополит Шептицький", "Галицькому владиці". Це дуже цікавий триптик і цінний тим, що поет говорить тут багато раніше за інших про справи дуже драматичні і тепер особливо актуальні для Церкви і для цілого комплексу справ національно-церковного

життя українців. Поет, зокрема, висунув дві велекі постаті духовних велетнів: слуги Божого Андрея і його наступника львівського єпископа, мученика Йосипа Сліпого. Цих двох провідників Церкви і рівночасно духовних провідників свого народу, а також драматизм усієї національно-політичної і церковної ситуації, долю якої вони уособлюють, а навіть символізують, їхні життя, діла, жертви "Владико вбитих і гнаних, / владико згноєних в тюрмах проклятих, / катакомбної церкви владико, / що вартують твої кайдани, / яку гру почнуть дипломати, /з шахраями, що виють дико?" у змалюванні Лободовського є найміцнішими, найвимовнішими і рівночасно найактуальнішими, бо хронологічно найсвіжішими подіями, виявом його "українного письменства", вкладом у сучасну версію "української школи" в нашій літературі.

І справді, в найдивніший спосіб переплітається, єднається, набирає актуальності в нашій сучасній, сьогоднішній, пекучій дійсності — національній, суспільно-політичній, культурній і релігійній — все, про що багато років говорить великий самітник у Мадриді. Він пише про трагізм ніколи нерозв'язаного вузла спільної історії поляків і українців, не згадуючи вже про злагіднення і поліпшення відносин, про взаємні претенсії і кривди, про провини і злочини, про, хоч досить спізнену, проте зростаючу потребу обопільного пробачення і забуття, про нове будування мостів, на краших, ніж дотепер, засадах — справедливіше, по-людськи, по-християнськи, по-Божому.

Так, треба сьогодні знову читати і призадумуватися над *Золотою грамотою* Йосифа Лободовського, треба проаналізувати і прийняти не одну, висказану там думку, твердження, оцінку й ідею. Зокрема повинні це робити всі поляки на батьківщині й еміграції, які говорять, пишуть і працюють в політично-суспільних, культурних, релігійно-церковних ділянках з набагато кращими тепер вислідами для створення порозуміння між поляками й українцями, а також між усіма східними слов'янами. І тоді може прийти те, про що пише поет: "вмирає пісня, але не здається", а "онук щасливий" справді почує гіркі слова, яких "не сплямив фалш". І тим "онуком", який згадає і прийме те, попри що байдуже пройшов батько, буде читач віршів Лободовського, який стоїть по обидвох боках граничного бар'єра — політичного, географічного, духовного, той, який думає, говорить та пише по-польськи й по-українськи.

Краків—Люблін, листопад 1986 р.

ОДИНАДЦЯТА СТАРІСТЬ — ПЕРША МОЛОДІСТЬ

Ігореві Калинцеві в альбом з 50-річчям

З Ігорем Калинцем ми не були ні близькими товаришами, ні друзями. Зналися, як то кажуть, в одному літературному колі, і не більше. Та й пройшло з того часу майже двадцять років. Може й він буде вражений цими рядками, написаними позабутою людиною. Але, взагалі, чи має це якесь принципове значення? Чи так уже важливе зовнішнє знайомство, коли мова йде про сутність життя та трагічну долю поета? Може той, хто знає його набагато ближче і більше від мене, до цього часу не може відкрито написати про це.

Так я і пригадую його — молодого русявого юнака, стрункого, рухливого, з довгим "мистецьким" волоссям, приємними рисами обличчя, але завжди трошки "наїжаченого", ніби відстороненого від буденного життя. Ігор, здавалося мені, стояв осторонь від молодіжного літературного гурту. Він тримався незалежно, навіть коли був присутній на традиційних відвідинах "кави". Зустрічі "богеми" відбувалися у кафе, чи, по-львівськи, у кавярнях, "Апендицит", що стояло осторонь від гамірного людського потоку, і "Акваріум", що, навпаки, поєструювалося поглядами перехожих (жартували, що тут жінки поетів вилюлювали своїх чоловіків). До речі, Ігор завжди приходив один і відходив один. Балачки в більшості переходили з серйозних розмов на жарти, то знову з гумору переплывались у "літературшину". Ігор поводився мовчазно, говорив мало, вступав у загальну розмову рідко, переважно спостерігав та прислуховувався. Він був наш однопітєк, але мені здавалося, що виглядав старшим, я сказав би, серйознішим від нас. Потім я зрозумів, що це була притаманна йому манера поведінки, людини з почуттям відповідальності, релігійної орієнтації, стриманого характеру, який приховував у глибині почуття. Моя знайома, яка працювала з ним в обласному архіві і стикалася у щоденній праці, завжди підкреслювала його тонкість та інтелігентність у поведінці, а не тільки зовнішню культурність, характеризувала як людину широкоосвічену. А я обов'язково хочу підкреслити його непідробну скромність, адже він уже тоді був автором кількох збірок, поетом, якого читали не лише на Україні, але й за кордоном. Та я не пам'ятаю, щоб Ігор щось говорив про себе, про свою творчість та поезію на людях. Це вже занадто вишукана скромність для львівського поета! Так потрошки змальовується портрет "ідеаліста", і я мушу зупинитися. Але, з другого боку, не заторкуючи жодного самолюбства (включаючи мого власного), чи багато з нас могли б ризикувати своїм щоденним спокоєм заради чистої ідеї української національної свідомості, контури якої навіть не виглядали на той час занадто абстрактно. Так, треба було бути "фанатичним", щоб самовизначитися

в цьому ідеологічно штучному світі і протиставити — і це дуже цікаво — поєднання культури минулого (зокрема, з пісенною традицією тощо) з модерним сучасним мисленням (вплив західно-європейського імажинізму) у своїй поезії. Тому так різко розійшлися шляхи поета з більшістю відвідувачів "літературної кави з коньяком".

На велелюдних судищах осудження
із писків прискає, як присок
(*"Осудження", Поезії з України*)

Пам'ятаю, якось (і це було дуже несподівано) Ігор розповів у товаристві якийсь дотепний жарт своєї дочки. Це була його відповідь на якусь довгу і нудну балаканину. Треба було бачити в цей момент його обличчя. Це була зовсім інша людина — на мить весела і безпосередня...

Спить моєї доні рожевий козик...
(*"Колискова", Поезії*)

Пригадую один епізод, свідком якого я був. Злет творчої молоді області відбувся від Львовом, у Будинку відпочинку селища Брюховичі. Були запрошені молоді письменники, митці, музиканти, науковці. Серед присутніх був і Ігор Калинець. Це було дивно, бо всі знали, що він мав "непорозуміння" з вищим партійним начальством, ніде не друкувався і його ляли на всіх закритих і відкритих обговореннях. На урочистому відкритті секретар обкому партії читав доповідь (на той час, здається, другим секретарем у справах ідеології був Пирожак). Коли мова зайшла про літературу, секретар обкому раптом зупинився і звернувся прямо до Ігоря. Суть цього звернення полягала в тому, що він просив поета відмовитися від зарубіжних публікацій, відхреститися від них. Секретар чекав відповіді від Калинця, але так і не дочекався. Назрівав гострий конфлікт вічної теми боротьби між "царем" та поетом. Ігор Калинець мовчав. Щоб вийти якось із неприємного становища, секретар обкому погрозово заявив: "Чи ви впевнені, що стали правдивим поетом, якщо вас надрукували за кордоном?" Тоді Ігор відповів при повному мовчанні залі, яка, затаївши подих, слідувала за поєдинком: "Чи тільки приналежність до Спілки письменників дає право називатися поетом?" Точні слова я не пам'ятаю, наводжу тільки їх зміст, але дуже близький до сказаного. Тільки тоді стало зрозумілим, чому запросили опального поета на офіційну зустріч — щоб ще трошки натиснути на нього, ще трошки надавити, змусити покаятися, дати іншим відчуття, яка ціна мусить бути сплачена за "бунтівний елемент".

з любові до нас
прийняв на себе
таку страшну
кару

щоб спасти нас
від найбільшого
гріха

байдужості
до вогню

(“Старість десята”, *Підсумовуючи мовчання*)

“Старість десята” — останній вірш цього циклу зі збірки *Підсумовуючи мовчання*. Тому я і назвав цю статтю-спогад “Одинадцята старість — перша молодість”. По-різному склалися наші долі з Ігорем Калинцем: я від’їхав в еміграцію на Захід, він був засуджений і висланий до концтабору на Схід. Але наші шляхи були перехрещені: ми дихали одним повітрям рідного Львова, бродили доріжками Стрийського парку, пили каву в одній каварні. Але мій біль і його біль ніколи не перехрещувалися, бо кожна людина є індивідуальною особистістю, крім одного — болю за рідним краєм.

Ігор Михалевич-Каплан

НА ДОРОЗІ ПОСТУПУ

Василь Барка

Через ХХ вік справджується ренесанс іконопису: відкритим дослідом його духовно-естетичної скарбности, з відпечатками вічних значень, переданої від минулих часів і множеної здобутками багатьох продовжувачів.

Висхідна зоря іконопису видивними побудовами тепер приваблює, крім артистів-малярів, також майстрів сусідньої ділянки — скульптури, скажімо, для взірців мистецької дереворізьби, віртуозно виконаних Зеноном Голубцем.

Зенон Голубець, *Ніч* (дерево)

Зразки його фігуративної ксилопластики, — при вжитку різносортового дерева для кожного жанру, переважно портретного і часом орнаментального, — нагадують вироби в техніці мозаїки. Як там виображення чи звичайні узори створюються з тісно укладених кусників колірною каменю, скла, металу тощо, — подібно тут: майстер вживає для свого стилістичного строю різнодеревні елементарні одиниці. Але, на відміну від мозаїчності, вони дістають, кожна окремо, особливу скульптурну форму, аби служити деталями сплянованих творів. Декотрі з них значно виступають над площинністю, але менше, ніж половиною обсягу, — тому творять собою рід барельєфів.

Тут специфічна трудність: постійно приладнувати різноконтурні складники — точно, в суцільну образність. Зате в загальному враженні від мистецького твору, завдяки різкішій рисунково-формній подільності, посилено вирізняє структурність видива і ритмізм скомпонованого збору: для змістовного виразу цілості.

Апостол Андрій на Київських горах. Величну постать хрестителя Київської Русі-України виображено у святій торжественності, на наддніпрянських кручах. При їх підніжжі промовилося його пророцтво: там, на горах, просіяє Божа благодать і буде великий город з багатьма церквами, звідки просвітіться хрещенням

обшири країни. Зійшов апостол на гори, поблагословив їх і укріпив там хрест. Переказ свідчить: на тому місці відкрилося джерело свіжої води і вдовольнило спрагу подорожніх. Там побудовано чудесну церкву св. Андрія (архітект Растреллі). Голубець зобразив святого просвітителя в найурочистіші хвилини: при благословенні гір; тоді пролунало провістя про Київ, як великий світильник віри Христової. Чудово скомпоновано, в експресивно-вимовній патетичності, цілість образу, на тлі гірської панорами.

Тут близько підходив іконографічною прикметністю різьблений *Портрет княгині Ольги*, — з попередньої виставки (придбано у приватну власність): владарний образ вістительки християнства поставився у глибоко зосередженому настрої, ніби у звітному, перед висотами небесними. Тут — вияв вольовитости, в зібраності сил душевних. Висока вправність при виконанні твору з чіткою характеристичністю: для могутньої, але і смиренної вдачі.

Богородиця на лісному фоні. Зразкова багатоформна композиція: з неземною легкістю образу, ніби піднесеного крильною силою в сфери Божого світла. Бездоганна єдність ритмічного багатства в його досконалому зложенні.

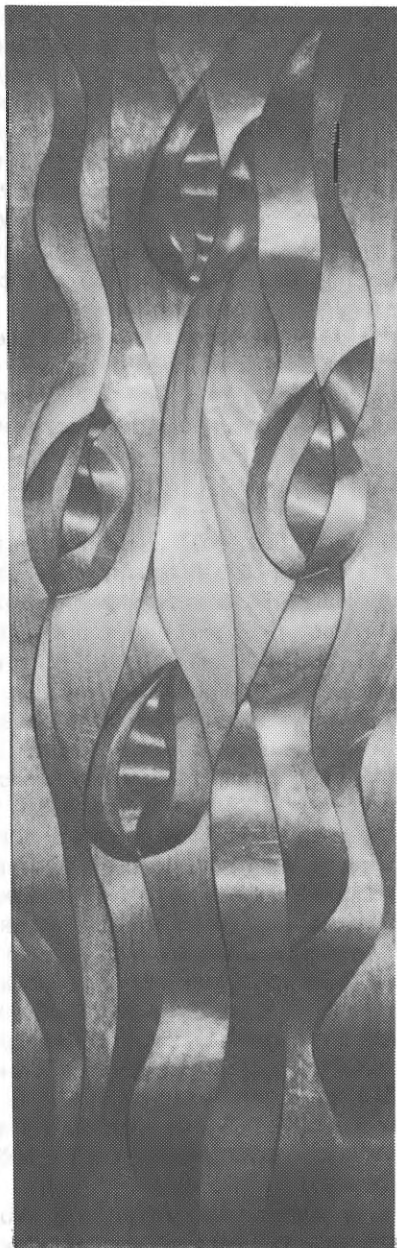
Молитва. Твір великомедалійонного взірця з дужою плястичністю; проречистий портрет; зосередженість почуттів і думок у благальному зверненні душі до предвічних небес.

Рослинна композиція. На поземному прямокутнику зладився звивними смугами плетінковий вистрій, нагадуючи частоту стеблин і тісну перевитість довільних заростей. Як здебільшого у зразкових речах майстра, тут особливо, в цілісному враженні, видається новознайдена модель формного риторизму. Але несподівано вражає невідповідність: рослинна зелень тут стала чорнотою, в густому напливі, в такому, якого серед живої природи в зібраній масивності не буває ніколи. Чи тут звичайна похибка скульптора: з випадково допущеною "протинатуральністю" при поспіхах? Ні. Передусім зовсім чорний колір в нашому житті часом поставляється навіть для врочистих подій, як прекрасний — у шляхетному строї, наприклад, в елегантних костюмах для святочного виходу. З імпресіоністичного малярства було видалено масивну чорність, але вона поволі повертається до декотрих його видозмін: служити, як і в інших стильових формаціях.

Для призначення, зовсім несхожого, в творі Голубця вжито її у "реабілітованій" гожості, хоч — супроти звичайности баченого в рослинному світі. Такі парадоксальні заміни реальностей в зразках мистецтва ставалися часто. Іноді були навіть освячені. Читаємо в Біблії (Ісход, 28) слова небесного наказу для окраси у святині: "По подолу її (обшивки ткани) зроби гранатові плоди з нитей *голубого*, пурпурового і черленого кольору..." Енциклопедична нотатка запевняє нас про барву гранатових плодів: "ступенюється від

брунатнуватої жовтости до червоного кольору". Один з найвищих світових авторитетів щодо проблем іконографії і всього середньовічного мистецтва Київської Русі-України, Кавказу, Криму і країн Близького Сходу академік Никодим Кондаков у *Нарисах і замітках...* повідомляє про гранатове дерево в орнаментах: плід його "красується у всіх плодкових розводах у різьбі на дереві, у фініфті, поряд з усіма мотивами східнього мистецтва, втрапивши свою реальну (підкреслюєм. — В. Б.) червонопомаранчеву окраску і замінивши її блідно-голубою... з синіми лепітками і жовтою серединою" (стор. 310). Маємо освячений у Біблії і усталений у народному мистецтві віддавна — вжиток протиприродного кольору заради високої мети: духовної символіки і кращого мистецького враження, коли в одному випадку кольори своєю глибокою значеннєвістю повинні вказувати і на земний і на небесний світи, як в іншому випадку подавати повноту барвних зборів — з виразистими протиставностями їх: для вибраних мотивів.

Відзначається одна з глибинних законопоставностей мистецтва, — сакрального і світського, — для якої можна скласти термін: ідеоестетичний концептум. Він становить вияв вишого, прикметного для мистецтва,

Зенон Голубець, *Тюльпани (дерево)*

"бачення": духовним зором і "очима серця", — і йому, в суттєвості, підлягають здобутки досвіду реалістичного в нашому видивному збагненні життя. Історія образотворчого мистецтва багата прикладами несподіванок: від дії того концептуму в різних стилях.

Ренесансною добою скульптури, невдоволені з готичного "мучеництва плоті", як позначив поет Г. Гайне прикмету середньовічних статуй, — відтворюють образ людини в повноті життєвих радостей цілісної вдачі, беручи собі за взірці шедеври з античності, неперевершені в прекрасній гармонійності виглядів. Так, образ Спасителя появляється в малярстві на зразок молодих античних героїв. А, скажімо, скульптор Андреа Бріоско (1476-1532) поставляє портрет пророка Мойсея, взявши для нього першовзірну позу Юпітера-Аммона, головного язичеського божества в храмі, побудованому на твердій ґрунтовині серед пісків Лівії; римська форма імени згодом злилася з єгипетською в подвійність.

*

Іноді ідео-естетичний концептум спричинює вражаючі поміни: як в цілості образотворчих шедеврів, так і в частковостях.

На одній з найнезвичайніших картин серед всього світового мистецтва, відомій під назвою *Любов земна і Любов небесна* (1512-1513) від пензлів Тіціана, — зіставлено з повнотою символічного значення, як в середньовічній готичності, — дві протилежні уяви про життя: в двох жіночих образах. На кам'яній цямрині колодязя чи то криниці, схожій на саркофаг, присіли дві красуні. Зліва — вигляду скромнішого, але в ряснопишнотній і світлистій одежності: як до з'яви вельможниці на учту; за плечем у далечині — великий краєвид лісного надгір'я з фортечною спорудою на вершині. Справа красується чарівничиця у виставній позі, набагато випростана — в сидячості, майже безодежна, у яскравій мантиї, відгорнутій набік; в руці світильня ("лючерна"), піднесена широким порухом, хоч ніби непотрібно, щоб горіла у видноті, на межі дня. За мантиєю розгортається з рівнішою, ніж зліва, пригірною земністю, далечина: там озерна вода і за нею місто з баштною побудовою, як церквою. Ця друга фігура зустрічається (у декотрих, зокрема, декоративних, варіаціях, як Венера) на інших картинах Тіціана (Венера з цесаркою; спочиваюча; урбінська). Також поставляється, як Фльора: з поганського міту латинян — богиня квіту і самої весінньої пори. Досить подібно зображували фігуру попередники — Джорджоне і Пальма.

Згідно з нашою утвердженою традицією, можна уявляти: для алегоричної постаті, що уособлює земну любов з її світськими вітхами і особливо радостями кохання, мистець вибрав безодежну фігуру, як уявляв Венеру від античності: з посилено виставною

Зенон Голубець, *Русалка* (дерево, деталь)

показністю її відкритого тіла; а для ідеалу любови небесної — протилежний, відмінний вигляд красної жінки: рясноодежної, в стриманій позі. Але в цього мистця, одного з найвищих геніїв світового малярства, сталося на картині якраз навпаки: земну любов собою втілює одягнена краля, а небесну — краля, що має подобищу голої Венери з поганського міту старовини. Хоч сам Тіціян належить до найглибинніших і найприсвятніших виразників християнського світогляду. Тут парадоксальна перестави спрочинилася тим, що вирішально подіяв суто особистий ідео-естетичний концептум: силою його сам старовинний культ постаті Венери, чудесно-гармонійної постаті, збереженої від античної давности, цілковито перетворився своїм значенням. Він вигас язичеським змістом і набрав освітлення, як апотеоз ідеальної краси людини — вічного твору Божого для всього фізикального універсаму: твору ненабагато нижчого від ангелів, як праотці наші, як прамати Єва, — до гріхопадиння обох, як ширі діти, а такій чистоті душевній, що свято визначилася до винаходу всякої одяжності. Такими були призначені жити люди: безсмертні, в раю вічних радостей. І такий досконалий образ відтворюється на картині Тіціяна, завдяки інтуїтивній силі генія: образ любови небесної, що символічно відзначається також піднесеною світильніцею.

"Сидяча зліва — це розкішно вбрана жіноча фігура з ювелірністю на талії і квітами на коліні, — вона репрезентує любов до

світських речей, коло неї справа — «любов небесна», не спринувана земною маєтністю, тримає палаючу світильню Божественної любови" (Дж. Вілльямс, монографія). Так, з обновною і помноженою значністю зображення, подіяв, визначаючи тектоніку видовності, концептум майстра; з провітленою емоційною атмосферою і з особливою ренесансною прикметністю: повнотою реабілітації краси людського тіла в гармонії з душевною красою! — після середвічного "мучеництва плоті". Для цієї постаті призначилося стати високозначним дзеркалом чеснот у чисто духовній сфері християнства. Діє концептум і в подробицях. Декотрі з аналітиків цієї картини гадали: Тіціян свідомо, з мистецької вимоги, багатократно зменшив розмір світильниці, піднесеної в руці жінки: зменшив супроти дійсного обсягу, що повинен відповідати підстанові для цієї речі, покладеній поруч і частково наповненій стиглими черешнями. Якби розмір світильниці змалювався справжній, вона своєю величиною вкрай зруйнувала б досконалу збалансованість усіх складників зображення.

На картині фра Анджеліко (1387-1455) і фра Філіппо Ліппі (1406-1469) *Поклоніння*, для повної співзвучності в кольориті цілої частини зображення, один з коней вималювався весь зовсім червоного кольору.

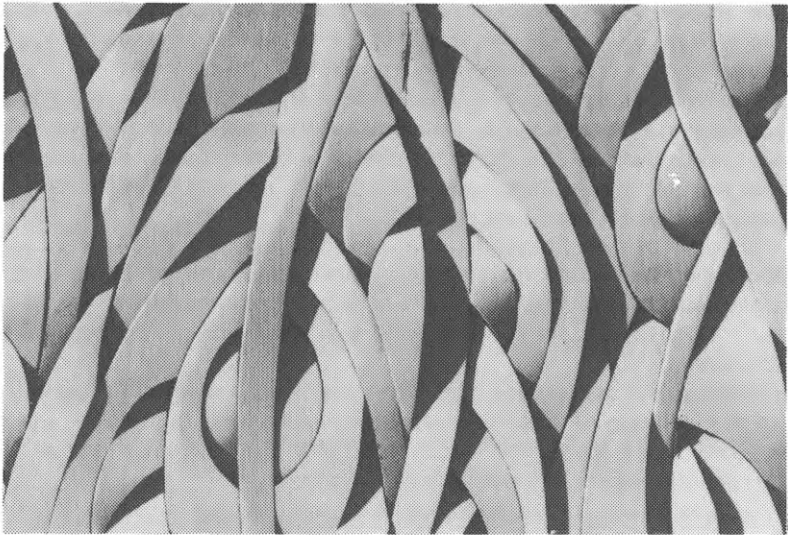
Часом схожо впливає концептум в інших мистецтвах, зокрема в красному письменстві. У повісті М. Гоголя *Страшна помста* зриваються на двобій, *серед хати*, козацький сотник Данило, вправний стрілець, і його тесть, чия куля "за сто сажнів (сажень — понад два метри) ... пронизує серце..."

Стріляються в хаті з мушкетів: великокаліберних рушниць старого часу, довжиною до 180 сантиметрів; "вистрелив пан Данило, не поцілив". Стріляє тесть і влучає тільки в ліву руку сотника. Хоч тут мусіли близько наставляти зброю з огневим боєм: її кінцями. Але для автора така невідповідність малозначна. Його мета — суто художня: подати сцену у вершинному розгорті її трагічності, серед побутових, хатніх обставин родинного життя, коли дружина сотника з дитям стала свідчицею смертельного двобою найближчих з рідні.

*

З подібної причини, як у шойно згаданих невідповідностях, стаються відступи від "натурального" вигляду: в кольорі не тільки *Рослинної композиції* З. Голубця, але і в серії інших, складених попереду, з тією самою орнаментністю, міненою строем і поставністю кожного разу. Навіть з повною чорнотою представлено монументальну панораму міста, — лише з однією частковою зеленістю: умовного значення.

Названа *Рослинна композиція*, щодо розкриття мистецького

Зенон Голубець, *Рослинна композиція (дерево, деталь)*

ества чорного тону, для досліду його, — набагато глибша в задумі, ніж прославлений в усьому малярському світі *Супрематичний квадрат* К. Малевича (у Третьяковській галерії в Москві; замість украденого мистець на замовлення подав його повтор). Там шукальницька спроба: спонукати до саморозкриття чорний колір, що ним суцільно і рівно залито ідеальний квадрат, — якраз у спеціально винайденому розмірі для нього, як однієї з основних і первіснопоставлених форм пробуття речей, — спонукати, аби заговорив своєю загадковою сутністю в тому замкнутому і ніби магічному обрисі: грані уявного кристала. Втаємничені мислителі-буддисти символізують всесвіт як квадрат, вміщений в колі.

Тут — вираз прочуття прозорливців: для незмірної справжності — прапервісної покладеності основних форм пробуття всіх речей. Означено в Біблії: творячи, Вседержитель провів "кругову рису" по "безодні", і в тому колі вміщено наш чотиристоронній всесвіт. Символічний виказ тієї поєднаності обох обрисів бачимо на т. зв. "сіні", що здавна укріплювалася над престолом у наших храмах.

Вираз відання про взаємність світопоставлених окресів: кола і квадрата, знаходимо на ростово-суздальській іконі XIV ст.: *Спас у силах*, звідки сюжет взято для образу XVII в.: *Господь Вседержитель*. Хто мав нагоду кількаразово оглядати малюнок К. Малевича *Супрематичний квадрат*, повинен признатися, супроти

всіх традиційно-високих запевнень: спроба непереконлива, і вага твору передусім історична, бо він собою позначає окремий період у розвитку того стилю, супрематизму, що був однією з течій абстракціоністичного мистецтва у новочасному модернізмі. На свою відміну від того взірця, Голубець примусив загадковий тон вистанути, ніби живий, зформувавши в ритмокомплекс із виразистою напругою орнаментних складників і навіть з накликаною парамузичністю враження від цілоти.

Чорні етюди Голубця у вертикальному і горизонтальному поставленнях проходять через роки його творчости, розгортаючися в різнонапрямних рухах ритмічних потоків, з помінами частин і їхніх сполук, аж, зрештою, завершуються тепер у *Рослинній композиції*.

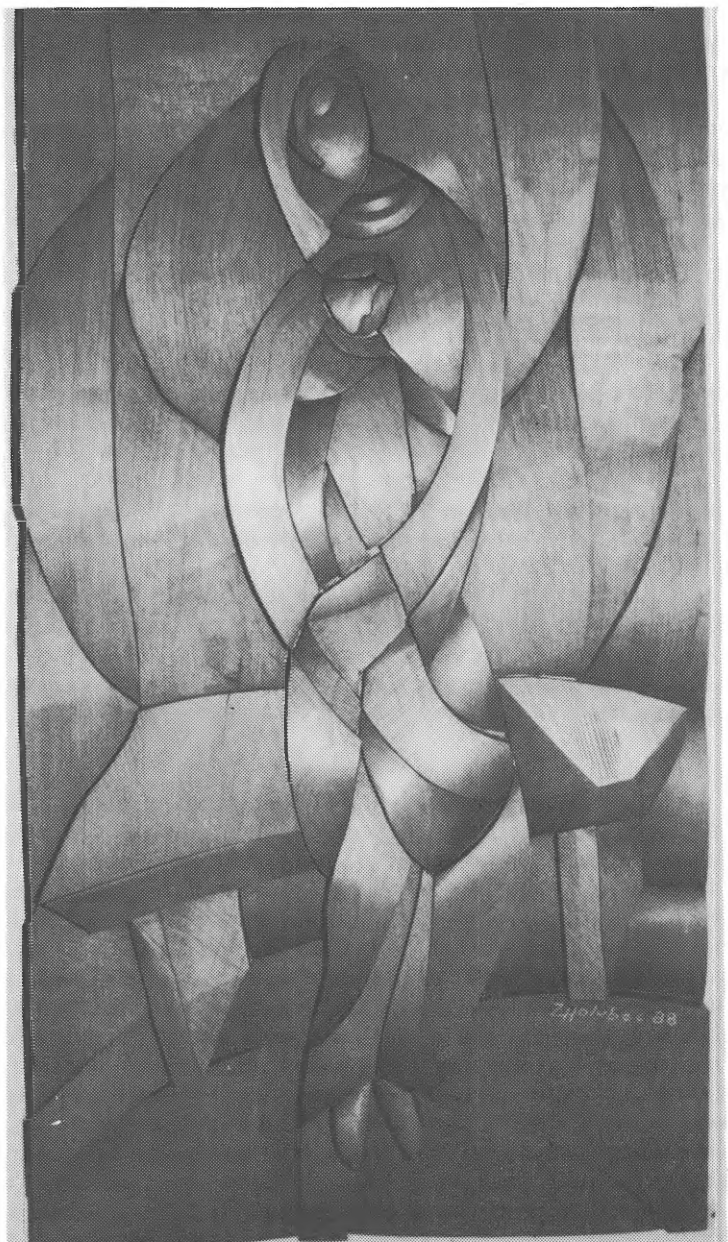
Тут визначна різниця супроти попередніх розгортів ритміки, бо пружності смуги складників, переплітаючися вигинами, ніби наростають сумісно всією численністю своєю з глибини: в напрямку до глядача, несучи високий посвіт від височини.

Сама темінь, позначена у святому вислові "світло світить в ній, і вона не обняла його", змушена тут, при ньому, розкритися умовною частковістю своєю і з'явити дужчу над неї закономірність, що проникає всюди в космічності буття, як основна з його глибинно-внутрішніх форм: це — ритмізм. З різнохарактерних стрів його тут виступив найсуттєвіший, в інтуїтивній знахідці мистця: склад, подібний до рослинного співжиття і співпов'язання в множинах.

Свій контр-"супрематичний" квадрат Голубець періодично виформлює в різній видовності, зокрема — в новому невеличкому творі з прикметою емблеми: *Ніч*. Ділить його площинку на дві нерівні частини, помежовані простопадно, з пропорцією, приблизно в т. зв. "золотому січенні". Частину справа, вужчу, суцільно стемнено: в умовний знак для самого явища темряви, що її згадано в Біблії — в першій книзі *Битіє*. Там сказано: "... відділив Бог світло від темряви", і "назвав темряву нічю". Такою визначено в самому початку світотворення і зоставлено до кінця віків.

Частина площинки зліва, більша, також притемнена, — визначилася різьбою в позагальнений обрис жіночого обличчя, пойнятого сном. У цілості твору склалася "битійна" характеристика неосяжної феноменности, що, як ніч, бере визначну частину життя нашої душі, ніби бранця — в полон.

Стилістика в скульптурних творах Голубця значно відведена від видимої "натурности" — в особливий вимір: з високою мірою формних узагальнень. Складається враження, що тут навіть іноді переважає емблематизм образів: при сюжетах, взятих з урочистих подій; і часом трохи — ніби подобизна кам'яної сцености з готики, наприклад, *Молитва*. Окремі візійності, як, скажімо, *Тюльпани*, нагадують улюблену малярську манеру пізніх символістів.

Зенон Голубець, *Материнство* (дерево)

З нового доробку майстра декотрі твори належать до його найкращих: *Квіти*: I, II (ясенювого дерева); *Русалка*: I, II; *Дівочий портрет*: I, II; *Купіль*; *Мегаполіс*.

Материнство. Сидяча жінка з дітям; в обрисі висотно трохи видовженому, обкружена німбною смужністю, що поєднується з ореольною навколо всієї постаті, ніби в побудові світочности від широкого материнського почуття, вираженої також і в формних пересвітах рисункових складників.

Тюльпани. Звивнополум'яністі пасмуги в поривному зрості їхніх хвиль, при вишуканій ритмічності поєднання з осередками квіту, — становлять разом високу символіку сильної і прекрасної наснаги життя: в світі рослин.

Весна. З найвдаліших речей: в нагадках з ренесансного часу, в посиленій орнаментованості, взорованій з близькістю до музичного враження. Оздобі, з мотивами пасем в розгорті, і супутні складники — втілюють прикмету, як з фантастичности казок.

Дівчина з голубом. Сюжет: ніби в пісенному ліризмі; з подробицями, складеними в доброму формному виразі.

Дівчина; варіанти I, II, — відзначаються стрункістю постави, в стриманості для жестів; з грацією обрису.

Весняне дерево. Генералізований вигляд пружної рослинної істоти представлено в широкості хвильних розмахів: від кінців'я коренів, викреслених повно, до елегантно поведеного галуззя — з мальовничюю умовністю для листя: ніби через пуантну крапковість імпресіоністів.

*

Багата і висока спадщина, пильно досліджена, служить Голубцеві в його новотворчих знаходах, як належить: аби скласти власний, оригінальний концептум. Для його характеристики слід вирізнити одну з найсуттєвіших прикмет кожної мистецької формації: вибір сюжетів. Так радив визначати першорядний знавець в теорії образотворчості Джон Раскін (1819-1900), що під його впливом виробляли свою естетику Лев Толстой і ряд найвидатніших осіб. Висвітлюючи тему правди і краси в малярстві, Раскін твердив: стиль єсть більший або менший, — на точну пропорцію до шляхетности інтересів і переживань у вибраних сюжетах. "Звичайний вибір сакральних сюжетів — таких як Різдва, Преображення, Розп'яття (коли б вибір був ширий) дозмічує, що маляр має природний нахил перебувати в найпіднесеніших мислях, до яких тільки здібна людськість; це поставляє його наперед, як мистця найвищого розряду". До другого рангу теоретик зачислив зображувача медитацій великих людей, а до третього — живописців переживання чи подій від звичайного

побуту. А вже тому, хто зображує вади та брутальності (для задоволення, але не на осуд), Раскін ніякого ступеня не дає, а радше відсторонює до "негативного рангу" — у "прірву".

Щодо основного критерію — шляхетності змісту в душевних сферах з вибраних сюжетів, то мистецька творчість Голубця цілком витримує повний іспит, і самою добірністю їх приєднується до всіх трьох рангів; і на щастя, зовсім відділена від моди "прірвного" бруднопису. Входить оригінальною частиною в широкий рух до відновного розвитку мистецтва в кінці ХХ століття: подолати стан подрібленості на безліч почасткованих "ізмів", біля краю "прірви" антимистецтва, а часом набагато в ній. Поволі здійснюється мрія про великі синтетичні стилі з вибором сюжетів верховного мистецького значення: зокрема в першому розряді, визначеному в Д. Раскіна. Розвиток виявився при добрій прикметності: відродженому інтересі до духовно-естетичної вартості іконопису, вплив якого зростає з десятиліттями.

Можна означити духовно-художній ординамент ікони в декотрих його прикметностях:

I. Видіння поставлено в духовне світло з сферностей надсмертних, від життя вічного; навіть при зображенні тілесної втрати.

II. Володіють законоправності надфізикального космосу, в якому "часу більше не буде" (Апокаліпсис), і земна плоть повинна перемінитися в іншу: незнаного складу, нетлінну назавжди.

III. Відсторонення всього, для вічності незначущого: з смертної тілесності і проминучої природи; чи почасти — збереження: для характеристики і окраси; зміна закономірностей: силою правд вишого життя, ангелолодського.

IV. Творення ікони являє собою не ілюстративність, але органічно-творчий переклад змісту Біблії, життя святих і епізодів церковної історії: з мови говірнорозповідної — на мову одухотворених барвноформ, з осяжністю святости для них, як похідною від Святого Письма, від літератури християнської ери і від особливого надхнення з молитви.

V. В іконописі справжньому святість, — найвища дорогоцінність всіх світів! — віддається як визначаюча сила духовного світла в творчості для всього образного змісту, надаючи надзвичайної вартості мистецької: через вплив на ідео-естетичний концептум з його законопоставностями. В тому тайна ікони.

Справжній іконопис — це молитовна праця художників, що іноді преображується як теургічна: повним змістом божественнодіюча, в чудотворних образах.

Початки відновного руху склалися на світовій височині: в творчості Матісса, Кіріко, Далі та інших, як Руо — після захоплення багатьох експериментальною формністю, навіть у дивовижах

сюрреалістичної химеризми. Величні стилі синтетичного строю чергуються змінно крізь століття: як готика, ренесанс, барокко. Але всі мають істотну основу: духовно-мистецьку, особливий для кожного ідео-естетичний концептум. Він скрізь виявляється з глибинною характеристикою, найважливішою і спільною всім: призначеність для морального просвітлення людської душі, в відродженні її через віру — до того стану, в якому вона новоствореною відійшла від Божого обличчя: жити в земному світі, звідки повернутися збереженою — з примноженими вартостями, "талантами": від своєї ниви. Тут основний критерій при досліді всіх родів мистецької творчості.

В самому іконописі, як і в суміжній образотворчості, особистий знахід творця характеризується стилістично, з певного погляду, тим, якою значністю встановлено співвідношення між узагальнюючими змінами і подробиочною натурованістю. Мабуть, для образотворчого мистецтва ідеальною поставляється міра такої найповнішої вподібненості до іконописних редуцій: з вимог духовного "космосу", при якій, однак, твори зостаються приналежними до нашого земного світу.

У здобутках майстра Зенона Голубця його концептум виразився через новознайдену значність образних узагальнень, можна сказати, формних спрощень, близько до правил з естетичного кодексу народного мистецтва. В різьбах встановлюється своя, нововироблена, з живою промовністю, модерністична манера для ксилопластики. При ній, як при старовинних різьбах, дано глядачам можливість співтворчості: уявою доповнювати "пропуски", конечні з особливостей вибраної техніки, як також з прикмет стилістичних, від самого концептуму. Так на всіх трьох "рангах" — для новознайдених виобразів: через вжиток скромної речовини дерев, що її піднесено до високої вартості у сфері мистецтва.

ВАНДАЛИ В МУЗЕЇ (Довідка комісії)

У "Сучасності" за листопад 1988 року передруковано з львівського альманаху "Євшан-зілля", ч. 2, 1988 статтю Василя Єдинака "Наша забудькуватість, або Програмне тлумлення болю" про масове нищення пам'яток культури у Львівському музеї українського мистецтва 1952 року. Разом зі статтею вміщено частинний "Каталог втрачених скарбів". Недавно Андрій Новаківський, директор Львівського музею українського мистецтва, звернув нашу увагу на створення у Львові комісії для дослідження заподіяного злочину і на її "Довідку", опубліковану у львівському місячнику "Жовтень" за квітень 1989 року.

Нижче передруковуємо без змін "Довідку комісії". — Редакція.

Комісія управління культури Львівського облвиконкому дослідила справу знищення 1952 року мистецьких творів з колекції Львівського музею українського мистецтва. Про цей факт писав міністру культури УРСР Ю. О. Олененку львів'янин І. Гречко, що проживає у м. Львові, вул. Кутузова, 32, кв. 5.

Члени комісії уважно (наскільки це було можливо) вивчили матеріали, що зберігаються у Львівському музеї українського мистецтва, львівських архівах, зібрали розповіді свідків. Основні дані, що проливають світло на цей незаконний акт, виявлено в судовій справі колишнього заступника директора Львівського музею українського мистецтва В. О. Любчика (за присвоєння цінних експонатів із збірки вказаного музею та за збереження антирадянської літератури він був засуджений строком на 10 років з перебуванням у виправних таборах з позбавленням прав та конфіскацією майна).

Внаслідок вивчення численних документів вималювалась така картина.

Художника В. О. Любчика без будь-якого поняття про музейну роботу було скеровано на посаду заступника директора Музею з наукової роботи 31 грудня 1949 року.

З ініціативи новоспеченого керівника в Музеї українського мистецтва створюється спецфонд експонатів, які заступнику здавалися ідейно шкідливими. Твори із збірки музею, як доповідав В. О. Любчик у міськком партії, були поділені на : "основні, спецфонд та 5-ту групу (антихудожні або знишені часом)... Спецфонд, — за інформацією В. О. Любчика, — складається з усякого роду націоналістичних творів (портретів січових стрільців, діячів уніатської церкви, невисокоякісних портретів австрійського двору), із творів художників, що втекли з гітлерівцями, художників,

засуджених як буржуазних націоналістів, а також великої кількості формалістичних творів, свого часу закуплених музеєм від місцевих митців-формалістів при прямій рекомендації і сприянні голови Спілки художників т. Турина”...

Спецфонд був відібраний В. О. Любчиком у серпні 1951 року. Директор Львівського музею українського мистецтва І. С. Свенціцький проти виділення спецфонду, який зберігався б окремою групою у музеї, не заперечував. Ці твори були зосереджені в окремому приміщенні музею.

З Києва за дорученням заступника голови Комітету в справах мистецтв УРСР О. Т. Кнюха (також художника) був відряджений директор Київського музею російського мистецтва С. Є. Раєвський, який у присутності працівників Львівського міськкому партії Стешенка та Панченка оглянув спецфонд. Як показали подальші події, доля “спецфонду” вже тоді була вирішена.

За наполяганням Любчика Комітет у справах мистецтв 18 березня 1952 року наказав директору музею І. Є. Свенціцькому до 15 квітня відправити виділений спецфонд до Києва. Директор цього наказу не виконав, посилаючись на те, що неможливо транспортувати твори без нележного упакування.

Для проведення організаційних заходів зі столиці, з Дирекції виставок прибув М. П. Коваль. Він підрахував, що для відправки творів треба виготовити 70 ящиків, забезпечити 3 т стружки, 200 кг цвяхів, 200 кг паперу, 100 кг дроту, виділити двох робітників. Кошторис склав 10 тис. крб.

Невдовзі прибув новий наказ з Києва за номером 375 від 7 травня. Комітет у справах мистецтв зобов’язував директора музею до 25 травня відправити виділений спецфонд на адресу Дирекції художніх виставок України — за рахунок Дирекції.

У списках спецфонду, датованих 19 березня 1952 року, значилося 804 експонати, у тому числі живопису — 317, скульптури — 29, графіки — 406.

Через місяць, 20 травня, зав. відділом музею Я. Й. Нановський закінчив нові, доповнені списки на спецфонд. Вони охопили 211 експонатів, зокрема за розділами:

- 1). живописні портрети діячів уніатської церкви — 72;
- 2). живописні портрети політичних і військових діячів — 122;
- 3). жанровий, релігійний та ін. живопис — 204;
- 4). скульптура — 57;
- 5). фотографії — 82;
- 6). графіка — 503;
- 7). депозити — 82;
- 8). графіка “5-ї групи” — 802;
- 9). нагрудні знаки, банкноти — 231.

Отже художніх творів тут було 1842, з них 1956 року виявлено вцілілими 99 експ.

Крім того, як з'ясувалося, дещо раніше до спецфонду Бібліотеки АН УРСР було відправлено 4,5 тис. книжок, органам безпеки здано 2 ящики *музейної зброї*.

Становище в музеї влітку 1952 року було напружене. І. С. Свєнціцький робив, що міг, щоб спецфонд залишився на місці. Та в липні директор музею поїхав у відпустку і його відсутність негайно використали для перевезення спецфонду до Львівської бібліотеки АН УРСР. Пояснюючи проведення операції, пізніше посилалися на наказ Комітету у справах мистецтв номер 375 від 7 травня 1952 року. Однак, як згадувалося раніше, згідно з наказом твори спецфонду мали бути передані до Києва, а не у Львівську бібліотеку.

Наприкінці липня, як свідчив в. о. заст. директора Бібліотеки АН УРСР О. П. Куш, у дирекцію бібліотеки прибув секретар обкому партії К. З. Литвин (згодом міністр культури УРСР) і повідомив, що приміщення спецфонду бібліотеки "буде використане для знищення націоналістичних антирадянських експонатів". Для цього було виділено дві кімнати з пічкою.

31 липня комісія у складі заст. директора музею по науковій частині В. О. Любчика, зав. фондами музею М. М. Пігеля, представника міськкому партії І. П. Панченка — з одного боку, директора Львівської бібліотеки АН УРСР А. З. Одухи (за нього підписувався Куш), зав. фондами О. П. Куша — з другого здійснила передачу спецфонду, про що потім заступник начальника Облліту В. Д. Сіренко, цензор М. А. Текутьєв у присутності В. О. Любчика склали відповідний акт.

За перевезенням творів наглядав працівник міськкому партії І. П. Панченко. Виділені дві вантажні автомашини зробили три рейси. До вантажних робіт були залучені зав. фондами музею М. М. Пігель, наукові працівники М. І. Батіг, Я. Й. Нановський, учений секретар М. Якимчук, технічний працівник Флюнт. Один раз з експонатами їздив сам зав. фондами. Як він свого часу пояснював, експонати розвантажували біля входу до приміщення спецфонду бібліотеки, далі їх переносили працівники бібліотеки. Твори, як свідчив О. П. Куш, були в поганому стані: багато полотен живопису було зрізано з підрамників, скульптура пошкоджена.

Знищення творів почалося наступного дня. Живопис і графіку палили в печі, скульптуру, що стояла в коридорі, били молотком. Знищенням художніх цінностей займалися працівники обкому партії Н. Н. Пенькович та В. Н. Єфременко, заступник начальника Львівського Облліту В. Д. Сіренко і цензор Забрамний за участю О. П. Куша. Залишки розбитої скульптури вивіз завгосп бібліотеки С. Г. Макаров.

5 серпня заст. начальника Облліту В. Д. Сіренко і зав. фондами

бібліотеки О. П. Куш склали акт про знищення усіх експонатів, переданих музеєм, згідно зі списком на 28 сторінках.

У Музеї українського мистецтва про знищення творів не знали, можливо, туди доходили лише чутки.

Питання про долю вилучених з музею творів було піднято цілком випадково. 15 грудня 1955 року з Лондона до музею звернувся український художник Василь Перебийніс з вимогою повернути твори, передані ще 1928 року на його персональну виставку. Тоді вони були відправлені з Парижа фірмою Шенкер і застраховані на суму 34 770 франків золотом.

У Львівській бібліотеці АН УРСР почалися пошуки експонатів. Уперше бібліотечні працівники З. Г. Вашекіна і Ярушик склали списки наявних у спецфонді художніх цінностей. Було виявлено 97 експонатів, у тому числі у двох папках 40 портретів діячів петлюрівського уряду та військовослужбовців, виконаних у техніці рисунку художником Ю. Могалевським. Раніше вони зберігалися у музеї як депозит.

Згодом зав. спецфондом О. П. Куш пояснював, що цю частину експонатів за вказівкою К. З. Литвина не було спалено.

23 січня 1956 року 57 експонатів повернено Музеєві українського мистецтва, їх отримав згідно з актом заст. директора музею І. Г. Катрушенко.

Тоді ж у прокуратуру Ленінського району м. Львова, а згодом у міську прокуратуру із заявою звертається колишній працівник міськкому партії комуніст П. Д. Малий. Він вимагає розслідування долі вилучених свого часу музейних експонатів. У своїй заяві він пише, що І. П. Панченко приносив і показував секретареві міськкому О. Л. Стешенку декілька жіночих портретів.

20 грудня дирекція Музею українського мистецтва знову звертається з проханням повернути експонати. Через тиждень головний охоронець М. М. Пігель отримав 43 твори, серед яких 40 рисунків Могалевського (у двох папках), три портрети, знайдені в бібліотеці за шафою, два з них роботи художника Буцманюка.

Друге звернення підштовхнуло директора бібліотеки А. З. Одуху детальніше розібратися з цією справою. Він уперше усвідомив злочин, що стався у стінах ввіреної йому установи. Ознайомившись з актами про знищення усієї колекції, що надійшла до бібліотеки, і зіткнувшись із фактом, що частина з цих творів усе ж таки існує, він звернувся листом від 7 січня 1957 року до обкому партії на ім'я першого секретаря Львівського обкому М. К. Лазуренка. За вказівкою останнього помічник секретаря В. Ю. Маланчук 9 січня направив лист прокурору Львівської області І. І. Нетіменку з проханням розглянути цю справу і виділити для цього досвідченого слідчого. "...за наявними у нас даними, — говориться у листі, — частина цінних творів була знищена, чим було завдано значної

шкоди, а частина розпродана". Справу прокуратура доручила слідчому Проніну. 14 січня 1957 року директор бібліотеки А. З. Одуха видає наказ, у якому відзначено, що в. о. заст. директора О. П. Куш "... заподіяв тяжкої шкоди скарбниці фонду культурних цінностей і мистецьких надбань українського народу. Цим самим він вчинив злочин перед радянським народом та його державою". О. П. Куша було звільнено з роботи, справу передано слідчим органам.

Проте не минуло й місяця, як із Президії АН УРСР надійшла постанова, підписана віцепрезидентом О. Щербакком, згідно з якою наказ директора бібліотеки про звільнення О. П. Куша було скасовано. Куша поновлено на посаді заступника і призначено в. о. директора бібліотеки на час хвороби А. З. Одухи. Підставою для постанови була телеграма секретаря Львівського міськкому КП України т. Коваля та згода Львівського інституту суспільних наук АН УРСР.

І все ж прокуратура вже займалася цією справою. Для розшуку експонатів музею були проведені обшуки в Любчика, Драгана, Пігеля, Якимчук, Куша, Шуста, Вашекіної, Кулика, Незнамової. Твори з Музею українського мистецтва були знайдені тільки в заст. директора по науковій частині Музею В. О. Любчика. Серед них виявилися й такі, що зазначені у списку передачі до спецфонду бібліотеки. У Любчика було виявлено також близько двохсот книжок з музейної бібліотеки, у тому числі, як було сказано, антирадянського змісту. Знайдене було повернуто до музею 1961 року.

21 червня 1957 р. В. О. Любчик був затриманий, почалося слідство. На суді він визнав себе винним у халатності: не встиг повернути експонати до музею. Зберігання антирадянської та фашистської літератури він пояснював необхідністю працювати над новими картинами на воєнну тему. Суд виніс вирок: 10 років у виправних таборах із позбавленням прав та конфіскацією майна. Та жодного дня Любчик ніякої кари не відбував.

Отже, в історії знищення мистецьких цінностей у стінах Львівської бібліотеки АН УРСР, зафіксованої актом від 5.08.1952, залишилося ще чимало нез'ясованих сторінок. Так, зрозуміло, що відібраний "спецфонд" був знищений не повністю, оскільки 99 творів 1956 року було виявлено таки в бібліотеці й повернуто до музею. Кілька експонатів вилучено в Любчика. Деякі твори (зокрема згадані жіночі портрети) ходили по руках. Що ж саме знищено? Яка доля скульптури, виконаної у металі, котру неможливо зламати?

Аналізуючи 99 залишених у спецфонді бібліотеки експонатів, важко уявити, яким принципом керувалися виконавці акції при їх "сортуванні". Також незрозуміла логіка дій В. Любчика при відборі спецфонду в 1951 році. Сюди увійшли як "формалістичні" твори, що не мали ніякого відношення до націоналізму. Серед них

здебільшого пейзажі, натюрморти, зображення пам'яток архітектури. Із 393-х творів живопису тільки 188 (менше половини) — це портрети уніатських священників, військових та політичних діячів, враховуючи російського царя Миколу II та австрійського імператора Франца Йосифа. Отже, на думку Любчика, більшість зниклих творів просто не відповідала вимогам соцреалізму. У числі останніх були твори митців, репресованих у часи культу особи та емігрантів. Більшість їх згадується у шеститомній "Історії українського мистецтва", виданій у Києві в 1966-1968 роках. Радянські художники М. Бойчук, Я. Музика реабілітовані. О. Кульчицька та А. Манастирський стали народними художниками Української РСР. Головою Львівського відділення Спілки художників УРСР були І. Труш та Р. Турин.

Яке відношення до націоналізму мали художник XVIII ст. Остап Білявський або всесвітньовідомий скульптор О. Архипенко, що вивіхав з Росії ще до революції?

І ще одне. З 99 виявлених 1956 року в бібліотеці АН УРСР творів 98 вказані у списках 1951 року "портретів діячів уніатської церкви, військових та політичних діячів". Лише один, останній, значився у списку "Жанрові, релігійні та інші картини". Виходить, що без будь-яких мистецтвознавчих експертиз невігласи спалили 204 пейзажі, натюрморти, зображення гуцулів та гуцулок. А може, і їх хтось рятував і розібрав "по хатах"?

На жаль, судовий процес 1957 року, через п'ять років після події, обмежився лише звинуваченням Любчика у зловживанні посадовим становищем при передачі спецфонду. Тоді ще була можливість багато дечого з'ясувати. Минуло 36 років. Більшість свідків та учасників цього акту варварства, очевидно, уже не живе.

Знищення у Львові великої частини збірки колишнього Національного музею — приклад вандалізму, породженого епохою сталінських репресій. Культура — дух народу, а дух був завжди ересюю для інквізиторів, які б вони не були. Львівська акція займає помітне місце в багатьох злочинах, заподіяних українській культурі борцями з жупелом ворожої націоналістичної ідеології, активістами негасимої антирелігійної "пропаганди". Серед них — зруйнування у 30-х роках і пізніше пам'яток архітектури XI-XVIII століть. Україна тоді втратила назавжди давньоруське та українське мистецтво майже п'яти століть.

Музейні скарбниці теж виявилися безборонними: шедеври мистецтва розпродували за безцінь за кордон, Державний музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна став постійною виставкою подарунків Сталіну.

Під виглядом розширення експозиції Львівський музей українського мистецтва змушений був вивезти близько 10 тис. творів давнього мистецтва — ікони й скульптури — у непристо-

сований для постійного зберігання експонатів колишній Вірменський собор. Другим кроком було утворення "спецфонду".

Дехто намагався протистояти сваволі, хоч це було малорезультативно. Серед них — на відміну від колег — директор музею, професор І. С. Свенціцький, на здоров'ї якого тяжко відбилася справа із "спецфондом". Він помер 1956 року.

На захист колекції Музею українського мистецтва виступило і чимало комуністів міста.

"... Я не мистецтвознавець, — писав комуніст П. Д. Малий прокурору міста, — тому не можу конкретно судити про значення усіх цих творів для українського мистецтва. Але навіть мені, рядовій людині, відомо, що деякі з цих творів, безперечно, мають неперехідну цінність. Мова йде про низку творів І. Труша, О. Новаківського, М. Анастасієвського, О. Куриласа, В. Кричевського, П. Холодного, Р. Турина, А. Манастирського, С. Литвиненка та інших".

"... Я вважаю, що це питання має велике державно-політичне значення. Мені як комуністу соромно, що це сталося у стінах одного з найбільших центрів культури нашої республіки, у стінах ввіреної мені державою установи — Львівської бібліотеки Академії наук УРСР". — Під цими словами підписався у своєму листі секретареві обкому А. Одуха, член КПРС з 1943 року.

Від участі у спаленні мистецьких творів відмовився начальник обліту комуніст Сімутин.

Зміни у ставленні до музейної спадщини почали проявлятися лише після XX з'їзду КПРС.

Уже згадуваний раніше К. З. Литвин, ставши міністром культури УРСР, з новими силами береться "вирішувати" долю львівських музеїв. Наказом міністра культури УРСР (К. З. Литвина) за номером 1930/19С Львівський історичний музей, Львівську картинну галерею та Львівський музей українського мистецтва було зобов'язано скласти списки на експонати, "пов'язані з діяльністю різних українських і польських буржуазно-націоналістичних організацій, та картини, які за своєю ідейною спрямованістю не можуть експонуватися", для їх вилучення. Списки наказано переслати в Міністерство культури УРСР до 15 грудня 1955 року.

Новий міністр культури УРСР І. Шаблій наступного року наказом за номером 131/С від 20 квітня 1956 р. повертає списки назад, оскільки "Міністерство культури УРСР вважає, що знищувати ці матеріали недоцільно, тому що вони можуть мати інтерес для окремих дослідників при вивченні історичних матеріалів".

Незаконність, протиправність однієї акції призводить до низки нових протиправних дій. Сталося так, що у Львівському музеї українського мистецтва дотепер не заінвентаризовані експонати, повернені 1956 р. із спецфонду бібліотеки АН, зокрема отримані охоронцем М. М. Пігелем рисунки Ю. Могалевського.

Не зовсім чітка картина з позначенням в інвентарних книжках експонатів, що "вибули у спецфонд" із музею. У 1957 р., під час слідства у справі В. Любчика, списки ці вилучила прокуратура. Отже, утворилася можливість безборонно проставити біля будь-якого експонату фіктивну примітку "вилучено у спецфонд". Так, наприклад, вважається, що було вивезено до бібліотеки скульптурний портрет Т. Шевченка роботи всесвітньовідомого скульптора О. Архипенка. Насправді ж у списках спецфонду, складених колись працівниками музею, такий твір не значиться.

Дослідивши документи, що стосуються злочинного акту, безпрецедентного в історії української культури, комісія пропонує:

1. Міністерству культури УРСР передати справу про знищення в 1952 р. музейних цінностей Львівського музею українського мистецтва у слідчі органи Прокуратури.

2. Результати розслідування довести до відома всіх музейних працівників республіки.

Комісія вважає, що текст цієї довідки треба опублікувати у пресі.

ЧЛЕНИ КОМІСІЇ:

Борис Возницький, голова комісії, заступник голови президії Радянського комітету Міжнародної ради музеїв; Микола Батіг, член Спілки художників СРСР; Юрій Коваль, член Спілки письменників СРСР; Любов Ковальова, завідувача спеціальною частиною облдержархіву; Степан Костюк, завідуючий відділом мистецтва Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН УРСР; Орест Мацюк, кандидат історичних наук; Микола Моздир, член Спілки художників СРСР; Андрій Новаківський, директор Львівського музею українського мистецтва; Володимир Овсійчук, член Спілки художників СРСР; Микола Петренко, член Спілки письменників СРСР; Данута Посацька, головний охоронець фондів Музею українського мистецтва; Ганна Рожко, завідувача відділом спецфондів Бібліотеки імені В. Стефаника; Богдан Чайковський, директор Львівського історичного музею.

ПАМ'ЯТАЮ І БЕРЕЖУ...

Тамара Варварів

В бідне серце моє закрадається вечір поквапом...

М. Рильський

Підкреслено, виразно вимовляючи слова, я прямо у мікрофон слухавки голосно кажу:

— Йось Йосіч, це дзвонить тобі підтоптана дівчина, що вже півстоліття любить тебе з Ліпою...

Слабенький, старечий голос, стогнучи, намагався вгадати:

— Ой, хто ж це... чекай но..., донцю...

— Юзю, а пригадуєш? — і я напівспівом протягла слова колись популярної радянської пісні: "На зака-а-те ходит па-а-рень"...

І тут блискавичне перевтілення: із немічного старенького — в бравого сільського парнягу. Йосип Йосипович Гірняк звучним баритоном зі мною в унісон шаржував:

— "Поморга-а-ет мне глазами и не скажет ничего-о..."

І ми разом докінчили пісеньку, немов би співав її старенький режисер шойно вчора.

— То ти, Тамарцю? — пізнав Йось Йосіч, як я його завжди з дитячих літ називала. Пригадав, як ще перед війною в гуртожитку для працівників театру імени Шевченка, у кімнаті Познякових ставив молодий Гірняк маленьку селяночку на ослінчик і казав: "Ануно, заспівай нам частушки! — і тасмничо додавав: — дам тобі цукерка..."

— А пам'ятаєш, *Лісову пісню*, як Ліпа давала тобі бобу з Мавкою?

Як на екрані виник спогад про роботу над образом Мавки і неповторна пані Ліпа, яка добивалася від мене прозорости інтонації і легкого, первісного звучання весни, як на полотнах картин італійських майстрів. Ходили по музеях, вдивляючись у пасторальні казкові сюжети, уловлюючи певний зворот голови, як жест лісових русалок... Згадав Йосип Йосипович Театр-студію, мої несміливі кроки в ній, і цілющим бальзамом лягли слова оцінки дорогого вчителя...

Пам'ятаю, дорогі старенькі, пам'ятаю!.. Доки житиму, нестиму в душі тепле почуття признання тобі, Йосипе Йосиповичу, і тобі, Олімпіє Остапівно, за те, що серед побутової сіризни таборового життя втікаєш у повоєнній Німеччині ви обидвоє створили своєрідну оазу цілеспрямованого художнього розвитку для неве-

ликої горстки ентузіастів театрального мистецтва за традиціями акторської майстерності великого Леся Курбаса.

Почекай но, Йось Йосіч, ще не схилий у знесиллі голову... я хочу ще вловити оту схвальну жаринку в Гірнякових очах, як тоді-тоді, коли після наполегливого, сторазового повторення вдавалося схопити певне забарвлення інтонації, або гладке поєднання фізичного руху з ритмом речення і повне, насичене слово, що немов після Сезанового чаклунства, м'яко огортало глядача глибиною думки драматурга й елегантною чіткістю заокругленої фрази.

Цього уперто, безупинно домагалася Олімпія Остапівна Добровольська, а для нас, студійців, пані Ліпа — невтомний педагог, майстер сценічного слова і методичний вихователь майбутнього актора; "актора-гуми", — як казав Йосип Йосипович, — легкого в русі й гнучкого в донесенні мислі автора п'єси.

І як сьогодні чую голос пані Ліпи:

— Ти спочатку вдумайся, Тамарко, що це речення означає. Який в ньому сенс. Який підтекст. Завдання справжнього актора — як прожектором освітлити задум автора. Немає нічого більш противного, як жінка з пискучим голосом. Треба оперти дихання на діафрагмі, щоб мати в запасі якнайширшу скалю голосових нюансів, для того щоб вповні оволодіти наростаючою модуляцією звуку. Акторська техніка і полягає в тому, щоб, незалежно від твого настрою, актор-гума міг включити і виключити засоби перевтілення у сценічний образ... А ти, я бачу, сьогодні прийшла як свята Цецилія.. Ану підтягнися!.. Не можна посередині речення вдихати повітря, думай перед тим і приготуйся. А ти сидиш, як мішок з піском... Тамарко, не награвай своїми штампованими балетними пальчиками!..

— Ну, а куди ж подіти руки? — сльозливо боронилася я.

— Нехай вони висять як Бог сотворив. Чим менше жестів, тим глибша думка, — повчала Ліпа.

"Ой, як багато треба пам'ятати, — думала я. — Як багато разів треба повторювати, поки зрозумієш і вийде так як треба".

— Не ковтай по півслова, а посилай кінцівки отуди, на вихідні двері залі, щоб глядач виразно чув слова в останньому ряді. Пам'ятайте, що слово мусить бути не посмикане, як клоччя, а кругле, як нанизана перлина. Друковане слово — метка зброя, а в художньому виконанні — це потужна сила, — не раз говорив Йосип Йосипович.

І за деякий час, непомітно, звичайне і ніби зовсім німе слово ставало моїм рідним і набирало живого, пульсуючого звучання.

Молодим учням з Наддніпрянщини пані Ліпа вказувала на м'якшу вимову іноземних слів, наприклад, не балЕт, а балЄт; не лЕкція, а лЄкція; не телЕфон, а телЄфон, доторкаючись кінчиком язика передніх зубів. А у студійців з Західної України домагалася

мелодійного, не скандованого ритму мови і дзвінкої вимови приголосних літер. Галицька молодь виростала серед польського звучання мови і часто наголошувала незвичну голосну літеру в українській фразі, що гостро вражало вухо. У наддніпрянців викорінювала тягуче, шльогубе патякання, вказуючи на бажану інтонацію, стрункість і безакцентне донесення сценічної мови.

— Ой наголоси, ой наголоси! — ушипливо жартувала пані Ліпа під час читання п'єси і на кожному реченні зупиняла, поправляла, завертала. Запам'яталось, як уперто опрацьовувала образ зі своєю племінницею Любою. І все не виходило, не виходило як треба. У Люби — чутливої, ніжної з природи — розболілася голова від напруження. Тут її маленький синок Юра підійшов до пані Ліпи і з докором сказав:

— Стриянко, чи ти не знаєш, що мама є хвора на голову?

Усі з полегшою розсміялися, а Люба десь дістала баньочку домашнього повидла і чорний хліб та по-материнськи почастувала нас цими ласощами. А це була така рідкість на той час, у повоєнні голодні роки!. Господи, як же давно це було, а як виразно запам'яталось. Сьогодні тодішній маленький Юра є досвідченим хірургом і говорить чудовою українською мовою.

*

Кажуть серед народу, що доля кожного на роду написана... Є якась вища сила, що призначає чийсь життєву долю. Чи це випадково ступає людина на одну стежку із тисячі несходжених доріг? І хто з цього туманного метафізичного царства вибрав мій запорошений густим пилом селянський шлях поміж рядами колгоспного жита, що привів мене аж до самого Харкова, де на Жаткінському спуску жили працівники театру імени Шевченка. Серед них завідуючий технічним улагодженням сцени Федір Миколайович Позняков з дружиною Марією Олександрівною, мою тітку.

І як примкну очі — немов живую виринає в уяві простора кімната в хаті селянина-середняка Олексія Павловича Сопіна, мого діда. Завішені домотканими ряднами вікна, біла піч з лежанкою і за нею дерев'яне ліжко, в якому лежить хвора на кір дівчинка. З сіней розкрилися двері і в темному отворі виник туманний контур високої жінки. Від протягу нап'ялися зависи на вікнах і замиготів каганець у лівому куті хати, освітивши темні лики ікон, уквітчаних чебриком. Кожного вечора бабуня Акуліна довго стояла перед ними на колінах, шось шепотіла, а потім вимовляла імена: "Івана... Павла... Марії... Поліни..." Жінка, усміхаючись бере мене на руки і я бачу крізь усмішку прорідинку між передніми зубами. Виносить на подвір'я і кладе на ряднину під яблуню, рясно, рясно вкриту біло-рожевим квітом. Здається, і досі відчуваю, як крізь уквітчане

галуззя пронизливо вразило хворі очі синє пресинє весняне небо... Оце моя рідна мама Поліна — з зеленими очима, висока, із чистим сильним сопрано. Як верталася додому після відроблених трудоднів, то завжди заспівувала "Розпрягайте, хлопці, коней...", і я, невеличка, вслухаючись у кожний куплет, знала, що вона наближається до хати. Як зараз бачу: нахилиється до мене, гладить по голівці і простягає пучечок солодких, пахучих суниць... А я, видно, вдалася в батька свого — і невисока, і голосок у мене не сильний. Та тільки який же він був, мій батько? Отак мільйони дітей питали про своїх батьків, але повновладна радянська система по сей день не дала відповіді. Вона вирекла: ти, Дмитрій Степанов, користувався найманою силою в полі та ще й був власником сільської крамниці, отже попадаєш в рубрику куркулів, а таких радянська влада винищує докорінно... і забрали молодого його, ще перед тим як народилося його єдине дитя. На хатні двері повісили круглий замок, а дружину його, Поліну, вигнали і наказали численній рідні не приймати до себе на прожиток. Тинялася вона по рідних своїх, що приймали на кілька днів. Знайшлися і сусідоньки, що за обіцяний лантух картоплі пильно слідкували, щоб була, не роздобрилося чийсь серце та щоб не пригріли вагітного "ворога народу". Розповідала мені потім тітка Марія, що саме в новорічну ніч ішла глибоким снігом мама Поліна за село, де біля стогів колгоспного сіна зустрів її один далекий родич із світлою душею. Прикрив її сіном, обв'язав сани і так в'їхав у клуню разом з конем, швидко закривши двері клином. Господиня принесла гарячої води, якогось шмаття і там, при Божій допомозі, народилася курноса дівчинка Тамара. Поки мама переховувалася у свояка, дід Олексій Павлович домігся заочного уневажнення шлюбу його дочки Поліни з Дмитром Степановим. Дід заплатив за це тридцять карбованців.

І ніби на екрані виникає кадр білявої дівчинки з туго заплетеними косичками, в домотканій сорочці і синій спідничці по кісточки. Високо зашнуровані "ботінки" кілька розмірів більші, на виріст, за плечима клунок з сухарями і зелена пляшка квасного молока на дорогу. З лівого боку вздовж шляху коливалися колгоспні лани і приманливо мерехтіли червоні маки. Як примружу очі, то ніби й зараз бачу як намагалася їх полічити, та не вистачало запасу арифметики другої класи сільської школи. Мовчазно йде біля мене бабуня Акуліна, одягнена у чорному. Мабуть, думала вона, як одного вечора прийшли озброєні активісти з наказом привести худобу і здати запаси збіжжя до колгоспу. З сокирою в руках вигнав їх норовистий дід і не погодився віддати здобутку важкої праці рук своїх. І забрали непокірного діда без права одержування листів. Думала за найстаршого сина Івана, який не повернувся з фінляндської війни, за наймолодшого Павла, що пропав без вісти на

Біломорському каналі... Родинне гніздо розпадалося, і тепер внучку Тамару забирала найстарша дочка Марія в сам Харків, щоб там учитися і жити серед "кумедіантів"... Мама Поліна щось говорила, йдучи поруч з сусідським хлопцем, що також їхав у Харків учитися і жити в гуртожитку під назвою "Гігант". Це Борька, який обіцяє привезти мене до театрального гуртожитку, де живе тітка Марія.

Із скреготом підкотив страшений звір, що прозивався "Ку-кушка", видмухнув чорний сніп їдконого диму і пронизливо засвітав... Заметушилися люди з клунками, мішками... Близько схилилася до мене мама, наказуючи слухати Борьку. За пазуху в потайну кишеньку вложила 23 карбованці на квиток з Курська до Харкова. Перестерігала не розбити зеленої пляшки, і востаннє бачу крізь заплакану усмішку прорідинку з напів відкритих уст. Твердо пам'ятаю, що обіцяла стати найкращою учителькою і привезти мамі повний віз ковбаси, а для бабуні білу козу... З цікавістю і страхом увійшла в отвір вагону і як дике котеня притиснулася в кутку дерев'яної лавки під заляпаним вікном. І це все. Більше я ніколи не бачила ні бабуні, ні мами. Нехай цей спогад буде китичкою нев'яучої пам'яті на їхніх далеких могилах...

На станції в Курську зостався в пам'яті метушливий натовп людей. Всі місця в середині були зайняті людьми. Сиділи на клунках, перев'язаних мотузкою, дерев'яних валізках і просто напів лежали на рейках, лузкаючи соняшникове насіння, і по лушпинню м'яко вгрузали черевики. Серед цього натовпу загублено блукала маленька людина. Яюсь я розгубилася з Борькою, чи може він не захотів піклуватися такою нецікавою супутницею... Та таких, як я в ті тривожні часи жорстокого безправ'я 1937-го, 1938-го, 1939-го безліч тинялося по безкраїх просторах сталінської імперії. Найчастіше гуртувалися ці безпритульні біля базару, де можна було щось з'їсти. Ловили їх, забирали в дитячі будинки, виховували майбутні кадри. Ще тепер, уже на склоні літ, коли побачу візок з морозивом, як по-комп'ютері пригадується нестримане бажання полизати чудесне морозиво "Ескімо", яке розвозив дядько в білому фартусі на Курському дворці. Алеж 23 карбованці були призначені на квиток до Харкова. Опустіла пляшка з молоком і, пам'ятаю, стало темно. Мабуть, спитала когось, куди на Харків. Довгі черги людей стоять коло закритих віконць. Віконце з поличкою люди називають касою, звідки видають чародійний квиток. Надійшла моя черга і, ставши навшпиньки, просуваю десь в отвір скручених двадцять три карбованці на квиток... Несподівано червоні блискучі нігті виштовхують гроші і голос з каси каже:

— Двадцять п'ять рублей надо...

Я здивована червоними пальцями, не розумію навіщо 25 рублів... затримка... почуття провини... потім сльози і запити людей:

— Девочка, а где твоя мать, отец?..

Бачу на рівні моїх очей йдуть просто на мене чорні військові чоботи... Нахилившись, хтось ласкаво подає мені два карбованці...

— Спасибо дядя... — обіцяю віддати, як стану вчителькою.

Нігті безцеремонно хапають гроші і висувають рожевенький квиток на Харків... І тут уривається пам'ять, аж поки потяг приїхав до міста. Чудовий двірець у Харкові, північно-західній, здається. На великому круглому годиннику стрілка вказувала третю ранку. На лавах, попід стінами, на чорно-білих мармурових плитах підлоги притулилися люди. У вісім з половиною худеньких років багато місця не треба... Знайшовся якийсь клаптик і для мене... Досьогодні чорно-білі кафлі нагадують той сумний момент раннього дитинства.

Приїхав з веселим дзенькотом трамвай. Я ще тоді не знала, що його так називають. У селі Пушкарка такого дива немає. Я з цікавістю сідаю у вагон, думаю, що він привезе мене до тітки. Людей мало, мабуть, із-за ранньої години. Водій хоче 15 копійок... Я приголомшена. Не маю... Усі дивляться на мене. Жінка в сукні в дрібні квіточки мовчки подає водієві гроші. Я винувато дивлюсь на неї і до сьогодні пам'ятаю оті дрібні квіточки... Трамвай довів до кінця лінії і я не знаю куди йти. Після довгих блукань, запитів, нарешті я догадалася сказати, що тітка Марія живе в гуртожитку театру біля ріки. І десь після шостої ранку мене направили в подвір'я довгого будинку, де чиясь служниця Луша в зеленому береті розвішувала білизну. Вона вказала, де живе тітка. І мені так подобалося, як мої черевики стукали по дерев'яному коридорі аж до дверей Познякових. На обличчі тітки відбився жах і остовпіння. Перед нею стояла немита, занедбана істота з зеленою пляшкою в руках, немов живцем знята зі сторінок Діккенса...

— Тамаро, це ти? А де ж Борька, і як ти приїхала?

Нагріла тітка Марія води на примусі, помила, зачесала, нагодувала.

За деякий час почала знайомити з дітьми акторів. Пам'ятаю Юрасика Хоткевича, Лесю Шуть і товсту Соньку. Насмішувато оглядали мене, сіпали за косички і глумилися над розтягнутою сільською вимовою. Діти відразу підмітять, коли хтось не належний до їхньої групи. І сумно було за своїм селом, ввижалася мама і я, під загорожею у подвір'ї, тужливо співала свій знайомий селянський репертуар.

Вечорами за чайним столом у кімнаті Познякових збиралися актори з гуртожитку і, приманюючи цукерками, заохочували дівчатко співати селянські пісні. Актриса Ліда Криницька стратегічно клала пухенький мішечок на стіл, біля неї елегантна Антоніна Смерека з довгим мундштуком. Йосип Йосипович Гірняк жартуючи ставив мене на стільчик і казав:

— Ану но, Тамарцю, ану но донцю, давай нам "на зака-а-те..."

Лора Хоткевич записувала жартівливі пісні і запам'ятався один такий калямбур:

Мой миленький, как теленок,
только разница одна:
мой миленький пьет из кружки,
а теленок из ведра.¹

Лора Хоткевич підробляла вечірніми виступами в лікарнях, де вивчували поранені солдати після фінляндської війни.

Незабаром розпочався навчальний рік у школі ч. 133, де навчання велося українською мовою. І до сьогодні бачу невелику постать учительки, що якимось особливо розказувала про Шевченка. І таким рідним видався "Мені тринадцятий минало", що нагадував мені село і все знайоме. Як вагнерівська героїня запам'яталася постать вчительки з русявою косою, що вперше познайомила з дивними горловими звуками нечуваної мови... Дотепер остався в пам'яті куплетик німецького віршика:

Der erste Schnee, der erste Schnee,
Die weissen Flocken fliegen,
Die Luft ist rein, der Wind weht kalt...²

Учитель географії четвертої класи дає вказівну паличку і просить показати на великій мапі Америки, де знаходяться Аппалчанські гори. Яка там рослинність, які багатства природи. Примружуючи короткозорі очі, я навмання водила паличкою по темнозелених контурах якихось далеких гір із смішною назвою... І на думку не спало, що ота запилена доріжка з далекої Пушкарки приведе Тамару в ті самі Аппалчанські гори! Тут пройшли найкращі роки нашого подружнього життя з Женею і тут ми виховали наших улюблених Василька, Тарасика і Марка. Дійсно незвідані шляхи Господні і непередбачені...

А в десять дитячих років незвичайно заманливий світ відкрився мені в харківському театрі, куди я заходила через бічний вхід до майстерні мого дядька Федора Миколайовича. Говорив не раз Гірняк і театрознавець Валеріян Ревуцький, що дядько був дуже вигадливий, підшуковуючи в таких несприятливих обставинах різні засоби, щоб відтворити задум оформлення сцени. Наприклад, відкривається завіса п'єси *Чіо-Чіо-Сан* і публіка відхиляється назад, дивлячись як по сцені котяться за куліси морські хвилі, плескаючи об рампу. А за кілька секунд публіка захоплено зустрічає оглесками такий ефект. Це робив дядько світлом і коливанням вітряка. Стоячи за лаштунками сцени я, як зачарована, дивилася на акторів, з якими вранці, тримаючись за руку, поспішала в крамницю за свіжими булочками й кефіром, а ввечорі

вони перетворювалися в казкові постаті героїв або комічні типи, як мій улюблений актор Михайло Покотило. І непомітно витиснулося бажання бути учителькою і зародилася надія після закінчення десятирічки поступити в драматичну школу, щоб стати справжньою актрисою. Писала я до мами в Пушкарку, що вже не хочеться мені учителювати, а буду в театрі. На той час готувалася мама Поліна з бабунею переїхати на Донбас. Обіцяла, як влаштується, то приїде і мене забере. А потім настав 22-ий день червня 1941 року і все, що стриміло, мріяло, надіялося, усе кануло у вихорі бестіяльної затії фанатичних носіїв, злощасної ідеї вибранства і уявної зверхности однієї нації над іншою. І почалося безумне лихоліття Другої світової війни. У квартирі Познякових шільно завішували вікна і натягали ватяну ковдру на двері, щоб зовні не чути було як говорить радіо-апарат Т-6, яким актриса Федорцева слухала передачі з Софії на французькій мові. Федір Миколайович був серйозний радист і йому дозволили купити короткохвильове радіо. Правда, зразу після початку війни прийшли ті, "кому надо", і забрали радіо "куда надо", а дядькові дали розписку. Почали напливати утікачі і приїхали київські актори, серед них Василь Василько і Йосип Гірняк з Олімпією Добровольською. Але Гірняк уже не співав тоді зі мною пісень, а як усі дорослі був заклопотаний. Почалося бомбардування Харкова. Кожний вечір завивала сирена і по небу шугали прожектори. Одного разу бомба впала дуже близько, в сусідній дім. В уяві залишився пронизливий, оглушливий свист і на одну мить вогняна маса і неймовірний вибух потряс будинок гуртожитку. Сильним тисненням повітря вирвало віконниці і з дзенькотом посипалося скло. Згасло світло, посипався тинк зі штукатурних стін. Лежачи на підлозі, пам'ятаю, спитала тітку Марію, чи ми вже вмерли. Німці збомбардували електривню і тільки ясний місяць тьмяно освітлював подвір'я, усипане дрібним склом, і групи людей, що, обережно ступаючи, безсило розводили руками і ділилися цим страшним переживанням. І в той вечір, де всього кілька годин перед тим безжурні діти гралися в піжмурки, закінчилося моє дитинство.

В наступні дні з коминів державних установ вилітали клаптики обгорілих паперів, на стінах будинків розліплено плякати з потворними видами диверсантів, жінки запасалися консервами. Настали холодні дні вересня і мешканці шукали притулку деінде. В акторському будинку чорніли амбразури вікон, нечутно було дитячих голосів, що ще так недавно гралися в цурки-палки, і свистів вітер через довгий коридор, по якому так лунко стукали мої черевики. Мешканці виїздили де хто міг, а ще інші десь принишкли у цей niepewний час. Дядько Федір якось знайшов помешкання напроти Технологічного інституту. Місто пустіло і вночі видно було, як палали будинки Держпрому. Долітали вибухи артилерії і місто стихало у тривожному чеканні.

Одного дня в жовтні пробігла чутка, що німці вже на передмісті Харкова, і біля будинку театру, вздовж Сумської вулиці, вийшло населення зустрічати невідомого окупанта. Стояли жінки, тримаючи в руках споконвічний символ гостинної доброзичливості — хліб і сіль. Притаманне людській істоті — поки б'ється серце, сподіватися і надіятися. Після свавільного безправ'я тридцятих років усі надіялися на більш людяне ставлення. Та історія німецької окупації на Україні розгорнулася інакше. Вперше довелося побачити такий дисциплінований крок фронтовиків. Мов сіра морська хвиля, пливли солдатські шоломи широкою головною вулицею, а за ними криті брезентом вантажні авта. Як забуті потвори повзли танки та інша військова міць, скерована на знищення людини.

Безцеремонно впроваджено поліційну годину. На обгорілих кроквах зруйнованих будинків гойдалися босоногі трупи молодих людей. Ця жахлива картина врізалася в пам'ять на все життя. В наші три кімнати вселили двох офіцерів. Один з них, Карл, при ранковому вітанні з погордою відвертався, а другий, Вільгельм, приносив нам військовий пайок і заохочував мене і далі вивчати німецьку мову. Місто огорнула голодна, холодна зима. З балькону четвертого поверху я витрушувала килимок і побачила як в сусідньому подвір'ї робітники кидали замерзлі тільця безпритульних. Кажали, що окупаційна влада видавала якісь харчі, але ті, що обслуговували, забирали це собі. З реквізитної комори в театрі витягли мішки висушеного гороху, який вживали для відтворення стихійної бурі чи громовиці. Винесли бочки з мукою, з якої робили клейстер для зліплювання сценічної бутафорії. Все поділили поміж працівниками театру, і дядько Федя приніс по мішечкові додому. Варили той горох два дні, поки він розм'як. Незабаром прийшло розпорядження відновити працю театру з виставами для військових, а кілька вечорів — для населення міста.

Я заходила через бічні двері театру до майстерні мого дядька і там за кулісами нереальний казковий світ полонив дитячу уяву. Я непомітно вивчала порядок дії і знала, яку арію співала "Весела вдова", як зальотно закликає Кольомбіна веселитися під час народного святкування, як гордовита Фраскіта жбурляє перстень свого старого адоранта і біжить назустріч коханому. Я глибоко переживала трагічну долю Люїзи в Шіллеровій драмі і незабутнє враження створила монументальна народна трагедія *Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці*. Багаті костюми, наростаючий конфлікт між закоханими парами і немов Шекспіровий Яго — Хома поміж ними були б співзвучні і сьогоднішньому глядачеві. Харківська публіка тепло вітала старшу вже і дуже успішну актрису Золотарьову, коли вона на фоні зимової декорації, накинувши свитку, в барвистій хустці, дещо напідпитку, виходила з правої куліси і через усю сцену майстерно співала "Ой піду я, ой п-і-ду я, по першій по-о-роші,

пошукаю, пошу-у-каю, де хлопці хороші..." І так непомітно формувався внутрішній таємний світ, який часто ставав надійним прибіжцем серед життєвого, незрозумілого безладдя.

Холодна, голодна Харківська зима добігала до кінця, і десь у перші дні березня пішли ми з тіткою Марією, тягнучи за собою санки, на довколишні села, щоб обміняти речі домашнього вжитку на харчові продукти. Декілька сотень закутаних людей тягли за собою санки з тією ж надією, — "міняльщики" — називали нас. І зайшли ми у гоголівські Миргородські місця. До сьогодні пам'ятаю щедрю гостинність самотньої сільської жінки, чоловік якої воював десь на фронті. І раділа вона, коли тітка поворожила їй на картах, що якийсь король вказував, що чоловік її приїде... За її доброту, я хочу вірити, що добра доля повернула їй чоловіка і батька двом хлопчикам. Отам я вперше побачила, як дві молодиці були одягнені в народний одяг і особливо запам'яталися барвисто виткані крайки навколо стану і два пишні помпони на спині. Можливо, це було якесь свято. Багато років пізніше, вже дорослою, читаючи великого чарівника-чудесника Гоголя, де він запитує: "Чи знаєте ви українську ніч? Ні, ви не знаєте...", я саме такою пригадую ясну, тиху ніч, на теплій лежанці у хаті цієї доброї господині, де у маленьке вікно заглядав лагідний, весняний місяць...

Вернулися ми з тіткою Холодногорським спуском до Харкова уже в квітні. Радісно зустрів нас слабкий, виснажений дядько. А ми, обмінявши санки на візок, привезли запас харчів і кусень сала, що на той час було цінніше золота.

З приходом весни оголошено набір початківців до балетної школи в будинку опери, куди прийняли й мене, маючи застереження до моєї короткозорості. В дзеркальній залі, тримаючись за штангу, справжні балерини працювали з нами над початковими позиціями постановки ніг. Тітка Марія придбала мені рожеву балетну пачку, і моєї радості не було кінця. Але несподівано вона забажала, щоб я називала її мамою, а дядька татом. Я в душі сумувала за мамою і бабунею, а тата ніколи не знала. З початком війни була вістка, що вони переїхали на Донбас, але після того не було жодного зв'язку. Пошта не діяла, і ми знали, що в тому районі точилися криваві бої. Чому тітка це сказала? Де моя рідна мама? І суперечні думки огорнули мою ще не зформовану душу... Після деякого часу я називала Федора Миколайовича "батя", а тітку довго не могла називати мамою. Потім, з роками, я усвідомила, що мами вже не буде, і стала мені тітка Марія за неї. "Батя" був м'якший і любила я його без примусу. Мама ж, натомість, була твердої вдачі і не завжди психологічно чутлива до підростаючої дівчинки. Та зла тітка Марія не хотіла і нехай милосердний Творець у своїй небесній тверді простить наші людські слабості.

Одного серпневого дня 1943 року я повернулася з лекції,

обережно повісила свою пачку на дверний гачок і там знайшла її вже якась інша шасливиця-дівчинка. Того дня нашвидку зібравшись, з валізочками в руках, побрели ми троє на залізничний двірєць, де разом з акторською групою харківського театру рушили потягом у невідоме, на Захід... У скринях театрального майна були народні костюми, козацькі шаблі і сценічна бутафорія. Осінні місяці пережили ми в містечку Славута і зимовою порою добралися до містечка Старий Самбір у Західній Україні. Розмістили усіх працівників з родинами серед місцевих мешканців. Приглядалися до нас самбірці і казали: "Сов'єтка, сов'єтка іде...", ставлячи апостроф перед голосною у слові. І вперше у тринадцять років довелося пережити святкування Різдва у привітній родині Тисовських. Життерадісна пані Гелена запросила нас до вечері. Сніжнобіла скатертина, запашні страви. По обох кінцях столу м'яко освітлюють святочний стіл нафтові лампи. Найменший синок у вишиваній сорочці вбіг до хати з пучком сухого сіна і обережно підсунув під скатертину біля полумиска посмажених пампушків. Ах, ті пампушки! Дотепер бачу їх у своїй уяві, і мама, побачивши мій вираз, промовисто подивилася... Під час вечері чути було спів колядок за вікнами і незадовго група засніженої молоді увійшла до хати. Дівчата в кольорових хустках, чудових чобітках, а хлопці в смушевих шапках... Усе нове, незнане, нечувані досі співи, піднесений настрій Різдвяного вечора залишили нестерте враження на все життя. В моїй уяві народні сцени в п'єсі *Ой, не ходи, Грицю* ніби зійшли зі сцени і згуртувалися разом з групою колядників у цей пам'ятний святочний вечір...

Десять коротко після Різдва відбулася постановка *Назара Стодолі*. У приміщенні Народного Дому зібралися з усіх околиць глядачі подивитися на свій театр... Сцену освітлювали нафтові лампи, усі підлітки членів колективу брали участь в народних танцях і масових сценах. Барвисті народні костюми, розшитий парчею довгий байбарак полковникової дочки Галі переливався золотом і тьмяно виблискували у світлі ламп справжні шаблі Назара і його побратимів козаків. Пізніший репертуар складався з народно-побутових п'єс, бо адміністрація рішила не ставити вистав легкого жанру. На деякий час реальність війни, стрілянина, голод відступили за обрій і в цьому затишному містечку ми перебули усе літо. Та раннюю осінню прийшлося зложити наше добро в три валізки і тягаровим потягом поїхала група харківських акторів далі від фронту, далі від рідної землі, на Захід...

І тут обривається намісто думок у застарілій пам'яті. Виринають окремі кадри непов'язаних з собою, пережитих моментів. Доростала юність у тягарових холодних вагонах емігрантського вигнання, непевно зустрічаючи новий день. Як зметене перекотиполе, гнала нас світова завірюха. Пригадується рідкісна, гаряча купіль у

Банській Бистриці, а вночі напад радянських партизанів і якийсь вантажник мчить нас у затишне місце і раптом крик: "Halt! Aussteigen! Juden, Juden!"³ — кричать озброєні солдати. Пригадую мій запас ламаної німецької мови: "Nein, wir nicht Juden!" І світить в обличчя німецький ліхтар, і бачать перелякані очі та кругле дитяче личко.

Деся серед цього хаосу пристали до нашого вагону ще кілька родин, серед них професор Вашенко з двома дочками. У них клунок з книжками і на одній заголовок *Втрачені ілюзії*. Після наради з мамою, неохоче дозволив мені старий педагог ознайомитися з такою лектурою. Проте не заторкнули мене жагучі чуттєві пристрасі героя, а от там, де Бальзак описує побутове страждання молодого героя зі своєю коханою, як вони на сніданок мають "тільки" смажену яєшню з ковбасою, — я такої розкоші не бачила вже довгі роки і мені непереможно хотілося хоч коротенько побути в тій паризькій мансарді, щоб покуштувати смажене яєчко.

Пам'ятаю, промені сонця останніх днів квітня 1945 року грли довгу валку різношерстих людей, що йшли вздовж Дунаю, подалі від Відня, який уже оточили радянські війська. Пам'ятаю, як збігла берегом зачерпнути води, яку кип'ятили на триніжнику, наносивши сухого хмизу з лісу і так, не роздягаючись, спали. І так дійшла наша невеличка родина аж до Лєль ам Зее (Lell am See), де 7 травня 1945 року долетіла до нас благословенна новина: війна скінчилася! Мені йшов п'ятнадцятий рік. Неподалеку від колишнього маєтку відомого письменника Карла Цукмасра із плеяди блискучих новаторських берлінців двадцятих років, — пустила нас до себе одна доброзичлива австрійка. Переживши війну і скитання, в цьому живописному містечку ми ледь-ледь не потрапили "в обійми" радянських комісарів, які з легкої руки нетямущих альянтів заганяли своїх співгромадян до вантажних потягів з гаслом "повернення на батьківщину". Господиня переховала нас в клуні на піддашші, де внизу ходили і бекали кози. Через щілини клуні видно було вагони з молоддю, яка під звуки "гармошки" з надією їхала в батьківські краї. Про долю цієї безталанної молоді, яку транзитом прокотили по рідній землі, в глибокі сніги Сибіру, писав потім Олександр Солженіцин.

Якось випадково мама довідалася, що всього шість кілометрів від нас опинились живі і здорові Гірняки!.. Зараз же був налагоджений зв'язок і мама вирішила посилати мене до пані Ліпи вчитися слову! Батько хотів вписати мене до місцевої школи, щоб наздігнати пропущені роки і щоб я стала інженером після закінчення вищих студій. Та інженер з мене був би непутящий, бо я з елементарною математикою не в згоді.

Як зараз бачу, краєчком автостради, тієї самої, по якій карколомно промчалися гітлерівські вершники Апокаліпси, в

дитячому широкому плащику з задиркуватим капелюшком і маминому лисячому боа, йшла Тамара до пані Ліпи навчатися слову... Йшла під примусом, нерадо. Дорогою думала: "Хіба слову навчаються, воно ж само по собі якось там вимовляється..." Незадоволеною прийшла до Гірняків. Здивувалась пані Ліпа побачивши як я виросла за роки війни. Йосип Йосипович казав: "Ну, тепер я тебе вже не підніму... А чи ти ще співаєш?" І він жартівливо протягнув "На зака-а-тє..." Потім дістав якусь дошку, дискретно відійшов вбік, де почав робити картопляні пальчики. Олімпія Остапівна навіть в цій тісній кімнатці, наповненій клунками, стосами перев'язаних книжок, — акуратно зачесана, в тій сукні, яку я пам'ятала ще з Харкова. "Чесунчова матерія", — казала мама. Мабуть ця назва вразила мене. Це, здається, індійський шовк. Дала мені переписати вірш О. Олесья "Рибалка" і потім почала опрацьовувати кожне речення, кожне слово, що мало подвійний наголос, на обох голосівках, щоб зберегти мелодійність вірша. Вона була майстром ортоєпії. Пам'ятаю, коли я вже була у складі Театру-студії, ми працювали над поемою Шевченка "Гайдамаки", де він пише: "І темними вулицями, де менше горіло, / Поніс Гонта дітей своїх" і т. д. Молодь з Галичини у слові "вулицями" ставила різкий наголос на літеру *я*, натомість пані Ліпа подвоювала літеру *у* і легко торкалася літери *я*, щоб передати подвійний наголос, зберігаючи епічний ритм розповіді. Я поверталася того дня додому з завданням вивчити вірш, оживлена новим відкриттям, що в слово треба вливати живе звучання... І поволі кар'єра майбутнього інженера зникала в тумані.

Ще їдким димом пахли почорнілі румовища старинних міст, а вже група культурних галицьких жінок запросила всіх українців з довколишніх місцевостей на відзначення річниці Лесі Українки. Згуртувалося ще більше молоді, з якою пані Ліпа розробляла Лесину поему "Грішниця". Неповторним ідеалізмом звучали біблійні слова письменниці: "Ніхто не має більшої любови, як той, хто душу поклада за інших..." З глибоким почуттям оновлення відбувся цей академічний вечір в лютому 1946 р. Людина після бурхливого катаклізму поверталася до одухотвореної краси слова. І незабаром серед мальовничих Тирольських гір, в колишніх солдатських бараках скупчилися молоді люди. А найбільше в кімнаті Гірняків. Велися розмови про ідейність репертуару, укладали розклад щоденних занять. Збереглася поживкла фотографія: перед кухонним баракком у таборі ДіПі в Ляндеку — стоїть Йосип Йосипович Гірняк у ватяній фуфайці, ввічливо тримаючи кашкет в руці, біля нього полтавка Інна з косою, далі елегантна племінниця Гірняка Люба і така смішна, з наївним виразом, найменша Тамара. Усі тримаємо бляшані минашки з гороховою зупою (незмінне меню таборового харчування). З'їхались до нашого табору передові учні з

Львівської студії і незабаром створився великий колектив з оркестрою під керівництвом незвичайно здібного музиканта Богдана "Няка" Гірняка. Як магнетом притягла до себе студія видатних педагогів, лекторів, мистців усіх напрямків, які без підручників, у неопалених приміщеннях з пам'яті передавали нам, молодим, довголітні надбання своїх багатющих знань. Вранці відбувалися балетні вправи, які провадила пані Сулима, потім година фехтування, що залюбки проводив мадярський граф, який був подібний до худорлявого еспанського гідальго. А потім приходив Йосип Йосипович з лекцією з історії даної п'єси. Приступаючи до праці над новою постановкою, режисер розкривав ідею автора і широкими мазками, пересипаючи жартівливими акторськими анекдотами, вказував на головну лінію вистави і гладку зіграність ансамблю. "Звертайте увагу на поведінку людей в горю, в радощах, шукайте безпосередності у малих дітей. Діти не надумуються, вони на все реагують натурально. У них шукайте простоти перевтілення. Працюйте над собою самі. Війна розшарпала нормальну освіту і поки влаштуємося в житті — читайте, понад усе читайте!.. Підіть подивіться на Емілія Янінгса у фільмі з Марленою Дітріх. Глядач бачить опущені плечі і спину актора і відчуває усю глибину внутрішньої трагедії старого професора. Оце мистецтво, оце тривання в образі. Проникайте у психологічні підтексти людської поведінки. Актор безупинно повинен рости як людина, інакше він перестав рости як виконавець..."

Після Йосипа Йосиповича приходила пані Ліпа і кропітливо розбираючи "по сантиметру" кожне речення, розробляла сценічний образ. Не раз говорила мені: "Фальшиво, фальшиво... не давай свого *zierlich, manirlich*, а постарайся вдуматися в цей образ. Ти сама повір, тоді й глядач буде вірити. Відтвори мені так безпосередньо, як колись у Харкові на ослінчику співала, пригадуєш?"

Виклади з античної драми, розвитку літератури, музики, світового мистецтва вселяли в молоді серця почуття внутрішньої краси і вірної надії на майбутнє українського театру... Забувалася шамотлива буденщина щоденного прожитку і обходилося без другої пари черевиків чи панчішок. До сьогодні пригадую лекції з історії італійської літератури старенького професора Садиленка. Одягнений як в листки капусти у светри, "маринарку", ватянку, а зверху накритий солдатським коцом, з маленьким нотатником в руці і склянкою води на столику. Сивий як голуб, старий педагог з пам'яті читав сонети Петрарки, переповідав пісню за піснею Дантової *Божественної Комедії*, а одного разу він говорив за Боккаччіо. Обережно згадував деякі епізоди з *Декамерона*, і коли розповідав про дроворуба, який потрапив у жіночий монастир, де його змусили працювати "не за своєю спеціальністю"... ще й тепер

далеким відлунням долітає гомеричний регіт молодих студентів. Я дивилася на відкритий сміх учнів і вирішила, що мені треба перечитати *Декамерона*. В таборовій бібліотечці здивовано подивилася на мене старша пані і подала список назв літературних творів, заборонених Греко-Католицькою Церквою для молоді шкільного віку. Серед них був, на той час непристойний, твір Боккаччіо.

Юрій Косач читав історію Риму і, здавалося, він знав годину, коли Цезар зустрівся з Октавіаном. А потім приходив чудернацько одягнений Тодось Осьмачка і трагічним звучанням огортала душу його розповіді про знищення комуністами молоді української літератури. Відданим другом Театру-студії був і сам автор *Розстріляного Відродження* Юрій Лавріненко. Як на степовому роздоллі, широкими мазками відтворив він літературний "Sturm und Drang" двадцятих років і могутні постаті Хвильового та Куліша. Також приходив Іван Багряний. З відкинутим обличчям, хвилястою шевелюрою, він робив враження неземної твердої людини. І читаючи свої твори, він в якомусь місці описує, як у кабінеті слідчого заарештований бачить у ранковому промінні сонця воркотання голубів на даху в'язниці. Ця сцена нагадує героєві його молоді любові і дає силу перенести катування... Зовнішня твердість і душевна чутливість витворили контраст, який на все життя зв'язався з постаттю Багряного. А математично чіткий, з широкою особистою культурою, архітект Євген Блакитний змушував заглибитися в стрункість архітектонічного замислу в різних зразках художнього стилю, які він демонстрував старанно зробленими макетами з пап'є-маше. З особливою уважністю слухав його лекції дуже здібний Мирон Чолган, який був студентом архітектури у Відні. Читав лекції з німецької літератури письменник-символіст Ігор Костецький. І знав він свою ділянку до найменших деталей. По-західньому стримано говорив нам про Івана Франка мислитель-ерудит Микола Шлемкевич. Можна було відчутися контраст між глибокою стихією Осьмачки і вишколеним контролем філософського мислення Шлемкевича. Ці лекції з загальнолюдської культури на все життя заклали цінну основу і стали мені в добрій пригоді, коли у старшому віці я отримала ступінь бакалавра. А в той повоєнний час ми пригоршами мудрости не загірбали. Гілярій Чолган, пригадую, крім професійної освіти, успішно ступав стежками славних попередників своїх у медицині як Чехов, Могом, Кронін... і крім лікарського уміння визначався літературними здібностями, особливо в елегантно-комедійному жанрі. Щось на зразок Брехта і Вайля були відносини між режисером і п'єсами-ревіями талановитого д-ра Чолгана. З тією різницею, що музично оформлював його п'єси з естрадною легітимністю Богдан Гірняк. Одного разу, пригадую, заплянував Йосип Йосипович академічний вечір читання творів Євгена Маланюка, прекрасного поета з синтезою

степової України і західньою стрункою чіткістю. В одному вірші є такий зворот: "Ти не Кармен, ти тільки Карменсіта./Ти та, й не та..." І от ці рядки мені ніяк не вдавалися. Звучало плоско, без внутрішнього насичення думки. "Ну, та вона та?" — питала я пані Ліпу. Не схоплювала підтекст в окресленні типів двох жінок. Бо де ж мені було знати в неповних шістнадцять про згубні принади жагучої Кармен і її не зовсім досконалої послідовниці? Це в наш прогресивний час виробляють усілякі чудеса ще в молодші роки, переважно з плачевними наслідками. А в ті часи наші дівчата не були такі обізнано вправні. Пригадую, одна студійка на пробі "Блакитної авантури" голосно поправила іншу, що Казанова може бути тільки жінка, а Щепцьо Залеський є він, отож буде Казанов... Пирснули зо сміху більш обізнані товариші, які, живучи на Заході, мали можливість читати про таких будуарних авантюристок. А в нас така література не була широко доступна. Недавно мені попалася в руки автобіографія радянського кінорежисера Андрія Тарковського і він каже, що Захід кричить: "Оце я! Дивись на мене! Слухай мою музику, дивись на моє мистецтво!.." А у нас на Сході людина зливається з природою, єднається з Богом в глибині суті самого буття... І в житті студії Йосип Йосипович і пані Ліпа намагалися досягти гармонійного злиття цих прикмет. Їхній подружній приклад — простота в поведінці. І під час роботи над ролями пані Ліпа вказувала на найменші деталі в образі королеви чи Хрипливої Зіньки з *Патетичної сонати* М. Куліша. (Від самого початку заснування студії режисер Гірняк мріяв поставити її.) І поволі вирівнювалися особисті прикмети, обумовлені побутовими обставинами чи певним середовищем. Режисер у своїх розмовах-лекціях підкреслював загальнолюдські вартості і вказував на важливість театру як виховної одиниці в суспільстві, в якій одночасно поширює своє уміння dorостаючий актор. Порушував еміграційні вібрації громадськості, які не завжди були сприятливі до студії і наполягав ще і ще раз, що актор з кожним виступом повинен зростати як виконавець і підтягати смак глядача, який у своїй більшості йде до театру розважатися. Серйозний театр ставить своїм завданням заохотити глядача думати!

При кожній можливості, а таких було немало, пані Ліпа охолоджувала мій молодечий темперамент. Перед початком вистави вона дискретно залишала записку з наставленням або зауваженням. Не раз ображались дорослі студійці за ті записки, але студія і всі учні були її духовними вихованцями, і режисер Добровольська переживала успіхи і невдачі кожного з нас. Усе її мистецьке єство було наповнене студією. Вона уважно слідкувала за театральним життям у Мюнхені, що швидко відновилося після війни і вдячні глядачі всерть виповнювали залю. Пані Ліпа хотіла, щоб ми бачили, як грають професійні чужинецькі актори і сама при-

дивлялась до нових мізансцен. Ще досі пам'ятаю захоплюючи сцену зустрічі двох королев у Шіллеровій драмі *Марія Стюарт*. Спеціально ходили дивитися одну з ранніх драм Гете "Clavidgo", щоб вдивлятися, як носити придворний костюм зі шпагою і як жінкам присідати в поклони, не наступивши на сукню. В той час інтелектуальні і мистецькі кола Німеччини широко коментували філософське віяння з Франції: теорію Сартра і його супутників про екзистенціалізм. Я і сьогодні мало знаю про той рух, а в 17 років і поготів. Проте в кімнаті Гірняків, у таборі Міттенвальду багато про це говорили. Здається, найбільше обізнаний з тим рухом був д-р Чолган і за його вибором ми поїхали подивитися на виставу *Антигона* Жана Ануї. Пам'ятаю, падав густий сніг, коли ми йшли пішки від станції до театру. Виразно зосталася у пам'яті сцена, як Антигона видряпується на скелю, щоб досягти цілі. Режисер п'єси зробив цю сцену горизонтальною і актриса від однієї куліси до протилежної повзла по сцені, передаючи глядачеві рухами свого тіла фізичне виснаження... Заля вибухла оплесками чудовій виконавиці.

Одного разу приїхав до Мюнхену знаменитий Комеді-Франсез. Задовго перед початком вистави пані Ліпа скромно стояла з нами недалеко заднього входу, спостерігаючи акторів, як вони входили у приміщення. Обсервувала хід і загальний вираз. Пані Ліпа, дивлячись як ішла одна актриса з буйною зачіскою в яскравому одязі, зауважила, що, видно, вона не має великого уміння, тому привертає увагу зовнішнім виглядом. Потім підійшла до входу головної актриса, обличчя якої нам було знайоме з фотографій, одягнена в звичайний плащик з хусточкою на голові. І після такого явного контрасту усі погодилися тоді, що чим більше накручено на голові, тим менше в голові. Після прем'єри Ібсена *Примари* був мій день народження. Пані Ліпа десь роздобула блакитну пудерничку і гарну привітальну карточку з словами глибого змісту, що в перекладі з російського звучали: "Справжній талант скромний і чистий, бездарність самовпевнена і зухвала". Це були слова перестороги перед недозрілою самовпевненістю. "Будьте чуйні,— говорив тоді режисер Гірняк за сильним чаєм, — ви думаєте, що вже Бога за бороду вхопили, а ви шойно вчитесь ходити на театральних підмостках..." Після такого прочухана сховався задуманий настрій і глибоко бажання працювати далі.

Незадовго перед виїздом до Америки, після вистав студії в Інгольдштадті, наша незабутня капеля бандуристів влаштувала закритий концерт для студійців. Зрадив мій батько, побачивши старенького пана Мотуза, якого знав ще з Харкова. Такий чудовий спів, могутні голоси молодих співаків-орлів і радісний вираз на обличчі керівників цих двох видатних колективів, здається, окрилював у надії на дальший успіх українського театру на новому континенті...

Та не так воно вийшло, як сподівалися. Після приїзду до Америки прийшлося витратити молоді енергію на заробіткову працю і втомлені приходили на вечірні проби. А нашого режисера, нашого дорогого режисера, примістили за прилавком розливати напитки для розваги новоприбулих емігрантів... І за ті зароблені копійки пані Ліпа купувала квитки на бродвейські вистави. Бачили норвежців, що показували свого Ібсена, незабутні грецькі постановки з класичними хорами, в масках... І незважаючи на несприятливі обставини, Гірняки не піддавалися і вперто розробляли новий репертуар. З новим задумом прийшли до співпраці зі студією відомі письменники-гумористи Микола Понеділок і Іван Керницький. І ще вірили Гірняки, що може втриматися стаціонарний театр, добираючи репертуар до потреб підростаючого покоління українців на американській землі. Одного вечора на сходином режисер Добровольська оголосила, що приступаємо до читання "Лісової пісні" Лесі Українки. Головним завданням режисера було донести безсмертну красу поетичного слова цієї прекрасної казки-феєрії стислими символічними засобами сценічного оформлення. Працювали довго, виснажливо, а найбільше Олімпія Добровольська. Пригадую, бігали по крамницях шукати відповідної матерії на костюми. Різні зелені відтінки легкого вбрання Мавки, одяг русалок, Перелесника та всіх інших персонажів. З початком тижня, коли всі йшли на працю, пані Ліпа сама шила сценічний одяг. Талановитий актор Володимир Лисняк виконував складну експресивну роль Перелесника і також оформлював п'єсу. Працювали пізніми вечорами, намагаючись вхопити звучання прозорої, чутливої лісової істоти Мавки, не обтяженої земними прозаїчними турботами, уосібленими в персонажі Лукаша.

Критики прихильно відзначили цю чергову, просто Сизифову працю Театру-студії і високо оцінили режисерський успіх самої Олімпії Добровольської. Але для кількох студійців ця п'єса стала прощальним, лебединим зойком про безвихідність перспектив існування українського театру в англомовній країні.

Відійшла я від студії — і на все життя увібрала в душу органічну супутницю свою — Мавку... Приходилося мені, як і їй, зустрічатися зі світом, далеким від ідей студії...

Наші кожнорічні відвідини помешкання Гірняків залишали глибокий сум за долю таких видатних людей на еміграції. В крихітних двох кімнатах царювала пухнаста Тяпка, що перескакувала через полиці, заставлені аж до стелі книжками. На найвищій полиці стояла повна збірка Шекспірових п'єс з гравюрами Гончарова. Усе мріяла Олімпія Остапівна поставити *Ромео і Джульєтту*... В останні роки вона замкнулася від зовнішнього світу і майже не виходила з помешкання. Розкладала старанно зібрані фотоальбоми з діяльності Театру-студії і,

дивлячись на фотографії, розмовляла з нами усіма, тоді ще молодими учнями її.

Одні студійці безболісно відійшли з театральних підмостків і попливли в реальне життя, а в інших, як зоряна пам'ять, мерехтять в уяві той далекий шлях мистецької юності...

В ранковій порі іду міською стежкою і бачу як гойдається верхів'я смерек і дубів... і мені здається, що то шугає Перелесник, пустуючи з Мавкою. Я доручаю їм злетіти понад гори, щоб передати у віконце Йосипу Йосиповичу з Олімпією Остапівною мій доземний уклін і гукнути отуди, понад глядача, понад вихідні двері, аж за останній перевал: "Юзяя-а, Лі-па, лю-юблю!.." Та закінчуючи ці рядки, тужливим ехом долетіла вістка з Нью-Йорку, що Йосип Йосипович вже не перечитає цього спомину його колишньої учениці...

Прийми, дорогий Учителю, цю горстку думок, щоб безсмертна мистецька душа Твоя знала, що я запам'ятала і зберегла...

1. Мій миленький, як телятко, тільки різниця одна, бо миленький п'є з горнятка, а телятко із ведра.

2. Перший сніг, перший сніг, білі сніжинки летять, повітря чисте, вітер віс холодно...

3. Сій! Висідати! Євреї, євреї!

УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИНАЦИСТСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ 1941-1944

Мирослав Прокоп

1. Напередодні війни

Німецько-радянська війна 1941-1944 стала в історії України її черговою великою трагедією. Війна принесла українському народові жахливі знищення його матеріальної і духовної культури та втрату мільйонів людей.

Не менш трагічним було те, що Берлін і Москва в основному воювали проти себе за панування над Україною, над її територією, її матеріальними ресурсами, і таким чином вони заперечували право українського народу до державної незалежності і політичної свободи. Гітлер хотів перетворити Україну в німецьку колонію, а Сталін прагнув затримати її в складі радянсько-російської імперії. А що Франція, Англія, Америка та інші країни Заходу були рівночасно союзниками Радянського Союзу і зберігали цілковиту байдужість щодо української справи, то визвольна боротьба українського народу, чи хоч би його прагнення до свободи знаходилися під час Другої світової війни в умовах повної декон'юнктури у світі. Це були дуже важкі часи для українського народу. Український народ опинився у зовсім відмінній ситуації як французи, поляки чи інші окуповані німцями народи, — українці мусли вести боротьбу проти німецького окупанта виключно власними силами, без будь-якої сторонньої допомоги. А втім, від часу упадку Української Народної Республіки у 1920 р. і поділу українських земель між СРСР, Польшею, Румунією і Чехо-Словаччиною сподівання українського народу пов'язувалися з можливим міжнародним конфліктом, точніше з війною на європейському континенті. Як влучно зауважив Джон А. Армстронг, "few groups in the Europe of 1939 had more to gain from a change in the status quo than did the nationalist Ukrainians. All who dreamed of an independent and united Ukraine realized that it could arise only out of a series of catastrophic changes in Eastern Europe. The only event likely to initiate such upheavals was a major war."¹

Треба зазначити, що на українську уяву і сподівання на війну впливала також аналогія Першої світової війни, яка, як відомо, уможливила відродження Польщі, Литви, Чехо-Словаччини та інших. Тому то напередодні Другої світової війни українці надія-

¹ Це українська версія статті, яка з'явиться в англомовному збірнику у видавництві Іллінойського університету в США.

лися, що вона може створити добру нагоду для боротьби за державну незалежність України. А поскільки у післяверсальській Європі єдиною ревізіоністичною силою, яка могла почати війну і змінити існуючий тоді міжнародний лад, була Німеччина, то тодішні українські політичні кола, зокрема Організація Українських Націоналістів (ОУН) орієнтувалися на Німеччину і шукали співпраці з німецькими урядовими чинниками.²

Проте, Німеччина не була єдиною державою, від якої українці очікували допомоги. У міжвоєнному періоді, зокрема на початку 1930-их рр., ОУН, подібно як інші політичні партії, особливо Українська Парляментарна Репрезентація, що складалася з українських послів у польському парляменті, намагалася також здобути впливи в колах західних демократій, ширити серед них інформації про визвольну боротьбу українського народу. У Франції діяла постійна місія уряду Української Народної Республіки.³ У 1930-их рр. Провід Українських Націоналістів мав у Лондоні свого офіційного представника в особі Євгена Ляховича. В результаті різних заходів, українці мали деяких прихильників у парляментарних колах західних демократій, але тривалої політичної допомоги вони не здобули. Причиною цього були передусім приязні взаємини, які втримували з Радянським Союзом уряди Англії, Франції і Америки.⁴

Крім того, тодішня публічна опінія світу і державні кола західних демократій пов'язували українську проблему з Німеччиною, точніше, здогадними німецькими плянами у відношенні до України. Вони надіялися, що спрямована на Схід гітлерівська експансія припинить авантурницьку політику Гітлера в західній і центральній Європі і залишить в спокої західні демократії. Вони навіть раді були дати вільну руку Гітлерові на Сході, зокрема в Україні. Німецький амбасадор в Лондоні Діркенс інформував німецьке міністерство закордонних справ 4 січня 1939 р., що англійський уряд не буде протиставлятися німецькому походіві на Україну, якщо війна йтиме під гаслом "самовизначення для українців".⁵ Подібне заявив Діркенсонові тодішній амбасадор США в Лондоні Кеннеді, батько майбутнього президента США, кажучи, що Німеччина повинна дістати свободу рук на сході Європи.⁶ А з приводу підписання німецько-французького пакту приязні 6 грудня 1938 р. французький міністер закордонних справ Бонне сказав Ріббентропові прямо: "Оставьте нам нашу колоніяльну імперію, і тоді Україна буде ваша".⁷

Такі спекуляції західних держав використовував для своїх цілей також уряд СРСР, використовуючи їх для посилення терору проти українського народу, мовляв, українці ждуть на інтервенцію і надіються на німців. Про це, між іншим, говорив секретар ЦК КП України Павло Постишев на пленумі ЦК КПУ в листопаді 1933 р., кажучи, що "треба зважити посилення уваги інтернаціо-

нального імперіялізму взагалі і фашистської Німеччини зокрема особливо до України як пляцдарму боротьби проти Радянського Союзу".⁸ А два місяці згодом, на XVII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу в Москві цей же Постишев прямо кинув обвинувачення на двох провідних українських комуністів Миколу Скрипника і Олександра Шумського, що вони сприяли плянам "західніх імперіялістів", бо "і той і другий працювали для відриву України від СРСР".⁹

А втім, в умовах таких міжнародних і радянських спекуляцій довкола України і сподівань самих українців на війну, сталися в Україні у 1930-их рр. трагедії величезних розмірів. Насамперед, в процесі т. зв. посиленої колективізації і в результаті штучно організованого голоду, Україна втратила не менше як п'ять мільйонів селян.¹⁰

Вслід за тим, у тому десятилітті чисток і знишень опозиційних сил в СРСР, прийшло масове знищення української інтелігенції і діячів культури під обвинуваченням у т. зв. українському буржуазному націоналізмі. Терор не минув також ширших кадрів комуністичної партії України. На переломі 1937 і 1938 рр. були арештовані всі члени політбюро ЦК КП України, всі 12 членів уряду Української РСР, 13 із 17 членів Президії Верховної Ради УРСР і 45 із 57 членів ЦК КПУ.¹¹ Треба додати, що вже до того часу були арештовані або знищені залишки діячів українських дореволюційних демократичних партій. А коли, в результаті договору Молотов-Ріббентроп в серпні 1939 р., Червона Армія зайняла західні області України, впродовж наступних двох років органи НКВД знищили тисячі українців, при чому справжню масакру українських політичних в'язнів вони провели у в'язницях міст України напередодні німецької агресії.¹²

Таким чином, вже до часу нападу Німеччини на Радянський Союз, Україна зазнала хіба найбільших втрат з усіх народів європейського континенту. А зразу по їхніх слідах прийшла війна, яка, як вже згадано, принесла українському народові нову трагедію. Її розміри визначаються хоча б тим, що з усіх теренів СРСР Україна знаходилася під німецькою окупацією найдовше і що на Україні згинуло біля п'ять і пів мільйона людей, а два з половиною мільйона осіб були вивезені на примусові роботи в Німеччині.¹³

II. Конфронтація

Вже в перші дні німецької окупації України показалося, що не були оправдані українські сподівання на те, що німці поставляться толерантно до прагнень українського народу до державної незалежності, як також на те, що війна створить пригожі умови для української визвольної боротьби.

Коли в другому тижні німецько-радянської війни, Організація Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Степана Бандери проголосила у Львові відновлення української держави і покликала українське державне правління з Ярославом Стецьком як головою, гестапо вже 9 липня 1941 р. арештувало Стецька, і він провів воєнні роки в німецькому концентраційному таборі. 1 серпня того ж року німецький уряд проголосив включення Галичини до Генеральної Губернії, а 1 вересня того ж року створив т. зв. "Райхскомісаріят України" з основних частин українських земель, з винятком північної Буковини і т. зв. Трансністрії, яку німці передали в адміністрацію Румунії. На всіх землях України німці завели жорстокий окупаційний терор. Вони знищували полонених, насильно вивозили людей на невідільні праці в Німеччині, безоглядно грабували матеріальні ресурси України, нищили культуру і освіту, цинічно проповідували перетворення України в німецьку колонію і усунення українського населення, безоглядно здушували всякий опір.¹⁴

В таких умовах невідкладним стало питання організації протинімецької боротьби. Це було конечне насамперед з огляду на потребу самооборони населення перед німецьким терором. Подруге, йшлося про те, щоб спростувати німецьку пропаганду про т. зв. "визволення" українського народу від комунізму. Таку пропаганду німці вели зокрема в перших тижнях війни. В містах і селах України вони розліплювали на вулицях і в установах великі портрети Гітлера з підписом "Гітлер — визволитель", а у той же час від німецького терору гинули тисячі українців. Завданням підпілля було здерти маску з цієї брехні, показати справжні цілі німецької політики на довшу мету. Потрете, йшлося про те, щоб німецьким колоніальним плянам протиставити ясну мету державної самостійности України і закликати народ до боротьби за неї. Це можна було досягти тільки засобами підпільної боротьби. Інших можливостей вияву вільної української думки в умовах німецької окупації не існувало.

Однак, на шляху до організації українського протинімецького підпілля стояло чимало перешкод. Німецька окупація прийшла, як згадано вище, безпосередньо після великих трагедій українського народу, які спричинив наддніпрянській Україні комуністичний режим у 1930-их рр., зокрема організований Кремлем штучний голод в Україні у 1933 р., Комуністи завдали також великі удари українському населенню західніх земель під час короткої окупації в роках 1939-1941. В тому часі вони вспіли розгромити всі існуючі там до того часу українські громадські, культурні, наукові, освітні, господарські організації, вони послабили тоді також чимало підпілля ОУН. А дотогочасні українські легальні політичні партії, які діяли в умовах польської окупації у міжвоєнному часі, — розв'я-

зались і своєї діяльності вже більше в Західній Україні не відновили, — також після окупації німцями. Зрештою, німці не дозволяли на ніяку політичну діяльність.

В такій дійсності єдиною реальною політичною силою, яка була готова вести нелегальну боротьбу проти німців була ОУН. При тому, тут йдеться про ту частину, яку після розколу в тій організації у 1940 р., очолював Степан Бандера. Тому, що у вересні 1941 р., німці арештували Бандеру, ту частину ОУН вів Микола Лебедь до травня 1943 р., а від того часу Роман Шухевич, аж до своєї смерти в бою з відділом НКВД в Україні 5 березня 1951 р.

Друга частина ОУН, яку очолював Андрій Мельник, не вела відвертої організованої протинімецької боротьби, хоч деякі її провідні члени працювали в підпіллі, а декого з них німці знищили за протинімецьку діяльність. Сам Мельник і очолюваний ним Провід Українських Націоналістів (ПУН) намагався легальними засобами (інтервенціями, меморіялами до німецьких властей) вплинути на зміну нацистської політики в Україні, але це результатів не давало. Остаточо в січні 1944 р. їх також німці арештували і держали в концентраційних таборах.¹⁵

В таких умовах вирішальною силою в організації підпільної боротьби проти німців під час німецької окупації України залишилася ОУН під проводом Бандери, і про неї йде мова в цій статті.

Тут треба ще сказати таке. Як вже згадано вище, ОУН, подібно як і інші українські політичні групи міжвоєнного періоду, політично орієнтувалися на ініціативу, що її може виявити нацистська Німеччина у зміні існуючого міжвоєнного укладу сил в Європі і цим спричинити для українців догідні умови для боротьби проти тодішніх поневолителів України. Проте, вже до часу війни існували в колах ОУН сумніви відносно того, наскільки справді Німеччина може виявитися прихильником українських плянів.

Ось так, в постановах II Великого Збору ОУН, який відбувся в Кракові у квітні 1941 р., отже ледве на два місяці перед нападом німців на СРСР, м. ін. говориться, що "Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення українського народу без огляду на всі територіяльно-політичні зміни, які зайшли б на території Східньої Європи".¹⁶ А в політичних інструкціях тієї ж ОУН з травня 1941 р., в розділі "Вмарш чужих військ на Україну й українська державність", читаємо таке про активістичну поставу ОУН до тих чужих сил: "Наше завдання в такій ситуації: не допустити, щоб Україна була тільки тереном розгри чужих сил з нашим ворогом, а вслід за цим об'єктом чужого володіння (...) Виключаємо ролю обсерватора та пасивно-вичікуючу поставу супроти подій, що йдуть на українській землі, а зокрема супроти війни інших держав проти Москви і їхнього порядкування (...) Відношення України до тих держав

залежатиме від того, як вони будуть трактувати і шанувати права і життєві вимоги України".¹⁷

Немає сумніву, що ті постанови ОУН, схвалені в останніх тижнях перед німецьким нападом на СРСР, гранично чітко визначили, що ОУН готується до зудару з німцями, якщо вони не пошанують права українського народу бути господарем на своїй землі. Так і сталося.

Перший зудар ОУН з німцями стався вже в перших днях липня 1941 р., отже зразу після проголошення у Львові відновлення самостійності України 30 червня того ж року. Заскочені цим актом¹⁸ німецькі власті вимагали від Бандери і Стецька, яких вони оправдано уважали відповідальними за цей акт, відкликати його, а коли вони відмовилися, їх арештували. А 15 вересня 1941 р. гестапо провело масові арешти членів тієї ОУН на Україні і на всіх теренах тоді окупованих німцями та в самій Німеччині. Жертвами цих арештів впали декілька сотень провідних людей ОУН, які остаточно опинилися в німецьких концентраційних таборах, а деякі з них там згинули. Для тих, що врятувалися від того погрому, це дало сигнал для організації підпільної боротьби проти німецьких окупантів.

Варто зазначити, що деякі тодішні західні обсерватори сходу Європи передбачали організований український опір німецьким окупантам. В журналі «Foreign Affairs» за жовтень 1941 р., отже зразу після нападу німців на СРСР, Гаролд Вайнстін, проаналізувавши ситуацію на Україні під контролем Москви за останні два десятиліття, зокрема втрати, які Україна і її рух опору зазнали у 1930-их рр., зробив такі висновки:

This suppression has probably sapped the vigor of the older generation of nationalists, but it may conceivably have left behind a legacy of resentment against the Soviet regime. It is entirely possible that there is still a considerable number of nationalists in the Ukraine and that they might become a nucleus of a separatist movement... If a German dominated government humiliates the national feelings and violates economic interests of the Ukrainians the new colonial consciousness may become a powerful weapon turned against the conqueror".¹⁹

Як видно, Вайнстін помилявся, коли думав, що німці дозволять українцям створити якийсь автономічний уряд, проте, він правильно оціняв потенційні сили українського спротиву.

III. Етапи українського протинімецького підпілля

В організації протинімецького підпілля в Україні в роках 1941-1944 треба розрізнити три окремі періоди.

Перший з них охоплює час від половини 1941 р. до осені 1942 р. У цьому періоді йшлося насамперед про те, щоб відбудувати й поширити підпільну мережу в різних областях України. Треба тут пригадати, що вже до часу війни ОУН мала за собою понад 10 років існування, отже доволі численні організаційні кадри в Галичині, а також на Волині й Поліссі. Однак, коли у вересні 1939 р. ті землі окупувала Червона Армія, для ОУН створилася зовсім нова і складна ситуація, до якої вона була відносно мало підготована. Їй прийшлося вести боротьбу і проти нового рафінованого ворога, і проти методів терору і провокацій органів НКВД. Незвикла до таких форм ОУН понесла в тих перших зударях серйозні втрати. А дуже швидко після того, — на початку німецької окупації, прийшли згадані репресії гестапо. Таким чином, на початку німецької окупації України треба було в багатьох районах починати від переорганізації збережених кадрів і творення нової підпільної мережі членства, що було б готове до нових форм боротьби.²⁰

Ще складнішим було становище на Наддніпрянщині, де, як згадано вище, комуністи знищили рештки колишніх українських демократичних партій, а нові політичні українські сили не могли народитися в умовах німецького терору. На ті терени мусіла тепер поширити свою діяльність ОУН. Її перші кадри організували члени т. зв. Похідних груп ОУН, отже люди, які з доручення ОУН пішли вслід за німецьким військом і там помагали місцевому населенню творити в поодиноких містах України клітини культурних, господарських установ, льокальної адміністрації і подібне.²¹ Частина тих людей впала жертвами згаданих вище німецьких арештів 15 вересня 1941 р., а інші зразу перейшли в підпілля і поклали перші основи під підпільну мережу. Ця праця дала гарні успіхи. Коли весною 1942 р. Провід ОУН провів облік членства, то показалося, що тоді ОУН мала вже приблизно 12 тисяч членів і 7 тисяч юнацтва.²² Крім Галичини, Волині і Полісся, мережа ОУН діяла передусім в таких центрах Наддніпрянщини як Київ, Дніпропетровське, Донбас.²³ При тому слід зазначити, що труднощі праці в підпіллі на Наддніпрянщині були ускладнені сильнішим ніж в західніх областях терором гестапо, а також тим, що зокрема на тих теренах комуністи залишили під німецькою окупацією свою агентурну сітку, яка швидко вспіла пролізти в німецьку адміністрацію в ролі секретарок, перекладачів, звичайного технічного персоналу. Ті люди з особливою жорстокістю поборювали українське національне підпілля, помагали гестапові його розкривати.

Вларі з розбудовою підпільної мережі, особливо значення мало здобуття і урухомлення засобів друку і створення періодичних і неперіодичних публікацій і таким чином поширення серед народу вільної української політичної думки. Це було дуже важ-

ливе завдання, бо ж німецькі окупаційні власті не дозволяли відбувати публічні збори, всеціло намагалися контролювати засоби друку. А те, що німці дозволяли друкувати у виді українськомовної преси — служило виключним засобом німецької пропаганди. В таких умовах, як вже згадано, треба було підпільними засобами відверто заговорити про створену німцями ситуацію в Україні, про їхню колоніальну політику і протиставити їм ідею самостійності України, закликати народ до боротьби проти окупантів і переконати, що для цього існують можливості та перспективи. А що німецький терор створював атмосферу масового страху в народі, то завданням підпілля було насамперед зламати цей психологічний комплекс.

Тому вже в другій половині вересня 1941 р., себто зразу після масових арештів частини провідних діячів ОУН, ті, які залишилися, винесли постанови на Першій конференції ОУН, в яких м. ін. називається як безпосереднє завдання Організації "розкриття німецьких плянів поневолення і колонізації" та "пропагандивно-роз'яснювальну підготову до активної боротьби з німецьким окупантом".²⁴

А в постановах Другої конференції ОУН, що відбулася в квітні 1942 р., знаходимо також з'ясування програми ОУН в питаннях устроєвих, соціально-економічних та відношення до міжнародних концепцій, які тоді проповідували Берлін і Москва. Читаємо: "Ведемо боротьбу проти експлуатації та чужої контролю, проти всіх імперіялістичних господарських систем: капіталістичної, московсько-комуністичної, тоталітарної, націонал-соціалістичної... Ми вважаємо рішуче непридатним для нового українського життя систему капіталістичну, тоталітарну, комуністичну, націонал-соціалістичну".²⁵

Ведучи боротьбу проти німецьких окупантів, ОУН рівночасно дуже виразно наголосувала свою ворожість до комуністичного режиму, вважаючи Москву і Берлін однаковими ворогами українського народу. Це було конечним також тому, що Москва використовувала німецькі злочини в Україні для того, щоб виступити в ролі оборонця українських національних інтересів перед німецькими окупантами. "Продукраїнські" тони були дуже сильні в радянській пропаганді вже на самому початку війни, коли комуністи панічно відступали перед наступом німців і коли здавалося, що Радянському Союзові грозить серйозна небезпека розвалу.

Ось так, на Всеслов'янському з'їзді в Москві 10-14 серпня 1941 р., отже тільки декілька тижнів після нападу німців на СРСР видатний український драматург Олександр Корнійчук говорив так: "Ми знаємо, що перемога німецького фашизму — це загибель нашої національної культури, це ганьба і рабство і загибель нашого народу".²⁶ А рік згодом, тодішній голова уряду

Української РСР Леонид Корнієць заявив на зборах в Москві для відзначення 25-ліття існування УРСР, що "тимчасово можна захопити землю, але нікому не пощастило і не пощастить підкорити вольодолубний український народ".²⁷

В обличчі таких намагань Москви (і Берліну) замаскувати свої імперіялістичні цілі у відношенні до України, українське протинімецьке підпілля старалося зірвати маску з обох ворогів. В постановах Третьої конференції ОУН, яка відбулася в лютому 1943 р., про це говоритья так: "Україна знайшлася в сучасний момент між молотом і ковадлом двох ворожих імперіялістів — Москви і Берліну, що в рівній мірі трактують її як колоніяльний об'єкт (...) Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіялізмів на плятформі власних сил, а в основу своєї співпраці з іншими народами класти їхнє визнання нашого права на власну державу, і на цій площині шукати спільних інтересів західних і східних народів у спільній боротьбі проти німецько-московського та інших імперіялізмів".²⁸

А в офіціозі Проводу ОУН *Ідея і чин* того часу читаємо: "Для українського народу немає жадної різниці між т. зв. УРСР, що за брехливою ширмою означає московську колонію, і колоніяльним німецьким райхскомісаріатом. Тому обом системам виповідає український народ нешадну боротьбу і протиставляє їм ідеї Української Самостійної Соборної Держави (УССД), як ідею національного відродження, політичної і соціяльної свободи українських народних мас".²⁹

Місце України ОУН бачила в ширшому пляні побудови взаємин між народами на нових принципах, про що говоритья в постановах III конференції ОУН в лютому 1943 р. так:

Реакційним і антинародним плянам московських і німецьких імперіялізмів, що спровокували сучасну війну та, продовжуючи її коштом життя і страждань мільйонів і рівночасно прикриваючи свої загарбницькі пляни забріханими фразами про т. зв. "Нову Європу" або пролетарську революцію, змагають до тривалого поневолення народів всієї Європи, до їх заковання в кайдани націонал-соціялістичної німецької або московсько-більшовицької тюрми народів — протиставляємо ідею самостійних національних держав усіх європейських народів на їх етнографічних територіях, як найбільш прогресивну ідею сучасної доби, ідею ладу, сперту на принципі свободи народів і людини".³⁰

Таке чітке з'ясування політичних позицій українського підпілля у відношенні до нацистів і комуністів, а також проєкція взаємин з іншими народами були конечні, щоб перед народними масами України і перед стороннім світом документувати існування української визвольної боротьби як незалежного політичного

фактора між воюючими імперіялізмами Москви і Берліну. Існувала також потреба протиставитися кампанії наклепів на український визвольний рух, яку вели нацисти й комуністи, при чому перші обвинувачували ОУН у співпраці з Москвою, другі називали українських націоналістів вислужниками німців.

Ось так, в одній з листівок, яку у 1943 р. розповсюджували німці, читаємо: "З тайних наказів і вказівок, які попали нам в руки, видно, що кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН, яка нібито воює проти большевизму. В проводі ОУН сидять агенти Москви, що отримують і виконують накази кровожадного Сталіна і його жидівських опричників... [Вони мають] завдання підбурювати український народ проти німецького правління й творити хаос в заплілі (...)"³¹

А в тому самому часі в одному із звернень керівників партії і уряду УРСР до українського народу знаходимо такі твердження: "Ваш ворог — не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог — згряя українсько-німецьких націоналістів... Ці запроданці прикидаються, начебто й вони борються проти німців (...) Українсько-німецькі націоналісти насправді є спільниками Гітлера. Вони хочуть розірвати братні кровні зв'язки українського народу з російським, вирвати Радянську Україну з сім'ї радянських народів".³²

В таких умовах ОУН мусіла не тільки демаскувати колоніальні цілі політики Берліну і Москви в Україні і протиставляти їм концепцію самостійної української держави, але також поборювати їхні наклепи на український визвольний рух.

Крім того, як організована революційна сила, ОУН висувала конкретні гасла і програму боротьби, які були тісно пов'язані з панівною тоді дійсністю в Україні, з основними болячками і потребами українського народу. Серед частково згаданих вже вище найбільших лих, які принесли Україні німецькі окупанти, були людоволі на невільничі праці в Німеччині і важкі господарські реквізиції. Найдошкульніше і найшвидше ця політика німців відчувалася на Наддніпрянщині, Волині і Поліссі, як далі побачимо, там найскоріше появився збройний опір. Крім того, на тих теренах, зокрема в північнозахідніх областях України, діяла вже комуністична партизанка, яка своїми безвідповідальними акціями менше шкодила німцям, а більше посилювала їхній терор проти населення.

*

Тут ми входимо в другий період дій українського протинімецького підпілля, який починається пізною осінню 1942 р. і триває до осені 1943 р. В організованому відношенні — це період дальшого поширення кадрів підпілля і поступового переходу на збройні методи боротьби, що остаточно виявилися у формі Української Повстанчої Армії (УПА).

Питання таких форм боротьби розглядалися ширше м. ін. на III конференції ОУН, яка відбулася в лютому 1943 р., отже в першій стадії другого періоду дій українського підпілля. Коли проходила ця конференція, на східньому фронті закінчувалася битва під Сталінградом, що знаменувала початок кінця німецької програної. Свідомість того казала учасникам конференції брати до уваги майбутній розвиток подій і перспективи дальшої визвольної боротьби українського народу, зокрема такі обставини як затяжна війна на сході і виснаження обох сторін, посилення німецького терору в заплілі, повернення більшовиків на Україну та інше. Усі ті обставини вимагали посилення підпілля, зокрема його готовости до збройної боротьби. Про це читаємо в постановках тієї конференції м. ін. так:

Проведення і здійснення революційно-визвольних плянів і цілей боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу, небезпека червоного і білого московського та іншого зовнішнього імперіалізму інших народів, окупантські пляни і практики німецького імперіалізму, вимоги збереження українських народних мас та організування їх плянкової самооборони перед масовим фізичним знищенням та цілковитим економічним грабунком окупантами, ставили і ставлять перед нами завдання поширювати і скріплювати та створювати нові окремі осередки організованої сили народу”.³³

“Окремі осередки організованої сили народу” — це збройні формації УПА. А творилися вони з ініціативи ОУН насамперед на Поліссі і Волині. Про це так згодом розповідає один з творців УПА Ростислав Волошин (псевдонім А. Борисенко) в журналі *Ідея і чин*.

Вже по рокові німецької окупації, доведено до краю гітлерівським терором, арештами, розстрілами провідних людей, ловленням і вивозом до Німеччини на повільну смерть молоді, паленням сіл за мнимий зв’язок з більшовицькими партизанами, безприкладним економічним визиском, непосильними паншизняними роботами, биттям, знущанням і наругами, населення України зрозуміло, що тільки організована збройна самооборона зможе охоронити його перед фізичним знищенням, яке плянує ворог та охоронити його здобуток перед цілковитим пограбуванням. Тим більше, що добре озброєні банди більшовицьких партизанів зі своїх баз на Білорусі посунулися зимою 1942–43 рр. лісами далеко на північ та, не зустрічаючи на своєму шляху ніякого спротиву з боку німців, опанували Пінщину, Кобринщину, Берестейщину, Ковельщину, Сарненщину, Костопільщину й частинно Житомирщину, Луччину, Рівенщину. Ці банди, до яких прилучилося місцеве шумовиння та злочинці, не чіпаючи німецького загарбника, почали грабувати населення, забираючи в нього останню одежу, худобу й збіжжя

та стріляючи свідомих українців (...) Щоб дорешти стероризувати українське населення, гестапо перевело в березні масові арешти та розстріли української інтелігенції по містах (...) Вже перші бої УПА з більшовицькими партизанськими бандами та каральними відділами німецької поліції принесли новосформованим частинам гарні осяги. В тяжких і численних боях розбила УПА численні бази більшовицьких партизан та очистила від їхніх банд Рівенщину, Житомирщину, Луччину, Костопільщину, Ковельщину, Крем'янецьчину, південну Сарненщину та Берестейщину й користаючи з цілковитої прихильности та помочі населення, звільнює крок за кроком все нові терени Волині, Полісся, Поділля, Житомирщини й Київщини. Від березня 1943 р. починаючи, українське село розправилося з сотками ляднівтів та інших п'явок народу, провчило не один грабіжницький відділ німецької поліції і СС-ів (...) Десятки й сотки назв сіл Волині, Полісся, Поділля, Житомирщини, Кам'янець-Подільщини, Київщини, в обороні яких бойові відділи УПА звели бій з німецькими загарбниками, проречисто свідчать про волю українського народу боронити свій край перед ворогом.³⁴

Успіх УПА і українського підпілля на Поліссі і Волині призвели до того, що там німецькі окупаційні власті були на ділі обмежені до міст, в час коли села були в цілому під контролем українських національних чинників. Це спричинилося також до того, що до українців почали приєднуватися інші неросійські народи, поневолені нацистами чи комуністами. Це були головним чином полонені, колишні вояки Червоної Армії, яких німці мобілізували до своїх частин для допоміжної служби, які від німців втікали разом зі зброєю в руках після того, як познайомилися з політичними цілями українського підпілля. Завдяки цьому м. ін. 21-22 листопада 1943 р. відбулася на Поліссі Перша конференція поневолених народів СРСР, в якій, крім українців, брали участь 39 представників 13-ох народів, а саме: білоруси, азербайджанці, башкірці, вірмени, грузини, кабардинці, казахи, осетини, татари, узбеки, черкеси, чуваші. В резолюціях тієї конференції поневолених народів говориться м. ін. так: "Обидва воюючі імперіялізми заперечують право народів на їх вільний політичний і культурний розвиток у самостійних національних державах та несуть всім народам політичне, соціальне й культурне поневолення у формі гітлерівської «Нової Європи» чи большевицького СРСР".

Ця конференція також схвалила такий привіт: "Перша конференція поневолених народів Східної Європи й Азії вітає героїчну визвольну боротьбу народів Західної і Середньої Європи проти німецького імперіялізму та заявляє свою повну політичну солідарність у цій боротьбі".³⁵

Збройна боротьба УПА на Поліссі і Волині поширилася також на Галичину, при чому, спочатку вона проходила під назвою Української Народної Самооборони, згідно з рішенням Проводу

ОУН в червні 1943 р. Про це так згодом писав підпільний орган ОУН *За самостійну Україну* з 24 жовтня 1943 р.:

В липні цього року почала діяти на теренах Західньої України незалежна збройна революційна сила — Українська Народна Самооборона. Сьогодні — це побіч Української Повстанської Армії, друга ланка нашої воєнородної військової організації. Які причини зумовили постання УНС та які завдання на сьогодні і завтра перед нею? Першою причиною був щораз більш нестерпний терор і грабіж конаючого німецького окупанта супроти українського населення. Другою причиною був наїзд московсько-більшовицьких партизанів на українські землі, котрі грабунком, терором, мордуванням та диверсією руйнують і анархізують українське життя.

До тодішньої інформації підпільного автора треба додати, що справді, в міру як німці відступали під напором Червоної Армії, їх терор в Україні, отже також в Галичині, не послаблювався. Масові публічні розстріли за опір німецькій владі, які раніше були щоденним явищем на Наддніпрянській Україні, посилювалися також в Галичині. В офіційних повідомленнях органів німецької поліції та СС про розстріли в містах Галичини подавалися прізвиська розстріляних закладників за такі "злочини", як "спротив німецькій владі", "за сприяння бандам", "за участь або за допомогу ОУН або УПА", "за переховування або допомогу євреям" і под. А в парі з цим на посилення німецьких репресій вплинув також той факт, що літом 1943 р. групи більшовицьких партизанів перейшли з Полісся і Волині рейдом в Галичину. В таких умовах УНС, яка згодом включилася в УПА, мусіла вести боротьбу проти німецьких поліційних гарнізонів, а також охороняти населення перед грабунками радянських партизанів.

Другий період дій українського протинацистського підпілля знаменний також переїздами і доповненнями в програмі ОУН. Ті зміни сталися головним чином в результаті зустрічі її членства з українцями та іншими мешканцями Наддніпрянської України, отже з теренами, які від початку 1920-их рр. знаходилися під комуністичною владою.

Треба мати на увазі, що до часу німецько-радянської війни, кадри ОУН рекрутувалися майже виключно зі західніх областей України, які перебували під польським, частково румунським і чехо-словацьким пануванням. На програму ОУН, яка оформилася на своєму конгресі в 1929 р. у Відні, мали деякий вплив також модні тоді в Західній Європі антидемократичні течії інтегральних націоналістів,³⁶ хоч ОУН ніколи не ідентифікувала себе ані з італійським фашизмом, ані з німецьким націонал-соціалізмом. В офіційозі ОУН *Ідея і чин* читаємо про це таке:

Некритичні і політично неграмотні люди вважали навіть довгий час, а дехто може й сьогодні думає, що український націоналізм це рух ідентичний з фашизмом чи націонал-соціалізмом. Очевидно, не потребуємо тут доводити абсурдність такої думки, породженої тільки політичним анальфабетизмом. У той час, коли Міхновський зі своїми друзями клав основи ідеології, програми і тактики українського націоналізму в "Самостійній Україні" та ставив практичну нашу політичну акцію в РУП і УНП про теоретиків і творців фашизму і націонал-соціалізму, не приходилося й говорити, бо вони були тоді малими дітьми. Таким робом неслухно обтяжується конто чи пак добре ім'я українського націоналізму запозиченими Бог-зна від кого політичними дурницями. І так, обтяжується, наприклад, український націоналізм німецькою теорією расизму... Все це для нас чуже і противне. Противне воно нам не тільки тим, що німецький расизм звертається і проти нас. Чужий і противний нам німецький расизм як соціологічне і духове явище".³⁷

А інший автор так тоді писав у цьому офіціозі ОУН про цю проблему:

Ідея Української Самостійної Соборної Держави — це ідея революційна, бо вона виступає в яскравому запереченні сучасного політичного стану на Україні (...) кличе вільні народи до організації вільних національних держав. Врешті вона революційна своєю соціальною й устрєвою постановкою, що організує свободу людини, її право на вільний розвиток та заперечує всі авторитарні, касарняні системи поневолювання індивідуальності (...) Український націоналізм — це рух народних мас України, що прагнуть жити вільним життям і його коріння в народі. Він не має нічого спільного з реакційними системами націонал-соціалізму і фашизму і є органічним українським твором. Організовані українські націоналісти борються за інтереси українського народу, і тому їм чужі є всі ідеї панувати над народом".³⁸

Так з'ясовували два учасники протинімецького підпілля у 1943 р. відношення українського націоналізму до доктрин і політики італійського та німецького нацизму. А ще в 1934 р. інший провідний діяч ОУН, Євген Онацький, надрукував в тодішньому офіціозі ОУН *Розбудова нації*, що появлявся в Празі в Чехо-Словаччині, статтю, в якій він протиставив італійський фашизм німецькому націонал-соціалізмові, зокрема расизмові. Він писав:

Німецький націонал-соціалізм, в протилежність до італійського фашизму, є запереченням міжнародного співробітництва, бо визнає лише принцип расової вишости своєї власної раси — принцип, що не дозволяє всім іншим націям, які мають почуття своєї гідности, трактувати з німцями з цілою ширістю, але завжди з обережністю, щоб не впасти,

бува, жертвою народу, що вбачає свою місію в пануванні над іншими, менш вартісними з расової точки погляду, народами.³⁹

У світлі таких фактів вплив західноєвропейських течій інтегрального націоналізму на український націоналістичний рух був мінімальний. На ділі, на мислення молодого українського націоналістичного руху, який у 1930-их рр. рекрутувався в Західній Україні майже виключно з молоді, вплив мали не фашизм і не нацизм, але радше такі факти життя і явища як катастрофа української революції 1917-20 рр. і фатальні неуспіхи українських демократичних партій того часу, як криза західноєвропейської демократії французького типу у міжвоєнному періоді, як розчарування в гаслах інтернаціоналізму, під прапорами якого проходила революція в царській імперії, але який на ділі виявив себе у формі відродженого традиційного російського шовінізму в СРСР; як байдужість Заходу до трагедій, які переживав український народ в СРСР, зокрема під час штучно спричиненого голоду в 1933 р. і погибелі багатьох тисяч діячів української культури та інше. А водночас члени українського націоналістичного руху жили в тому часі в кліматі масово плеканого патріотизму і бажання направити кривди, які сталися українському народові як одному з найчисленніших народів Європи, народові з довгою історичною традицією, але народові позбавленому, права на власну державну незалежність. Словом, рушієм світогляду і політичного мислення та дії міжвоєнного українського націоналістичного руху були не чужі впливи, але іманентне прагнення того руху здобути для свого народу місце під сонцем.

А коли цей рух мав свої програмові слабості і певну недорозвиненість, то власне війна, а точніше зустріч з українцями з Наддніпрянської України помагала йому їх перебороти чи доповнити.

Відкриття підрадянської України показало членам ОУН нові перспективи і поставило перед ними нові завдання. Їхній патріотизм і фанатизм, їхня боротьба проти нацистів зразу здобули їм пошану мас Наддніпрянщини, але у той же час ті маси хотіли знати, за яку саме українську державу ОУН веде боротьбу, з яким політичним і соціально-економічним ладом, з якими політичними правами громадян України з її меншостями включно. А втім, хоч ті питання не були знехтувані в програмі, яка зобов'язувала в ОУН, вони в різних аспектах не були вистачаючі, а деякі вимагали ревізії. Таким чином, в результаті зустрічі ОУН з центральними і східними землями України, в програму ОУН були внесені чималі доповнення і зміни, що виявилось зокрема на III Великому Зборі ОУН в серпні 1943 р. Цей збір перебрав з попередньої програми сам принцип боротьби за державну незалежність України, а при

цьому чіткіше з'ясував позиції ОУН в соціально-економічних питаннях, в питаннях політичних прав громадян України незалежно від національності, раси, релігії, також у відношенні до інших народів, зокрема сусідів України. Багатомовною була основна теза, яку схвалив Збір, про те, що "ідеалом нової суспільності є вільна людина".⁴⁰

III Великий Збір ОУН вніс також серйозну зміну в устрій ОУН та в розумінні її місця в суспільстві. Всупереч попередньому розумінню ОУН як єдиної і виключної керівної сили в суспільстві, нова програма визначала її як одну з політичних сил народу, себто схвалювала концепцію плюралістичного суспільства. Зміну внесено також у внутрішній устрій ОУН. На місце провідника ОУН поставлено у 1943 р. тричленну колегію, дарма, що умови революційної боротьби вимагали максимальної концентрації сил в керівництві — і, як показала дійсність, цей принцип себе виправдав.

*

Третій період діяльності українського протинімецького підпілля охоплює час від осені 1943 р. до літа 1944 р.

У цьому періоді особливу увагу присвячено питанню, що далі, себто, що робити після розвалу Німеччини, точніше, як продовжувати боротьбу проти поворотної більшовицької окупації. Це питання зокрема широко аналізовано під час згаданого вище III Великого Збору ОУН в серпні 1943 р., коли розвал Німеччини був уже неминучим. Тоді в наступних місяцях значно зросли сили підпілля і УПА, так за обережними підрахунками вони мали не менше 40 тисяч людей,⁴¹ при чому тут враховано організованих активних учасників боротьби, без тисяч людей, які помагали ОУН і УПА харчуванням, приміщенням, транспортом, фінансами, розвідкою та ін. Керівники підпілля і повстанських частин були свідомі, що прихід Червоної Армії і особливо органів НКВД на ті терени створить для них іншу і складнішу ситуацію, і що в боротьбі проти комуністів, як переможців у війні, — прийдеться оперувати меншими частинами, як це мало місце в боротьбі проти послаблених вже німців, а в дальшому прийдеться перейти виключно на підпільні, а не повстанські форми боротьби. Такі рішення, зроблені впродовж наступних місяців та наступних місяців, та пороблені заходи, виправдали себе всеціло після капітуляції німців і в наступних роках, завдяки чому УПА і ОУН могли продовжувати боротьбу проти нових окупантів аж до початку 1950-их рр.⁴²

На III Зборі розглянено і у великій мірі вирішено також питання загальнонаціональної політичної репрезентації підпільної і повстанської боротьби. Йшлося про те, що до того часу головним ініціатором і вирішальним чинником у протинімецькій боротьбі була ОУН як одна політична організація, а в дальшому розвитку, також

УПА, як непартійна збройна формація. В такому укладі бракувало понадпартійного верховного політичного центру, якому могла б підпорядкуватися УПА як військова формація і яку визнавала б також ОУН.

З цієї причини Провід ОУН і Головне Командування УПА провели підготовку для створення такого центру, яким стала Українська Головна Визвольна Рада, якої основуючі збори відбулися в липні 1944 р. на Україні. Схвалена тоді політична платформа УГВР в багатому дечому нагадувала політичні положення УПА і частково нову програму ОУН. Вона ставила своєю метою боротьбу за державну самостійність України, за однакові політичні і соціальні права всіх громадян України, отже і національних меншостей, за економічний лад, в якому була б респектована приватна власність, при рівночасному введенні суспільної і державної власності на важливі для держави ділянки промисловости, права вільних профспілок, соціальне забезпечення громадян, а в зовнішній політиці добросусідські взаємини з іншими народами на принципах взаємопошани і невтручання у внутрішні справи.

У третьому періоді протинімецького підпілля були ще виконані два інші завдання зовнішньо-політичного характеру.

На початку цієї статті згадано, що під час Другої світової війни українська проблема знаходилася в умовах декон'юнктури, поскільки не було тоді у світі серйозних політичних сил-держав, які були б заінтересовані в існуванні самостійної української держави і були б готові підтримувати визвольну боротьбу українського народу. Проте, знайшовшися в часі німецько-радянської війни між молотом і ковадлом тих двох імперіялізмів, керівники ОУН і УПА робили енергійні заходи, щоб зламати створений Берліном і Москвою обруч ізоляції від демократичного бльоку держав і довести до їх відома інформації про фактичне становище на Україні, про існування організованого протинімецького спротиву і под. Такі заходи роблено вже від початку німецько-радянської війни, але шойно при кінці війни вони дали успіхи. Конкретно, кур'єрам і делегатам проводу ОУН і Підготовчої комісії для створення УГВР пощастило на переломі 1943 і 1944 рр. нав'язати на терені Італії зв'язки з військовими колами західніх альянтів і передати їм меморандум з інформаціями про боротьбу українського народу.⁴³

Засобом для інформування світу про українське підпілля служила також підпільна радіостанція "Самостійна Україна", яка діяла в Карпатах від осени 1943 до осени 1944 р. Вона передавала програми українською, французькою та англійською мовами. Намагання німецьких поліційних органів розкрити радіостанцію не були успішні, але вона мусіла перестати діяти після окупації Карпат комуністами.

Не менше важливою справою для українського підпілля було наладнання взаємин з польським протинімецьким підпіллям і з поляками взагалі. Незалежно від того, що обидва народи знаходилися під німецькою окупацією і вели боротьбу проти німців, історичний антагонізм між Україною і Польщею зберігся далі і призвів в роках війни до дуже трагічних зударів. На Підляшші і Холмщині польські боївки винищували в роках 1942 і 1943 місцеву українську інтелігенцію, на Волині польські колоністи часто солідаризувалися з німцями в протиукраїнських акціях, українське підпілля і відділи УПА застосували відплатні акції у відношенні до поляків, словом, поглиблювалася трагедія обох народів у кривавих зударях.

Керівники українського підпілля уважали своїм обов'язком припинити цей трагічний для обох народів цикл. На щастя, вони знайшли прихильний відгук з боку польського підпілля, в результаті чого в лютому 1944 р. підписано спільний протокол про взаємне визнання права обох народів до незалежності на своїх землях і про потребу співпраці. Тоді також обидві сторони видали заклики до своїх земляків припинити взаємне поборювання, що принесло позитивні наслідки. У тих також 1943 і 1944 рр. українське протинімецьке підпілля нав'язало зв'язки зі стаціонаваними на Україні частинами угорської та румунської армій і домовилося про взаємне непоборювання. Завдяки тому українське підпілля і відділи УПА не мусли витратити свої сили для боротьби на цих двох другорядних фронтах, а згадані частини угорців і румунів зобов'язалися не тероризувати українське населення реквізіціями за ціну толерування їх українським підпіллям. В основі цього порозуміння існувала свідомість угорських і румунських діячів, що їм немає глузду підтримувати Німеччину, яка швидко наближалася до своєї катастрофи.⁴⁴

*

Наскільки успішне було українське протинімецьке підпілля під час німецької окупації України?

Якщо мати на увазі кінцеву мету підпілля як українського визвольного руху, себто відбудову самостійної української держави, то такого успіху воно, як відомо, не досягло. Воно також не могло заважити на висліді німецько-радянської війни. Але таким досягненням не могли почванитися також ніякі інші підпільні формації окупованих німцями народів. Вони також не визволили своїх народів з німецької неволі. Остаточо Франція відвоювала свою незалежність не завдяки макі, але в результаті висадки альянтських військ в Нормандії. Західні альянти також принесли свободу Греції. Чехо-Словацьчину і Польщу часово "визволила" Червона Армія.

України, яка боролася за свою незалежність, — не було кому визволяти, а самому українському підпіллю було це, як вже сказано, не під силу.

Українське підпілля вело боротьбу проти німецьких окупантів, а від 1944 р. проти більшовиків, передусім з метою організувати самооборону населення перед окупантським терором і бути носієм самої ідеї державної незалежності України, яку Москва і Берлін послідовно заперечували і поборювали. В обох відношеннях українське підпілля мало серйозні успіхи. Воно дало українському населенню ініціативу і організовану структуру для оборони перед терором окупантів, а водночас воно забезпечило те, що під час війни українська проблема не залишилася мовчазним інструментом в руках Берліну і Москви і причіпом до їхньої політики, але виявила себе як самостійний політичний і силовий фактор на сході Європи з власною чіткою програмою.

Як вже згадано, дії українського протинімецького підпілля спровокували дуже гостру реакцію нацистів і комуністів. Одні і другі спочатку намагалися замовчати визвольну боротьбу українського народу, а коли її не можна було довше заховати, ширили про неї наклепи. Якщо йдеться про Москву, то ті наклепи продовжуються досьогодні. Незалежно, однак, від такої реакції, українське підпілля зуміло здобути прихильність і підтримку ширших кіл українського народу, а також визнання сторонніх дослідників. Одне і друге є його великим досягненням.

1. John Armstrong, «Ukrainian Nationalism», Second Edition. (Columbia University Press, Нью-Йорк—Лондон, 1963, стор. 26.

2. Roman Ilnytzkij, «Deutschland und die Ukraine 1934-1945. Tatsachen europäischer Ostpolitik», Erster Band. (Muenchen 1955), стор. 76-77. Wolodymyr Kosyk,

«Das Dritte Reich und die ukrainische Frage. Dokumente 1934-1944». (Мюнхен, 1986 /?), р. 11. Armstrong op. cit. p. 42.

3. Про це ширше в: Олександр Шульгин, *Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині*. (Париж, 1934), 251 стор.

4. Костянтин Зеленко, *Великобританія і Україна*. Євген Коновалець та його доба (Мюнхен, 1974), стор. 883-906, Євген Ляхович "Діяльність ОУН в Лондоні в 1933-1935 роках". Євген Коновалець... (стор. 907-925). Дмитро Андрієвський, "Міжнародна акція ОУН". "ОУН 1929-1954" (Париж, 1955), стор. 146-147.

5. «Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945», Serie D, Band IV, (Баден-Баден, 1951), стор. 315-317.

6. «Documents on German Foreign Policy 1918-1945», Series D, vol. I (Лондон, 1949), стор. 718.

7. Jacques Debu-Bridel, «L'Agonie de la troisieme Republique 1929-1939» (Париж, 1948), стор. 511.
8. П. П. Постишев, "Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР", *Червоний шлях* (Харків, 1933, ч. 8-9), стор. 258.
9. "XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б)". Стенографический отчет. 26. I-10.II 1934. (Москва: Партиздат, 1934), стор. 70.
10. Robert Conquest, «The Harvest of Sorrow» Soviet Collectivisation and the Terror-Famine, (Нью-Йорк: Oxford University Press, 1986), стор. 303.
11. П. Павлов, "Разгром совнаркома Украины. Из воспоминаний консультанта совета народных комиссаров Украины", *Народная правда* ч. 4, (Париж, червень 1949), стор. 17-18. Hryhory Kostyuk, "Stalinist Rule in the Ukraine" (Мюнхен, 1960), стор. 129.
12. Мілена Рудницька, *Західня Україна під большевиками IX 1939-VI 1941* (Нью-Йорк, 1958), стор. 441-444, 477-492. *Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 р.* (Нью-Йорк, 1960), стор. 16-86.
13. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.*, т. 3 (Київ, 1969), стор. 149. Stephan G. Prociuk, "Human Losses in the Ukraine in the World War II", «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» vol. XIII, ч. 35-36, стор. 39-40.
14. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941-1945*, т. I (Київ, 1967), стор. 353-381, т. II (Київ, 1968), стор. 128-159. Ihor Kamenetsky, «Hitler's Occupation of Ukraine 1941-1944», A Study of Totalitarian Imperialism. (Мілвокі, 1956), стор. 35-51. Alexander Dallin, «German Rule in Russia, 1941-1945. A Study of Occupation Policies», Нью-Йорк, 1957), стор. 85, 90, 91, 107-109, 123-167.
15. *Організація Українських Націоналістів 1929-1954* ("На чужині, 1955), стор. 247-301, 405-421, 141-167.
16. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з визвольної боротьби 1929-1955*, Видання Закордонних Частин ОУН, 1955, стор. 31.
17. Там таки, стор. 51-52.
18. В повідомленні німецької державної служби безпеки у Львові, з липня 1941 р., сказано про "намагання українців під проводом Бандери поставити німецькі власті перед доконаними фактами шляхом проголошення української республіки". Оригінал цього документу знаходився у збірці документів Нюрнберзького процесу під числом: NO 4537 U. S. Military Tribunals, Documents-Staff-Evidence Analyses. Columbia Law Library. Також: Wolodymyr Kosyk, "Das Dritte Reich und die ukrainische Frage. Dokumente 1939-1944" (Мюнхен, 1986), стор. 66. Також: Dallin, op. cit. p. 119.
19. Harold R. Weinstein, "New Facts in the old Ukrainian Problem" (Foreign Affairs, October 1941), стор. 192.
20. Микола Лебедь, *Українська Повстанська Армія*, ч. I. Німецька окупація України. 1946, стор. 17.
21. Лев Шанковський, "Похідні групи ОУН" (Мюнхен, 1960), стор. 370. Зиновій Матла, "Південна похідна група" (Мюнхен, 1952), стор. 32.

22. Мирослав Прокоп, *Україна і українська політика Москви* (Мюнхен, 1956), стор. 137.

23. Про Донбас гл. зокрема: Євген Стахів, "Національно-політичне життя Донбасу в 1941-1943 рр.", *Сучасна Україна*, 12 і 13 серпня 1956.

24. Микола Лебедь, цит. праця, стор. 17.

25. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955*, 1955, стор. 67, 63.

26. "К братьям угнетенным славянам", Огиз 1941, стор. 41.

27. Л. Корниец, "25 лет Советской Украины". *Большевик*, ч. 23-24, грудень 1942, стор. 23-25.

28. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів...*, стор. 77.

29. М. В. Вировий, "Революційний фронт українського самостійництва. Розвиток і стан націоналістичних сил і наші спроможності". *Ідея і чин*, ч. 2, 1943, стор. 6.

30. "ОУН у світлі постанов Великих Зборів...", стор. 81.

31. М. Лебедь, цит. твір, стор. 101.

32. Там таки, стор. 63-64.

33. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів...*, стор. 86.

34. А. С. Борисенко, "На шляхах збройної боротьби. Українська Повстанська Армія (УПА)", *Ідея і чин* ч. 5, 1943, стор. 16-18. Стаття передрукована в *Літописі Української Повстанської Армії*, т. 2. *Волинь і Полісся. Німецька окупація*. Книга друга з англійським резюме. (Торонто, 1977), стор. 19, 22.

35. М. Лебедь, цит. твір стор. 58.

36. Про це ширше в: Alexander J. Motyl, «The Turn to the Right. The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism 1919-1929» (Нью-Йорк, 1980), стор. 212.

37. Степанів О. І., "За правильний підхід". *Ідея і чин*, ч. 2, 1943, стор. 22-23.

38. Вировий М. В., "Революційний фронт українського самостійництва. Розвиток і стан націоналістичних сил та наші спроможності", *Ідея і чин*, ч. 2, 1943, стор. 11, 12.

39. Е. Онацький, "Ідеологічні і тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом. (На міжнародні теми)", *Розбудова нації*, ч. 5-6, 1934, стор. 147.

40. *ОУН в постановвах Великих Зборів...*, стор. 100.

41. John A. Armstrong, *op. cit.* p. 156.

42. Детальніше про дискусії над цими питаннями на III Зборі див. цього автора: "У сорокріччя III Великого Надзвичайного Збору ОУН", *Сучасність*, ч. 7-8, 1983, стор. 122-125.

43. Ближче про це: Микола Лебедь, "Зовнішньо-політична діяльність Генерального секретаріату закордонних справ УГВР". *Сучасність*, ч. 7-8, липень-серпень 1986, стор. 195 і наст.

44. Там таки, стор. 187-194.

КГБ І ПЕРЕБУДОВА

Емі В. Найт

Розмашисті зміни в радянському керівництві, проголошені на вересневому (1988) пленумі ЦК КПРС, вважають загально важливим проломом у намаганнях Горбачова зміцнити свою владу й ознакою, що існує погодженість щодо продовжування програми його реформ. Горбачову вдалося позбутися кількох членів старої гвардії Брежньєва, включно з членами Політбюра Андрєєм Громиком і Михайлом Соломенцевим, перенести Єгора Лігачова, одного зі своїх найсильніших консервативних опонентів, наглядача над закордонною політикою та ідеологією, до відділу сільського господарства. Більше того, після Пленуму, зараз таки наступного дня, Верховна Рада СРСР одностайно вибрала Горбачова головою Президії Верховної Ради СРСР. Проте успіх Горбачова був затьмарений деякими видимими невдачами. Він не міг цілком усунути Лігачова від партійного керівництва, йому також не повезло з іншим головним опонентом — з КГБ. Звичайно, хто знає, чи ці недавні зміни в керівництві не зміцнили політичної сили КГБ.

Віктор Чебриков, голова КГБ від грудня 1982 р. і член цього Комітету від 1967 р., член Політбюра, отримав пост секретаря ЦК і як такий очолив новостворену комісію ЦК для справ державної політики, яка, згідно з інформаціями, займається наглядом над міліцією й іншими правоохоронними та судовими органами. Таким чином, його завданням є, мабуть, встановити контроль партії над КГБ і нагляд за підготовкою до проведення плянованих державних реформ.

Якщо Горбачов говорить правду, що він пропонуватиме зміни в законодавчій системі, це зміцнить демократію, захистить громадянські права і вкоротить деспотичну владу міліції, і тоді навряд чи Чебриков буде найкращим наглядачем за цими реформами. Багато кращим кандидатом для Горбачова був би прихильник його реформ Анатолій Лук'янов, від 1987 р. секретар ЦК і відповідальний за відділ адміністративних органів, які займаються закономірними й поліційними справами.

З публічних заяв Чебрикова за останні два роки видно, що він не дуже захоплений внутрішньою політикою Горбачова і можна сподіватися, що існує можливість непередбачених перешкод для перебудови. Звичайно, згідно з заявою Лігачова на червневій (1988)

Передрук з журналу "Problems of Communism", вересень—жовтень 1988, стор. 61-70. З англійської переклала Ніна Ляницька.

партконференції, Чебриков спочатку підтримував Горбачова і його голос був пізніше вирішальним у виборі Горбачова генеральним секретарем у березні 1985 р. (Чебриков за цю підтримку отримав місяць пізніше нагороду — став членом Політбюра). Але відтоді Чебриков і Лігачов відчужилися від Горбачова через його, на їхній погляд, радикальний підхід до перебудови. Ці товариші, спочатку підтримуючи програму реформ Горбачова, тепер вважають, що він дозволяє котитися справам задалеко.

Незважаючи на те, що Лігачов втратив свої впливи, він і його однодумці можуть радіти з факту, що Чебриков втримав свою владу в КГБ і на новому пості зможе сприяти справі консервативістів. Чебрикова можна порівняти до Олександра Шелепіна, голови КГБ у 1958-1961 рр., — він також, ставши членом секретаріату, здійснював нагляд над міліційними справами. Впливам Шелепіна в КГБ допомагали тісні зв'язки з його наступником на пості голови КГБ Володимиром Семичастним. Обидва товариші відіграли головні ролі в поваленні Хрушова 1964 р., після чого Шелепін став членом Політбюра і найгрізнішим суперником Брежнєва. Подібно було з Юрієм Андроповим: призначений головою КГБ 1967 р., він збільшив свої впливи, увійшовши до секретаріату в травні 1982 р. На новому пості, не втративши своїх впливів в КГБ, він став головним претендентом на найвищий партійний пост, який здобув шість місяців пізніше.

Горбачов мав би кращий нагляд за КГБ, коли б наступник Чебрикова на пост голови КГБ був новим, стороннім партійним апаратчиком, а не як Володимир Крючков, який працює в КГБ понад двадцять років і був підлеглим Чебрикова. Крючков почав свою кар'єру в радянській прокуратурі; на початку 1950 років був призначений до дипломатичного корпусу і працював в радянській амбасаді в Будапешті, де Андропов був тоді амбасадором. Від 1959 до 1967 р. він підлягав Андропову, працюючи у відділі ЦК для зв'язків з соціалістичними країнами, — до нього належали справи Угорщини. 1967 р. він разом з Андроповим перейшов до КГБ, де 1974 р. став першим головою директорату (який займається зовнішніми операціями), а 1978 р. заступником голови КГБ.

Призначення Крюčkова головою КГБ не було звичайним, коли взяти до уваги його працю у закордонній розвідці і факт, що в кагебітській ієрархії перед ним були перші заступники голови КГБ Микола Ємохонов і Филип Бобков. Призначення Крюčkова є, мабуть, доказом, що політичний вплив прихильників Андропова, зокрема тих, які працювали з ним в ЦК в 1960-их роках, все ще існує. Деякі західні дослідники вважають, що призначення Крюčkова означає, що КГБ поставить більший наголос на закордонну діяльність коштом внутрішньої, але це звучить неправдоподібно. Радянський уряд надає однакового значення і внутрішній і зовнішній безпеці,

отже питання пріоритету не входить в рахунок. Більше того, Крючков є обізнаний зі справами внутрішньої безпеки. Його досвід з часів, коли він займався угорськими справами тоді, коли там вводили економічні реформи, може дуже пригодитися у проблемах Радянського Союзу в його намаганнях відновити економіку.

Крім писань Крюčkова про Угорщину і її економіку в 1960-их роках, у яких він віддзеркалює радянські позиції обережного схвалення економічних реформ, ми маємо мало інформацій про його погляди і чи їх можна порівняти з поглядами Чебрикова. Чебриков, поки став головою КГБ, працював на відтинку внутрішніх справ країни і дивиться іншими очима на проблеми, ніж Крючков, який належав до більш софістичних, передових працівників КГБ. Але, взявши до уваги те, що ми знаємо про кар'єру Крюčkова, важко уявити собі, що він є великим прихильником політичного лібералізму Радянського Союзу, навіть якщо він не є великим прихильником Чебрикова. Крючков, один з найближчих протеже Андропова, відіграв свою роль в подіях радянської інвазії на Угорщину в 1956 р. Пізніше, в КГБ, він дотримувався безоглядної політики винищування інакодумства, зокрема практики ув'язнювання дисидентів у психіатричні лікарні. Не зважаючи на те, що Андропову загалом приписують, що він був противником корупції та економічної непродуктивності, він за короткий час свого урядування не дав доказів відступлення від норм щодо внутрішньої безпеки.

Звичайно, КГБ, правдоподібно, є прихильником деяких реформ. Його лідери, без сумніву, добре розуміють, що політика Брежньєва спричинила застій економіки та нездорові прояви в суспільстві, створила нелегкі умови для забезпечення політичної стабільності. Таким чином, вони можуть вітати намагання Горбачова поліпшити економіку країни і заохотити населення до активнішої участі в місцевих правліннях. (По суті, заяви Чебрикова, зокрема ті з 1985-1986 рр., віддзеркалюють його позитивне ставлення до економічних реформ). Проте, як ця стаття доведе, версія Горбачова про перебудову дуже загрожує законним інтересам КГБ як інституції, тож багато чиновників КГБ поділяють побоювання Чебрикова, що політична реформа буде мати для них негативні наслідки. Для того, щоб краще зрозуміти конфлікт КГБ з перебудовою, треба дослідити, як вона може вплинути на КГБ і яка може бути реакція КГБ на неї.

КГБ під обстрілом

Перших півтора року свого керівництва Горбачов обмежував свою реформу головню до економічної сфери. КГБ зберіг свій високий політичний статус і авторитет, що він його досягнув за Брежньєва.

Так було майже до кінця 1986 р., коли Горбачов серйозно почав свою програму політичної реформи. КГБ тоді почав робити свої висновки про перебудову. Головним змістом програми Горбачова є так звана демократизація — намагання дати радянським громадянам право на більшу особисту свободу.

У ході цього процесу несподівано припинили переслідування дисидентів. Лише в 1987 р. з в'язниць і концтаборів звільнено понад 300, а з психіатричних лікарень 64 політичних в'язнів. Припинилися також арешти і слідства за політичні переконання, що їх вів КГБ. Від 1986 р., наприклад, КГБ не арештував нікого за славнозвісною 70-ою статтею КК РРФСР. Режим виявив також (бодай дотепер) більшу толерантність до масових демонстрацій і протестів.

КГБ все більше мусить обмежувати боротьбу, погрози і переслідування дисидентів. Такі періоди, звичайно, були вже в минулому, наприклад, в 1973-1979 рр., коли відсоток переслідуваних за інакодумство був невеликий. Проте теперішній видимий мораторій на політичні арешти відібрав працівникам КГБ, що займаються внутрішньою безпекою, їхню головну зброю — насильство. Пропоновані реформи кодексу законів (про що в пресі дискутують), без сумніву, збільшують хвилювання в кабінетах КГБ, бо є загрозою для непохитності усталених методів їхньої праці.

Гласність, головний елемент внутрішньої програми Горбачова, також створює проблему для КГБ, бо, відкриваючи до деякої міри хвіртку для виявлення загальнопоширеного незадоволення режимом, вона рівночасно зірвала зі шворки хвилю явного громадського незадоволення, безпрецедентного своїм масштабом. Зростаючі етнічні вимоги в національних республіках є найкращим прикладом, як гласність з досі небувалою інтенсивністю стала рушійною силою для вислово громадської думки.

КГБ, як установа, до обов'язків якої належить викорінювати такі небезпечні для внутрішнього порядку вияви, має всі підстави непокоїтися. Достойники КГБ не один раз висловлювали тривогу з приводу етнічних проблем, приписуючи їх екстремним елементам перебудови. На партійній конференції в червні минулого року КГБ зробив заяву, в якій говорилося про потребу встановлення норм, "які не дозволяли б довільно тлумачити соціалістичний плюралізм". За словами КГБ, "ця пропозиція є тепер крайньою необхідною, бо поліційні органи часто зустрічаються з поняттям плюралізму (демонстрації, збори тощо) і вони стають тоді перед дилемою як їм протидіяти — з палицею чи без неї."

Гласність також розбудила громадську атаку на сталінські міліційні органи пристрасніше, ніж у період хрущовської десталінізації. Преса почала відверто писати про численні жертви чисток і пішла навіть так далеко, що почала ставити під сумнів основи сталінізму. В березні 1988 р., наприклад, *Литературная газета* надрукувала

щоденник померлого Володимира Вернадського, писаний 1941 р. У ньому є багато обвинувачень сталінських поліцейних органів, які мов "пістряк нишили партію", і натяки, що голова НКВД Микола Єжов був або божевільний, або зрадник. У радянських газетах і журналах часто появляються листи жертв чисток або їхніх родичів, в яких вони описують свої переживання і вимагають покарання працівників НКВД, які ще живуть. Такі листи не є приємні КГБ, в рядах якого все ще є старі ветерани сталінського періоду.

Та найбільше непокоїть КГБ факт, що якраз гласність спрямувала публічну опінію критикувати його, бо хоч критика не зовсім чітка і не загальна, вона кидає погане світло на КГБ, досі в громадській опінії святують святих, — основного захисника радянської безпеки, непідкупного, відданого слуги партії і батьківщини. За останні два роки в пресі при різних нагодах критикували прикордонні війська КГБ, які в минулому також змальовували як ідеал моральності. В одній розповіді говориться про п'яного прикордонника, який організував збройну атаку на пам'ятник героям Другої світової війни. Стаття дала привід читачам писати листи до газети і висловлювати свої обурення. Пізніше *Известия* звинувачували прикордонні війська КГБ, що вони під час митного контролю пошкодили авто, призначені на експорт, а також критикували за те, що вони на кордоні конфіскували у людей відеокасети.

Та найгіршу "славу" принесли КГБ дві справи порушення закону на Україні. Перша — так звана справа Берхіна, яка виявилася на початку 1987 р., про незаконний арешт працівниками КГБ у Ворошиловграді журналіста Віктора Берхіна, який досліджував надужиття місцевих партійних працівників. (У наслідок цього "нелегального арешту" Берхін пізніше помер). Виявлення цієї справи змусило Чебрикова вибачитися на сторінках *Правди*.

Пізніше, в кінці 1987 р., *Литературная газета* виявила іншу справу в Одесі. Слідчі КГБ потурали працівникам прокуратури, які зфабрикували обвинувачення у хабарництві проти директора Одеського відділення боротьби проти хабарництва і спекуляції Олександра Малишева. Його тримали в ув'язненні два роки; слідчий КГБ Ю. Бобовський змусив його до фальшивих свідчень про причетність кількох інших невинних людей. Хоч *Правда* проголосила 20 січня 1988 р., що Бобовського виключено з партії, а його начальникові оголошено догану, нові виявлення преси про незаконні дії слідчого КГБ, мабуть, притягнуть його і деяких його колег до судової відповідальності. Про Бобовського говорять, що він присвоїв собі 7 тисяч карбованців, що були сконфісковані в одній з розправ за хабарництво; його та ще іншого слідчого також обвинувачують, що вони биттям змушували свідків давати фальшиві свідчення.

Ще інші скандали захитали недоторканість працівників КГБ. У березні 1988 р. *Известия* запламити ім'я голови Туркменського

КГБ Олексія Бойка статтею, в якій описали його люксову хату та інших високопоставлених працівників КГБ в Туркменії. Два місяці пізніше газета повідомила, що він відійшов зі своєї посади. Це може навівати думку, що він чимсь прогрішився. А недавно офіціоз Азербайджанської комуністичної партії *Бакинський робочий* надрукував погромницьку статтю про колишнього першого секретаря ЦК Азербайджанської комуністичної партії Гейдара Алієва за його потурання хабарництву і перебільшені економічні звіти. Ім'я Алієва пов'язують з КГБ, оскільки до 1969 р., тобто до часу, коли став першим секретарем ЦК КП Азербайджану, він працював у КГБ.

У квітні радянський гумористичний журнал *Крокодил* надрукував листа, в якому говорилося, що КГБ був інспіратором кампанії очорнення еміграційного письменника Василя Аксьонова. А в липні в дискусії на літературні теми, що її передало московське телебачення, письменник Володимир Дудінцев запитав, чому дозволяється КГБ втручатися в літературу. Того самого місяця *Знамя* надрукувало гостру рецензію на книжку розповідей про КГБ, вказуючи, що ця книжка прославляє поліцейні органи і створює "манію шпигунства".

Ще іншою причиною для критики КГБ є його переборшена охорона державних таємниць. За останній рік появилось кілька статей, які говорять про потребу точного визначення, які інформації треба вважати секретними. В серпні 1988 р. *Правда* надрукувала глумливий нарис про безглуздість і навіть шкідливість класифікувати обширну інформацію як таємницю. Хоч автор прямо не згадує КГБ, він напевно має його на думці, говорячи про "адміністративний керівний апарат", що використовує правила зберігання таємниць для власних цілей.

Стаття, яка появилася в тижневику *Аргументы и факты*, була ще виразніша. Її автор С. Пєстов нарікає на надмірні і непотрібні заходи для збереження таємниць і запитує, чи потрібно для цього так багато службовців. Він стверджує, що "утримання апарату пильних охоронців таємниць" є дуже кошовне і що "як кожне бюрократичне викривлення, «секретний» апарат поширює свою діяльність і залучує до своєї роботи все більше й більше людей". Пєстов, говорячи про органи охорони таємниць, явно натякає на КГБ. В такому самому сенсі, але гостріше, був написаний лист, що його надрукував *Огонек*. Автор навіть пропонує встановити над КГБ громадський контроль, подібно як це є з західними секретними службами.

Треба сказати, що ці статті появилися якраз тоді, коли КГБ проголосив присуд двом радянським службовцям за видання економічних таємниць західнім комерсантам. Підсудних засудили за статтею 76-1 КК РРФСР (розголошення професійних таємниць чужинцям), яка вперше була впроваджена 1984 р. і критикована

багатьма як реакційний закон з огляду на неточне визначення професійної таємниці.

Таким чином, гласність немов би дозволяє критикувати КГБ, не зупиняється на випадкових атаках у пресі, але порушує також питання законності його дій. Звичайно, гордість поліцейних органів зазнавала ударів і в минулому, наприклад, 10 липня 1953 р., коли звільнено з посади їхнього шефа Лаврентія Берію і пізніше, коли його стратили як "ворога народу". Злочини НКВД, виявлені за часів хрущовської десталінізації, ще більше підірвали авторитет поліцейних органів. Проте Хрушов і його прихильники були обережні, щоб справи не пішли задалеко, — тобто щоб не критикувати КГБ, — і переконували народ, що КГБ очистився з кримінальних елементів і заслуговує на довір'я народу. Бо і справді, на 21 з'їзді партії 1959 р. Хрушов сказав: "Як ми можемо зліквідувати органи, яким доручено охорону і безпеку держави. Це було б нерозумно і злочинно!"

Горбачов такої заспокоюючої заяви не зробив і навіть говорить про потребу перебудови КГБ. Нещодавно на партійній конференції він сказав, що в процесі перебудови не можна забувати ніякого елементу радянської системи і підкреслив, що це, зокрема, стосується Міністерства закордонних справ, КГБ і Міністерства оборони.

Реакція КГБ

У відповідь на ці атаки, КГБ розгорнув безприкладну, агресивну пропаганду в свою оборону, щоб представити себе прихильником гласності. Весною 1988 р. *Аргументы и факты* почали друкувати постійну шпальту під рубрикою "КГБ повідомляє і з'ясовує" з метою інформувати читачів про діяльність і програму КГБ. У вступній примітці сказано, що це є відновленням старої традиції ленінської політики, — свого часу Чека видавало свій тижневик. У шпальті говориться про досягнення КГБ на полі боротьби зі шпигунством, з американським ЦРУ, з контрабандою наркотиків, з продажем економічних таємниць Заходові та з іншими ворожими силами, а також погляди КГБ на різні справи, наприклад, 19-ту партійну конференцію.

Інші радянські газети також надрукували позитивні для КГБ статті. *Московские новости* — як КГБ врятував коштовні ікони й інші дорогоцінні мистецькі речі від злодіїв, які хотіли продати їх за кордон, *Советская Россия* розповіла як КГБ, відкривши архівні матеріали, допоміг місцевим жителям міста Чита у Сибірі спорудити пам'ятник жертвам сталінських чисток. *Огонек* також кинув прихильне світло на КГБ, надрукувавши статтю про радянського майстра шпигунства Гордона Лонсдейла.

Багато публічних виступів, промов високих достойників КГБ і ін-

терв'ю з ними — це також один із засобів реклями КГБ. Незважаючи на те, що ці достойники підтримують перебудову і гласність, вони виразно підкреслюють, що з точки зору КГБ процес перебудови йде задалеко. КГБ висловлює застереження, що гласність робить СРСР більш податним на підривні дії західньої розвідки, яка заохочує політично незрілі елементи в СРСР ставити екстремні вимоги і тим самим підриває соціалістичну систему. Чебриков у квітні 1988 р. сказав в одній промові так: "Застосовуючи різноманітний арсенал засобів громадської демагогії, підмінюючи суть розуміння соціалістичної демократії буржуазним лібералізмом, ці люди насправді намагаються звести нанівець гігантську роботу партії у сфері посилення перебудови, оновлення всіх аспектів нашого життя."

Інші високі чиновники КГБ також висловлюють перестороги. Голова казахського КГБ В. Мирошник виголосив промову, в якій оскаржив західню розвідку у розпалюванні національних симптомів, що викликало заворушення в Казахстані в грудні 1986 р. Він закликав своїх слухачів збільшити політичну пильність. Український шеф КГБ М. Голушко в серпні 1988 р. сказав у інтерв'ю, що люди зловживають демократією для шкоди державним інтересам. Він теж підкреслив, що збільшення кількості закордонних відвідувачів є наслідком сильнішого намагання проникнути в державні таємниці оборони й економіки та що цьому треба покласти кінець. Голова Ленінградського КГБ В. Прилуков сказав, що хоч радянсько-американські стосунки поліпшилися, "імперіялістичні кола" роблять все можливе, щоб підірвати радянську зовнішню політику і спотворити перебудову.

Довге інтерв'ю з Чебриковим, яке надрукувала *Правда* у вересні 1988 р., незадовго перед його відходом з КГБ, було великим виграшем для КГБ. Надруковане на першій сторінці, це безприкладне інтерв'ю створило враження, що КГБ і в умовах реформ Горбачова є далі сильним фактором Радянського Союзу. Чебриков мав нагоду звернути увагу на потребу існування сильного апарату безпеки і рівночасно представити КГБ прихильником перебудови. Проте найцікавішим у цьому інтерв'ю є те, що хоч він говорив надзвичайно відверто і детально про деякі аспекти діяльності КГБ, він здебільшого повторив те, що вже 30 років говорять працівники міліційних органів. Він розповів про нещодавню шпигунську роботу західніх розвідок в Радянському Союзі, включно про американську інсталяцію підслуховуючих апаратів в Охотському морі. Підкреслив також, що за останні два з половиною роки КГБ провів судове слідство проти більше ніж двадцяти осіб, які були на службі чужоземних розвідок. Як не дивно, але він сказав, що серед них були працівники КГБ.

Головна цілеспрямованість виступу Чебрикова була підтримати твердження КГБ, що, незважаючи на пом'якшення міжнародних стосунків, західні держави насправді збільшують свої зусилля пова-

лити радянську державу. Ці заяви КГБ не змінюють "нових міркувань" Горбачова у сфері закордонної політики виявляти доброзичливі наміри до Заходу. Чебриков заявив також: "Спецслужби капіталістичних країн існують, їх ніхто не скасував, асигнування на їхню діяльність не зменшуються, а навпаки зростають. Цілком ясно проти кого спрямована ця діяльність." Висновок з цього такий, що КГБ мусить бути сильний, щоб бути готовим стати проти тих небезпек, про які вічно говорить КГБ.

Чебриков також порушив іншу загальновідому тему — ідеологічний саботаж, натякаючи, що він різниться від прямої підривної роботи Заходу більш витонченою стратегією, спрямованою на розбудження антирадянських почуттів між радянськими людьми, щоб "штовхнути їх на шлях прямої боротьби проти радянської державної і соціальної системи". До ідеологічного саботажу він несподівано додав ще "нелегальні, напівлегальні і навіть легальні формації", роблячи натяк, що різні неформальні групи, на які мовчазно дивиться режим Горбачова, є потенційно небезпечні.

На питання про демократизацію радянського суспільства, Чебриков відповів у традиційному дусі, що до обов'язків КГБ належать радше справи охоронні, а не каральні, і підкреслив, що органи КГБ звертають багато уваги на зміцнення зв'язків з масами. І для прикладу він посилається на прийомні центри при управліннях КГБ усіх рівнів, куди громадяни "приходять, щоб зголосити про пляновані і dokonані державні злочини, або подати на розгляд пропозиції для поліпшення охорони державних таємниць". Цю "інновацію" шоправда важко назвати демократизацією, радше захоотою доносити на своїх співвітчизників до КГБ.

4 жовтня, немов би для підкреслення впливів Чебрикова в КГБ, появилось друге інтерв'ю, тим разом шефа Ленінградського КГБ Прилукова, в якому він під кожним оглядом погоджується зі своїм колишнім зверхником. Прилуков прямо заявив, що хоч перебудова робить їхню працю складнішою, головне завдання КГБ таке як було. Це наводять на думку, що КГБ з уваги на перебудову не має заміру змінити свого становища щодо політичного неконформізму. Прилуков думає, що деякі групи, які називають "неформальними", можна вважати нездоровими і небезпечними. Він сказав, що правоохоронні органи припинять кожну ворожу для перебудови екстремістську, антисоціальну діяльність, яку ведеться під претекстом гласності.

Підсумки

Заяви достойників КГБ замовчують факт, що програма перебудови КГБ є цілком інша від програми Горбачова і його прихильників. Проте, коли сьогодні ми розглянемо успіх

перебудови, то виглядає, що КГБ і консервативній опозиції вдалося стримати багато демократичних пропозицій і протистояти основним реформам у сфері прав людини. Хоч під керівництвом Горбачова зменшено політичні арешти і обмеження радянських громадян, його досягнення, якщо йдеться про обмеження поліційної влади, далеко не такі драматичні, як були за Хрущова. (Звичайно, Хрущову треба було зробити більше, щоб покінчити з деякими найгіршими особливостями сталінізму). Наприклад, новий закон про право громадян оскаржувати дії службових осіб виразно говорить, що це не стосується дій органів безпеки. Закон про ув'язнення в психіатричних лікарнях, ліквідований на початку 1988 р., припинив деякі зловживання, але залишив ще багато пролазок для КГБ насильно ув'язнювати політичних дисидентів, якщо це буде потрібне Кремлю.

На початку 1987 р. ЦК КПРС доручив написання проєкту нового Кримінального кодексу. Це означає, що новий кодекс повинен бути більш гуманний, ніж теперішній і дати більший захист особистих прав, але ніхто не знає, коли він буде введений в життя. На думку одного знавця, цей процес повільний і складний головню тому, що є багато розходжень між тими, які працюють над проєктом, бо серед них є також представники КГБ. Були чутки, що стаття 70 і 190-1 КК РРФСР (яка забороняє і гостро карає політичне інакодумство) буде або виключена, або цілковито змінена. Проте, хоч деякі експерти радянського права пропонували такі зміни, в резолюціях 19-ої партійної конференції про це не згадується. Покищо ця стаття існує.

Усі комітети міністерств, очевидно і КГБ, працюють за статутами, так званими положеннями, які визнають їхні обов'язки і права. Більшість статутів опубліковані, але не статут КГБ і не передбачається, коли він буде надрукований, хоч новий закон про державну безпеку має бути проголошений 1990 р. А що радянське поняття державної безпеки поєднує ряд ділянок — дипломатичну, мілітарну і розвідчу, — цей закон є досить широкий, стосується не тільки КГБ, але також інших відомств, як, наприклад, Міністерства закордонних справ і Міністерства оборони. (З цієї причини до комісії вироблення проєкту входять усі ці відомства). Існує можливість, що, наприклад, закон про державну безпеку буде зформований подібно як закон про державні кордони СРСР, виданий 1982 р. Цей закон говорить про основне розуміння прикордонної політики і право та обов'язки прикордонних військ КГБ і повітряної оборонної фльоти (вона належить до Міністерства оборони). В законі, однак, не говориться хто координує роботу цих військових сил, а також які є їхні обмеження.

Судячи з тлумачень експертів радянського права, закон про державну безпеку СРСР може зміцнити основи органів безпеки. На-

приклад, М. В. Ральдугін доказує, що новий закон повинен віддзеркалити законний статус і більшу незалежність КГБ, яка йому була надана протягом останніх десятих років. Ральдугін, зокрема, говорить про переіменування КГБ в 1978 р. з "комітет при..." на "комітет Ради міністрів СРСР", що дає КГБ право укладати договори, більшу владу на державних кордонах, а зміни в кодексі законів збільшують обсяг державних злочинів, відданих на розслідування КГБ. Ральдугін твердить також, що законодавство повинно покласти більшу відповідальність за державну безпеку на радянських громадян. "Демократична" ідея зробити громадян відповідальними за державну безпеку є, — так як він це представляє, — законний обов'язок доносити на інших, тобто якраз те, про що натякав Чебриков у своєму інтерв'ю, коли закликав зголошувати злочини проти держави до "приймних центрів" КГБ.

Справа державних таємниць — це інше питання, яке потребує реформи. КГБ, очевидно, щоб взяти ініціативу у свої руки, схвалив пом'якшення правил про державні таємниці. Чебриков сказав у своєму інтерв'ю, що багато матеріалів перекласифіковано і "знесено багато інших обмежень, які лише породжують формалізм". Власне, перекласифікування деяких категорій матеріалів і деяке пом'якшення закону про таємницю може принести КГБ користь. Така "гласність" не тільки представляє КГБ в кращому світлі, вона може корисно вплинути на продуктивність його роботи — працівники не будуть витрачати енергію на непотрібні процедури і зможуть звертати увагу на більш серйозні порушення законів.

Проте немає сумніву, що більшість достойників КГБ не погодяться з далекойдучими пропозиціями В. А. Рубанова, стаття якого недавно появилась в журналі *Коммунист*. Автор (голова секції Науково-дослідного інституту КГБ) пропонує цілковите анулювання закону про державну таємницю. А втім, секретність потрібна для оправдання існування КГБ. Більшість працівників КГБ у своїх коментарях звернули особливу увагу, що охорона таємниць є основою безпеки радянської держави.

Чебриков сказав ясно: "Я хотів би підкреслити, що пом'якшення і спрощення наведених заходів ні в якому разі не означають, що можна послабити пильність і зусилля для забезпечення охорони державних таємниць. Ніяких неясностей в цьому питанні не може бути". Останні засуди за зраду професійних таємниць вказують, що заподадливість КГБ у цій сфері є все ще велика.

Беручи до уваги те, як Кремль поводить останніми місяцями з політичними інакодумцями, можна сподіватися, що консерватисти будуть чинити опір політичній реформі. Невдовзі після 19-ої партконференції КГБ та інші правоохоронні інституції почали виступати проти дисидентів і протестантів. 20 липня ТАСС повідомило, що указом Президії Верховної Ради СРСР позбавлено громадянства

вірменського активіста Паруйра Айрікяна. Факт, що його видворили з СРСР без суду, суперечить риторичним заявам Кремля про людські права. А нещодавно КГБ повідомив в *Аргументах и фактах*, що на його рекомендацію Верховна Рада СРСР позбавила громадянства одного латиша.

У липні 1988 р. Верховна Рада СРСР видала постанову "Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій", яка дає право забороняти самовільні демонстрації та арештувати учасників. Хоч радянські власті сильно обстоюють цю постанову як демократичне доповнення конституційного права на збори, її застосовують для утиску етнічних меншостей і таких груп як Демократичний союз, який закликає до основних політичних змін. В липні Олександр Власов, тодішній міністер внутрішніх справ СРСР (потім голова Ради міністрів РРФСР), сказав, що плюралізм поглядів не може бути виправданням анархічних нападів на основи радянського життя. Немає сумніву, що ця постанова була прийнята на пропозицію КГБ, яку він висунув на партконференції в червні 1988 р.

Перспективи Горбачова

У своєму інтерв'ю Чебриков сказав, що КГБ надає великого значення перебудові кадрів. Проте якщо говорити про Горбачова, його успіхи у цій сфері є сумішні. Від часу його приходу до влади і намагання поновити державний і партійний апарат, нові люди очолили шість республіканських КГБ. Це якраз стільки, скільки за Брежнєва за три з половиною роки його урядування. Тільки у випадку Брежнєва бодай деякі з тих людей були його прихильниками. І хоч ми ще не маємо точних біографічних даних про людей, призначених шефами республіканських КГБ, ні один з них не виглядає на прихильника Горбачова.

На всесоюзному рівні Горбачову також не повезло так як Брежнєву. В 1967 р., коли на місце шефа всесоюзного КГБ Володимира Семичастного прийшов Андропов, то хоч він не був протеже Брежнєва, проте був хоч безсторонньою людиною з партійною кар'єрою. Брежнєву також вдалося позбутися зі секретаріату Шелєпіна, на місце якого прийшов його довголітній колега Михайло Суслов. Брежнєв також влаштував на службу до Андропова своїх старих приятелів — свояка Семена Цвігуна (який став першим заступником) та Георгія Цінева, працівника державної безпеки з його рідного міста Дніпропетровська. Віктор Чебриков, який очолив персональний відділ всесоюзного КГБ, також прийшов з Дніпропетровська, але з Брежнєвим ніколи не працював (цей факт пояснює, чому він не попав під чистку брежнєвців).

Підтримка КГБ була важливою для кожного генерального секретаря. Хрущов завжди дивився, щоб мати своїх людей на керівних постах КГБ, хоч деякі кінець-кінцем були звільнені і на їх місце призначені люди Шелепіна. Незабезпечення себе своїми людьми в рядах КГБ треба зачислити до невдач Горбачова — з одного боку, КГБ легше чинити тиск на нього, з другого, опозиція може числити на допомогу КГБ. Горбачову також важко буде применшити ініціативу КГБ. Звичайно, Горбачов може числити, що здійснення зміцнення державного апарату і його новий пост голови Верховної Ради дасть йому більше влади над КГБ і кращі шанси досягти своєї мети.

Проте помилково вважати, що в кожному випадку Горбачов і КГБ цілковито не погоджуються щодо перебудови. Як вже було сказано, в інтересах КГБ є здійснити окремі реформи програми, і деякі молодші, більш поступові кагебісти, можуть підтримати Горбачова. Дуже правдоподібно, що КГБ, крім намагань Горбачова зміцнити економіку, оцінить його динамічний підхід до зовнішньої політики, вбачаючи в цьому крашу нагоду збільшити шляхом пропаганди і "бойових заходів" свої впливи. Більше того, Горбачов показав себе людиною, яка може виявляти поміркованість там, де є гостра опозиція і відступити від деяких радикальних позицій. Проте чи поступливість Горбачова — це переоцінка деяких переконань, чи тактичний відступ — тяжко сказати. Та як би не було, Горбачов, без сумніву, здає собі справу, що його кар'єрі і партії взагалі грозить небезпека, якщо б незадоволення КГБ дійшло так далеко, що розходження стали б цілком наявними.

Співвідношення Горбачова і КГБ символізують основну дилему, перед якою віч-на-віч стоїть генеральний секретар у своїх зусиллях перебудувати Радянський Союз, а рівночасно не кинути виклику домінуючій ролі комуністичної партії. Його політика гласности довела до безприкладної громадської критики КГБ і до зухвалих балачок про права людини. КГБ тим часом прийняв хитру й ефективну стратегію: публічно підтримує перебудову і гласність, а насправді робить все можливе, щоб стримати політичні і правові реформи. Але гласність без конкретних результатів не може задовільняти назавжди; розбіжність між тим, що говориться, і тим, що фактично діється, мусить допровадити до дальшого незадоволення суспільства, що може захитати рівновагу між політичним контролем і справжньою перебудовою.

PROLEGOMENA ДО ХАХЛАЦЬКОЇ МОВИ

Демонодор Баюрський

Хахлацька мова стоїть у відношенні до української так, як пан Гайд до пана Джекила зі званої повісти Стівенсона *Дивний винахід доктора Джекила*, колись перекладеної на українську мову. Пригадаймо, що доктор Джекил винайшов препарат, випивши який, він перетворювався з порядної й милої людини в осоружного, хамського і скандального типа на прізвище Гайд, до якого панові Джекилові соромно було признатися, коли сила препарату вшухала і доктор повертався до своєї нормальної форми.

Дещо подібно у головних рисах хахлацька мова підробляється під українську і навіть привласнює собі її назву. Спинимось тут тільки на тому, що їй у цьому підроблюванні не вдається через діяння нищівного препарату, який перемінив її з нормальної мови, як у людей, у мовну потвору-Гаїда. Цим препаратом є попросту немов хемічний вплив або затруєння російським способом думання, винесене з радянської школи й преси та з оточення інших Гаїдів. Правда, наша аналогія не зовсім точна. У Стівенсона Гаїда створив зі самого себе сам Джекил, тоді як Гаїд-хахол є продуктом нищівної хемії, імпортованої з чужої лябораторії.

Як звичайно водиться у граматиках, ми представимо ці вступні зауваження за проблемними розділами.

Фонетика або звучня

У затруєній хахлацькій вимові прикметою, яка відразу впадає у вухо, є *чікання*. *шцьо, чьому, чістий* і т. п., якому в українській мові відповідає ясна, тверда шілінна вимова. У хахлів досить часте (*чясте*) *акання*, особливо перед наступним наголошеним "а" ("Музика на *слава* такого й такого" тощо).

У таких словах як *театр* чи *література*, *те* у хахлів м'якне (*театр, література*). Такі слова як *тип* чи *директор*, стають у хахлів *тіпом* і *діректором*. Хахол не робить такого підставлення (*підстановки* — в його мові) у словах, знаних зі сільського українського побуту, а тільки у міжнародних словах, здавна притаманних мові міста, де верховодять ті, від яких беруть для себе отруйний препарат.

Хахлацька мова не знає приголосної "г". Хахол сідає на "ганку", читає "Гете" (а то й "Гьоте") або "Гюго". У своєму завзятті хахол запроваджує своє гакання чи гарчання навіть до таких чужих мов, які знає. Ось хвилину тому сказав комусь у телефон доброю англійщиною, що їде до Шікаго, а потім обертається і каже

до українця: їду у Чікаго" (хахол не їздить "до", а тільки "у"). Якби хахол міг, то весь світ загакав би і загарчав. У цьому випадку діяння згаданої отрути опосередковане. Хахол думає через аналогію: якщо в мові, звідкіля бере препарат, є "нага", а по-українськи "нога", то він думає, що коли там "Чікаго", то і в нього мусить бути "Чікаго". Як наркоман не вмів дивитися на світ без запаморочення наркотиком, так хахлацький Гайд не вмів сприймати мов світу без посередництва препарату від сусіда.

До хахла не дійшли зміни в німецькій вимові двозвуків після 15 ст. Він вимовляє їх так або приблизно так, як німці вимовляли їх у своїх перших контактах з духовною батьківщиною хахла, постачальницею того препарату. Отже, хахол знає тільки "Гейне" і "Феєрбах", а Гайне і Феєрбах — це для нього нечуване диво. Хахол завів до своєї мови *Йокання* з мови-отрути: "зйомки" (фільмування), "підйом" (піднесення, підіймання, вставання), "прийом" (приймання, прийняття).

Флексія або слововідміна

Хахол не визнає давального відмінка чоловічого роду з закінченням -ові, -еві, бо його нема у мові, звідкіля бере для себе отруту. Може, незабаром і в старій колядці змінить "три свічі воскові і ризи шовкові Ісусові Христові" на "Ісусу Христу", подібно як звук колись писати вірнопідданчі листи "товаришу Йосифу Віссаріоновичу Сталіну". Правда, й українці кажуть "Слава Йсу", "Слава Богу", але це церковнослов'янські звороти, неорганічні в їхній мові. Та ці тонкі розрізнення є вже незрозумілі й чужі отруєному хахлові.

Оскільки він великий приятель форми -у в давальному відмінку, остільки і великий ворог його в родовому у деяких чужомовних назвах. Він приїжджає (у думках чи насправді) з "Лондона" або "Вашінгтона", але ніколи не з "Лондону" чи "Вашінгтону". А чому? Бо "из Лондона" та "из Вашингтона", відомо, в якій мові. Він пише "колеги з Гарварда", затираючи різницю між назвою особи (пана Гарварда) і місця (університету ім. Гарварда). Виходить, що він говорить про якихсь колег, які вийшли з живота чи іншої внутрішньої частини тіла Гарварда.

Хахол не вмів відмінювати західньоукраїнських прізвищ на -ів. *Ковалів* перетворюється в нього у непрямих відмінках або в якогось граматично фальшивого *Коваліва*, або в російського *Ковальова*. Хахол психічно нездібний уявити собі *Ковалева*. За його логікою українська *королева* повинна стати *королівою* або *корольовою*.

Хахол запроваджує жіночий рід на приголосну у словах чужинецького походження, дарма що українська мова здавна тікає від цього, змінивши *церковь* на *церкву*, *долонь* на *долоню* тощо (хоч

іше має такі залишки, як *ніч, мазь* і т. п.). Отже, в хахла *ця роль, модель, деталь*, як у продуцентів препарату, яким затруєна його мовна свідомість, а не *цей*, як в українців. Він навіть присвоїв собі від цих же продуцентів *цю верф* (корабельню) з зовсім неможливим в українському жіночому роді *-ф*.

Словотвір

Хахол любить назви дії з закінченням на *-овка* (як "підготовка", "підстановка") і *-ка* (як "кладка") там, де українець уживає назв на *-а* ("підготовка") або *-ення, -іння* ("підставлення", "кладіння"). Чому? Досить заглянути до словника відповідної мови, самі знаєте якої. Напевно не української.

Віддієслівні іменники на *-ння* мають у хахла тільки один вид, такий як у мові його духовного ментора — джерела препарату-отруї. Хахол може, наприклад, сказати про "постійне видання книг" (по-російському — постоянное издание книг). Залишаючи осторонь ці "книги", які в нормальній українській мові означають великі книжки, а не всякі без різниці, як у хахла, таке речення викликає в уявленні українця образ якоїсь дивовижної дії, яка, хоч уже закінчилася (доконаний вид), але далі ("постійно") триває.

З подібних причин у хахла зникає дієслівний вид з дієслів чужомовного походження: хахол нічого не змодернізує, не зорганізує, нікого не заарештує, він тільки "модернізує" (при чому різниця між теперішнім і майбутнім часом у нього розмивається), а коли хоче підкреслити недоконаність, тоді додає наросток: "організовує" (бо це подібне до *организовывает*), "арештовує" (*арестовывает*). Часом навіть чисто українське дієслово втрачає у нього приросток доконаності: він викинув доконане *скінчити* і замінив його формою *кінчити* (по-рос. *кончить*).

Синтакса (у хахлів "синтаксис") або складня

Це та ділянка, в якій хахлацький Гайд розперізується вже вкрай і гуляє та бушує, як Махно по Гуляйполю. Хахол закоханий у пасивний стан. Там, де нормальний український д-р Джекил скаже: "Я написав статтю", Гайд-хахол заговорить: "Мною було написано статтю". Якщо це має якенебудь значення, то хібащо тільки таке: хтось узяв хахла, умочив його в чорнилі, немов перо і написав ним статтю (я, особисто, волів би, щоб той хтось мачав його головою, а не ногами). Хахол перестарався і переплюнув своїх отруйників. Вони кажуть: "Мною было написано сочинение" (середній рід у пасивній конструкції), але ніколи "статью", бо це було б нелогічне. Хахол помішав українські активні безособові конструкції минулого часу з російськими пасивними з додатком у серед-

ньому роді і створив конструкцію так нелогічну, що доводить вона до розпуки тих західніх славістів, які пробують у цьому розібратися. Вони не розуміють, що хахлячина — не мова, а спеціальний жаргон, який треба розглядати з погляду соціопатології, а не нормальної лінгвістики.

Відірвавши українські дієприслівники на *-но*, *-то* від їхнього нормального минуло-безособового значення, хахол почуває себе вільним уживати їх також у майбутньому часі: "Мною буде написано статтю" тощо. Цікаво, які ще нові граматичні категорії видумає його хворий, затрушений мозок.

Хахол не любить наказових форм першої особи множини, бо їх нема у мові його постачальників препарату отрути. Він не скаже і не напише "А тепер візьмім як приклад", а натомість: "А зараз візьмемо", або й "Давайте візьмемо" (про хахляцьке "зараз" замість "тепер" дивись нижче). Легко відрізнити хахляцьку мову від української по деяких прийомах. Улюбленим зворотом хахла є *по* з давальним поза нормальним українським просторово-дистрибутивним значенням (як у цій статті вище: "Бушує, як Махно по Гуляйполю", тобто бігаючи чи чвалаючи в усіх напрямках). Хахол робить заходи "по поліпшенню" того чи іншого (замість "у справі поліпшення"), виступає "по радіо" (замість "у радіо") тощо. Питання за одного centa (бо більше воно не варте): під чийм впливом він так говорить?

Іншим улюбленим прийменником хахла є *для*. "олівець для малювання" (себто "до малювання") тощо. Він навіть перередаговує заголовки праць тих давніх українців, яким хахлячина була чужа: "Знадоби до пізнання", "Матеріяли до історії" тощо стають у новій версії тим або іншим "для" того чи іншого. І ніщо не помагає, що в словниках, редагованих цими ж хахлами, знаходяться такі цитати, як "величезної книги розкритої до читання" (М. Коцюбинський). Хахол далі преспокійно "длякає" за зразком своїх отруйників ("книга для чтения" тощо).

Також улюбленим прийменником хахла є *через* у значенні "після" в часових застосуваннях: "Він прийде через годину" (по рос. через час) тощо. Хто зна, може хахол змінить навіть старий, обрядовий український вислів "за тиждень Великдень" на "через тиждень" тощо.

Ми вже раніше згадали про його любов до *в* (*у*) в напрямному значенні ("їду в Москву" — по більше препарату). Було б краще, якби — хоча у думках — частіше їздив *до* Львова, *до* Чернівців, до міст, де ще зберігається нормальна українська мова. Хахол ставить пам'ятники Шевченкові, але не знає мови Шевченка, який писав: "Петрусь *до* школи та із школи з книжками ходить та росте". А, може, хахол це змінить на "в школу"?

Прийменник *від* перестав у хахла мати часове значення.

Лариса Косач писала: "І почав Саул підозрівати *від* того дня", а хахол пише й говорить "з того дня (року)" тощо, себто "с того дня (года)". Справді, читаючи писання хахла, треба завжди носити з собою в голові російську граматику і російський словник.

Множинний займенник "ті" приймає у хахла одиничне "хто" ("те, хто"), а не, як велить логіка і говорять українці, — множинне "які" або його замітник "що". У цьому питанні "ті, які (або: що) говорять по-українськи" відрізняються різко від "тих, хто говорять по-хахлацьки", зате останні мало відрізняються від "тех, хто говорять по-руськи". Як дрібний деталь (у хахлів "дрібну деталь") можна додати, що "не існує" приймає у хахлів родовий відмінок: у них "не існує того чи іншого" (по-рос. — не существует того или другого). В українській мові це відповідає конструкції з називним: для українців не існує те або інше.

Інша дрібниця: хахол дивиться на дерева, тварини, людей тощо, як українець, але "дивиться фільм", бо так йому велить логіка мови, де хтось "смотрит фільм".

Нема змоги заглиблюватися тут у всі особливості лексики хахлів, бо на це потрібний був би спеціальний хахлацько-український словник. На деякі лексичні особливості хахлаччини я вже натякнув вище.

Проф. Юрій Шевельов колись дуже влучно зауважив, що хахол (будучи чемною людиною, професор цього слова не вживав) має в лексиці тенденцію до співвідношення "один до одного" у своєму ставленні до мови отруйників (і тут проф. Ю. Шевельов чемно обминув такі негарні назви). Цим і пояснюється, наприклад, "зараз", що було згадане вище. Отруйник каже: "Я сейчас прийду", і хахол правильно перекладає це ключове слово для хахлаччини (хахол не говорить, він у думці перекладає з мови-отрути) "Я зараз прийду". Але потім отруйник каже: "Я сейчас работаю", і хахол перекладає, тримаючись засади "один до одного" (тобто одному російському слову може відповідати тільки одне українське, не менше і не більше) "Я зараз працюю". От і вся етимологія хахлацького "зараз" замість "тепер".

Ще один приклад для ілюстрації цього самого механізму: російське "стоит" означає "варто" у таких зворотах як "не варто про це говорити". Отже для хахла можливе й таке речення: "Ім нічого не варто вбити людину" ("им ничего не стоит убить человека"), замість "для них дрібничка вбити людину" і т. д., і т. п. Справді, більше про це говорити не варто.

Мова-отрута не має приростка найвищого ступня *най-*, отже і хахол усунув *най-*, покишо тільки з одного слова *найкращий*. Він гордий, що "кращі письменники" (по-рос. "лучшие писатели") дістають Шевченківські премії тощо. Виходить, що досить бути лише трошки понад пересічність ("кращим"), щоб дістати премію. Не

треба силкуватися бути найкращим. Може, воно в хахлів і справді так є...

Хахол розриває природні зв'язки між українськими словами. Він іще говорить по-українськи "ставати чимось" ("становиться чем-то"), але іменник *ставання* він викинув і замінив диким "становлення" ("становление"). В мові джерела, що стає отруєю іншим, гармонійний і логічний зв'язок між дієсловом і віддієслівним іменником збережений, але хахол не зацікавлений гармонією і логікою, йому важливіша мовна "гармошка" з чужого джерела, яка награвася йому всякий мотлох у вухо.

У своїй наркоманії з північного імпорту хахол також позмінював значення українських слів. *Уроки* — це вже не чари, а "лекції", *світлий* з релігійного терміну (*Світлий Тиждень*) став заміною українського *ясний* ("светлый"), *бронзовий* звузилось семантично до вказівки на *бронзу*, з якої щось зроблене, а його кольористичне значення хахол замінив дивоглядом *коричневий* (від російського *корица*, себто від слова, якого нема в українській мові, бо по-українському це *цинамон*) і т. д.

Я обмежився тут тільки кількома вступними увагами на тему, що широка, як море. Пройти його несила — та й руки опускаються. Треба було б труду цілої наукової установи протягом багатьох років, щоб дослідити цю тему.

Мені здається, що хахлаччини в українській літературі майже не було до моменту, коли до української літератури й мовної практики почали включатися зросійшені елементи з міст східної України, так звані "тоже украинцы". А їх незабаром стали наслідувати прибулі з сіл новобранці культури на хвилях ліквідації неписьменности. Соромлячись своєї вчорашньої неписьменности, вони почали за взірець ставити собі мову тих свіжо перемальованих "тоже украинцев". Парадоксом української ситуації є те, що Джекилом був простий селянин, єдиний, який зберіг інтуїтивне знання природної української мови, а потворним Гайдом мови став освічений інтелігент і бюрократ. Тому так діявольськи трудна сьогодні боротьба з хахлаччиною цього Гайда, переодягнутого в костюм нормального Джекила.

Хахлаччину не слід плутати з суржиком. Суржик — це позбавлена престижу мішана, недолуга мова малоосвіченого простолюддя, з якої сам хахол сміється. Суржик негрізний, бо він не претендує на статус нормальної мови. Небезпечна хахлаччина, яка таку претенсію має, яка домінує в АН УРСР, СПУ, журналістиці УРСР, а також проникає в мозки бідних емігрантів, переляканих, що, може, не дай Господи, відірвавшись від рідного ґрунту, не встигають за мовним розвитком батьківщини і що все, що з неї пливе в цих справах, — святе, недоторкане і бездискусійне.

СЦИЛЛА Й ХАРІБДА КУЛЬТОБМІНУ З СРСР

Л. Плющ

Ми, недавні політемігранти з України, мабуть, винні в тому, що досі не поставили чітко проблему контактів з УРСР й не сформулювали своє відношення до культобміну. Проблема ця постійно виринає перед нашою діаспорою й набирає особливого значення в часи тої чи іншої "відлиги" або "детанту".

Широка наша публіка не читає того, що друкується в радянській пресі, не читає навіть еміграційної преси. До нечитання додається невміння читати й схильність дізнаватися про надруковане з серії легенд "Ви чули?". Тому змушений буду повторити деякі загальновідомі речі й розжовувати елементарні тези.

Я навмисно в заголовку поставив СРСР, а не УРСР, щоб підкреслити головну хибу нашої діаспоричної політики мислення в рамках етнографічних, а не імперських. І в цьому перевага нашого ворога, тобто радянського та російського імперіяліста, який бачить цілість проблеми, імперію, а не лише її частину. Щоб боротися з імперією, треба знати її імперську силу й її загальноімперські проблеми та слабкості. Іншими словами, наша політика мислення мусить бути імперським, непровінційним, якісно й кількісно рівновеликим російському, шовіністичному або демократичному мисленню.

Це особливо важливо сьогодні, коли саме з загальнорадянських причин, головню економічних та екологічних, Кремль розпочав чергову свою лібералізацію. Елементи дарованої нині свободи висловлювання, очевидно, є засобом, а не метою перебудови. Та колоніальним народам ідеться теж не лише про свободу висловлювання й не лише про мовні проблеми. Зміни в економіці, в зовнішній політиці, в керівництві господарством, в юриспруденції не менш важливі для українців, ніж для росіян. Мабуть, більше, бо без цих змін рух за збереження й розвиток неросійських культур залишиться обмежений героїчним чином сотень чи тисяч поодиноких людей. При всій своїй нехоті до розв'язування національних проблем, горбачовський режим змушений був дозволити "нацменам" заговорити про їхні специфічні проблеми. Змушений, бо не може дарувати "гласность" для одних справ, без деякої гласности для інших. Гласність була викликана потребою активізації населення для розвитку продуктивних сил держави, для боротьби з "механізмами гальмування", з корумпованою й імпотентною бюрократією. Об'єктивно склалося так, що національно-демократичні рухи є потенційним масовим союзником перебудови проти застиглої мафіозної бюрократії. Центральна мафія, як і своя місцева, є

головним ворогом кожного з народів, і саме це робить народні рухи потенціалом перебудови.

Саме масових сил в основі перебудови не вистачає горбачовцям. З соціальних прошарків лише інтелігенція, її незбюрократизована частина, є сьогодні безумовним активом перебудови. Ні робітники, ні селяни до сьогодні не стали масовою опорою перебудови, бо не мають ні часу, ні віри, потрібних для пробудження їхньої активності й ініціативи.

Від активності й політичної зрілості кожної з великих, республіканських націй залежить, як далеко зайде перебудова в її республіці. Від Кремля залежить, чи буде потенційна сила національно-демократичних рухів використана "реформаторами" як сила перебудови, чи буде задушена й використана проти перебудови, як привід для повернення до політики штучної стагнації "тащить и не пущать" (знамените "Росію треба підморозити", яке вже раз призвело цю саму Росію до краху). Співвідношення цих двох складників, як воно складеться найближчим часом, у великій мірі обумовить долю перебудови.

Якби Горбачов, наприклад, наважився легалізувати Українську Католицьку Церкву та дозволив Українську Автокефальну Православну Церкву, то в Україні він мав би за собою мільйони селян, робітників та інтелігентів, які повірили б, що перебудова і гласність є чимось більшим, ніж звичайна агіткампанія. Повіривши, ці самі мільйони стали б активними учасниками нових форм економічної діяльності, кооперації, "індивідуального й родинного" виробництва тощо. Та ще досі ні робітництво, ні селянство не включилися в перебудову, бо не мають підстав для віри в серйозність реформ.

Події у Нагірному Карабасі, в Криму, у Прибалтиці, в Україні, виступ Горбачова й резолюція останньої партконференції показують, що Горбачов не розуміє або не хоче чи не може зрозуміти і використати демократичну силу мас неросійських рухів для своєї мети. Перемагають у сфері національної політики вороги перебудови. На Україні царює стара Дніпропетровська мафія Брежнєва-Щербицького. В Азербайджані — гебістська мафія Алієва, яка почуває себе настільки сильною й безкарною, що наважилася на відкрити різню вірменів. Такого роду міжнаціональні заворушення, власне, й потрібні партійним мафіям, щоб довести своєму населенню і Заходові, що народи СРСР не дозріли до демократизації. Радянська пропаганда вже встигла ввести відповідну ідею в західну журналістику. Серед західних політиків та журналістів можна вже почути: "кримські татари, прибалти, вірмени зривають передчасними своїми вимогами демократизацію країни. Не погромники з Політбюро та з керівництва деяких республік, а демократичні національні рухи є екстремістськими".

Ця дивна теза нерозривно пов'язана з загальною настановою західньої політики: підтримувати Горбачова будь-що, незалежно навіть від його дій та заяв — все погане записувати на рахунок його супротивників, їх тимчасових преремог та його тактики лявірування. Інша, менша частина західніх політиків воліє не звертати уваги на будь-які зміни в СРСР, а то й не бажає посилення СРСР у випадку успіху перебудови.

Ще менша частина західніх політиків стоїть на позиції, запропонованій групою політемігрантів-дисидентів: "підтримуємо лише ті дії радянської влади, — дії, а не обіцянки! — які з нашої точки зору справді сприяють демократизації й демілітаризації СРСР та його союзників".

З моєї точки зору, — це єдина реалістична позиція, яка дасть Заходові можливість використати ситуацію кризової перебудови СРСР, не ризикуючи в черговий раз пійматися на гачок агітпропа й ГРУ-КГБ. Якщо ту чи іншу помилку робить сам Горбачов, своєю негативною реакцією Захід примушує його змінити політику. Якщо помилка чи злочин робиться проти волі Горбачова, то західня рішуча позиція дасть Горбачову сильний аргумент проти своїх супротивників у Політбюрі та ЦК: "бачите, ви зірвали вигідні нам, конче потрібні контакти або контракти". Іншими словами, Захід мусить мати свою власну стратегію, й виходячи з неї, а не з гіпотез про наміри Горбачова, будувати свою гнучку поточну політику. Крім хіба що Франції, Захід будує свою політику, виходячи головню з заяв радянської влади та дезінформації ГРУ. Завдяки цьому західня політика стає функцією радянської політики, а не суб'єктом сучасної історії.

Яке це має відношення до української політики? Поперше, українська політика, вирвана з контексту політики демократичного світу, не має жадного сенсу, крім хібащо фолкльорного. Подруге, наша еміграція робить обидві помилки західньої політики, а мусіла б хоч якось корегувати західню політику, виходячи з кращого знання Радянського Союзу й безпосереднього зацікавлення в позитивних змінах в Україні.

Традиційно борються дві позиції щодо контактів з Україною. Одна впливає з суто ідеологічної настанови, що Радянська Російська імперія — наш головний ворог і завжди веде ворожу нам внутрішню й зовнішню політику, тому будь-які офіційні особи з України — політики, журналісти, співаки, письменники, науковці тощо — є агенти ворожої сили, яких слід поборювати або ігнорувати, яко неукраїнців.

Протилежна позиція, властива головню нашій непартійній інтелігенції, полягає в настанові на підтримку *будь-яких* діячів культури, на *будь-які* зв'язки з ними і з радянськими установами, щоб хоч якось сприяти розвиткові української культури.

Очевидно, в обох позиціях є своя рація. Але обидві ж мають одну принципову ваду, навіть більше: вада ця спільна — це схематизм, незнання і нерозуміння процесів, що відбуваються в СРСР. І ті, і другі допомагають не Україні, а абстракції, створеній ними самими. У свій час була й третя позиція — "прогресистів", які сліпо підтримували всі злочини Кремля, думаючи, що вони підтримують шасливе життя українського народу. Парадокс у тому, що прогресизм був скрайньою формою того самого схематизму й політичного абстракціонізму, якими хворіють вищезгадані позиції.

Я згадав про "прогресистів" тому, що вони й їх приклад невяно завжди присутні в дискусії про контакти, як аргумент проти будь-яких контактів.

І справді, коли знайомишся з еволюцією таких людей як Косач чи Костецький, то тяжко збагнути, як могли люди такого культурного рівня співпрацювати з владою, яка нишила й продовжує нищити культуру взагалі й спеціально культуру їхнього народу. Як міг, наприклад, Костецький, людина елітарної культури, йти на будь-яке зближення з владою й культурою СРСР?

Наведу більш свіжі приклади. Прізвищ не називаю, бо вважаю, що люди, які в тій чи іншій мірі почали спокушатися контактами, а то й радянською пропагандою чи політикою, нерідко роблять це з найкращих міркувань, не бачачи, що крок за кроком влазять в кагебівське багно. Деякі досить швидко починають розуміти помилку, та наша цькувальна газетна публіцистика, а ще більше "баба бабі сказала", не дають молодим та амбітним людям помилку виправити: їх просто вганяють в радянщину. Більше! — частина тих, хто йде на співпрацю з Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном та спорідненими з ним організаціями гебілів, нерідко робить це з протесту проти нашої еміграційної нудоти, партійщини, примітивізму. А перші контакти з радянцями звичайно є контактами з освіченими, розумними, енергійними людьми, які до того виявляються "українськими патріотами в душі". Це "в душі" й виправдовує представників офіційної радянської України в очах початківців: "Ви ж розумієте...". І розуміють, поки на власній шкірі не відчують організацію, що стоїть за "прихованими українськими патріотами".

Деяким вдається закінчити свій радянський роман зфальшованим інтерв'ю у *Вістях з України* та запізніним протестом проти обману. Інші встигають так забруднити себе контактами, що зникають назавжди з українського культурного життя, бо не приймають їх ні там, ні тут. Треті починають друкувати яке-небудь *Ми і світ*, де старанно виконують завдання товаришів, вихваляють радянську антикультуру й паплюжать дисидентів.

Підкреслю ще раз, що говорю тут лише проти тих, які почина-

ють коляборацію з кагебівськими товариствами з благородними намірами якось допомогти розвитку української культури.

Один їде в Україну з тим, щоб вивезти звідти твори мистецтва, які там неминуче загинуть. Його ловлять на порушеннях митних законів, погрожують тюрмою, а з іншого боку обіцяють вигідну купівлю-продаж.

Інший хоче більш-менш вільно працювати в архівах України, мати цікаві контакти з діячами культури тощо. Щоб сподобатися контактним товаришам (термін цей був введений під час останнього фестивалю молоді для тих, кому було дозволено контактувати з закордонцями!), треба бути льоаяльним, закривати очі на побачену реальність, промовчати, а то й розхвалити "досягнення" радянської влади, та виляяти буржуазних націоналістів (а є за що, хоча б за масову пасивність або дурну активність).

Я вже кілька разів мав нагоду спостерігати людей, які задля вищої мети "вивчення історичних та інших матеріалів" ставали настільки обережними, що навіть на Заході, тобто у себе вдома, міняли поведінку, рвали свої навіть приватні, приятельські зв'язки, щоб ними не скомпромітувати себе перед радянськими органами. Та чи осягли вони те, заради чого розпочали цей шлях пристосування до правил "партнера"? Де твори Косача, що він їх створив завдяки радянській музі? Чому радянці не надрукували жадного твору Костецького? Що сталося з музеєм Колянківського та з ним самим?

На моїх очах талановитий хлопець розпочав цікаву філологічну працю, але після кількох наукових "контактів" з совдепівцями порвав усі зв'язки з українською громадою і... навряд чи коли-небудь зреалізує свій талант дослідника. Радянським партнерам він скоро теж не буде потрібний.

Коли я читаю виступи проф. Магочого в Україні, то не завжди можу зрозуміти, що стоїть за тими чи іншими його твердженнями та концепціями: невміння бачити реальність, невміння науково мислити чи чемність гостя, що бажає сподобатися своїм радянським господарям? (Див., напр., його статтю про ІХ славістичний з'їзд у Києві, надруковану у *Віднові*, ч. 2. Нагадаю, що ситуація в Україні в ті часи, у 1983 році, буда настільки жаклива, що лише протестаційна позиція під час і після з'їзду славістів не була коляборантством. Це можна сказати про позицію Андергаста, викладену в тому ж числі *Віднови*: і розумно, і чесно, і сміливо). Невже шановний професор не розуміє їхньої психології: вони не поважають тих, хто їм підкоряється. Між собою вони, без сумніву, кепкують над наївним "русином", "америкашкою" чи ще як там вони обзивають канадського професора.

Думаю, що при твердій позиції можна більшого від радянців добитися, бо тільки незалежну поведінку будуть вони поважати...

Прихильники "контактів попри все" не звертають уваги на фактичну політику радянської влади. Чи то буде Брежнєв, чи Черненко, чи Горбачов — вони "за".

Та мова не йде про сам факт контактів. Мова йде про те, як на яких засадах ці контакти реалізувати. За нормами, правилами західньої демократії, чи за правилами тоталітарного "звичаю".

Набагато простіша позиція тих, хто завжди "проти". Ця позиція не вимагає ніяких дій чи навіть мислення, зате дає моральне задоволення чистоти ідеологічної, а при деякому надлишкові уяви — навіть відчуття участі у боротьбі за Україну. Чи приїжджає з України ансамбль, чи демонструється радянський український фільм, чи десь виступає поет або науковець український — ми бойкотуємо, тобто або демонструємо, або частіше — не йдемо, бо "що їх, прислужників Москви, слухати". А тих, хто пішов, а то навіть вітав когось з діячів української культури, будемо паплюжити комуністами чи агентами. Чистота наших ідейних шат на тлі забруднених нами людей аж блищить від революційности нашого чину. (Оця простота немислення приводить до того, що така позиція, як я тут пробую викласти, інтерпретується саме як звинувачення будь-кого, хто за контакти, як агентів КГБ. Мені вже приходилося вибачатися перед порядними людьми за слова, мною не сказані, бо їх сказала знаменита еміграційна "Одна Баба"...).

Ще дивнішою виявилася позиція абстракціоністів-бойкотників щодо недавно дозволених владою фільмів Ілленка. Демонстрація в Америці *Ночі на Івана Купала*, *Криниці для спраглих*, *Солом'яних дзвонів* викликала чергову хвилю бойкотизму — "не йдїть дивитися, бо воно радянське, бо Ілленко творив паскудні брежнєвські фільми". Так, творив, та саме він, можливо, єдиний на весь СРСР, хто публічно й гранично широко сказав про це у радянському журналі *Юность*.

Коли, нарешті, ми навчимося цінувати наші культурні надбання? Так, мабуть, В. Петров був радянським розвідником, але Домонтович — один з найцікавіших наших прозаїків, Петров — чи не найкращий наш етнолог, фолклорист... Треба чітко усвідомлювати ницість Винниченка як політика, але при цьому ж не викидати з історії України його талановитої прози (знову ж не переборшуючи, не вважаючи всього його доробку за велику літературу). Чи в нас є щось краще за *Ніч та Криницю*? Кажуть є, але поки що ми цього не бачили. Ілленкові фільми — гордість не лише українського, але й усього радянського кіно...

Та хоча б для того, щоб обґрунтовано критикувати ці фільми, їх треба бачити. Так, *Солом'яні дзвони* нижчі за талант Ілленка, але щоб це зрозуміти, тобто те, що брежнєвщина не пройшла даром для режисера, потрібно бачити усі три фільми. Та, нарешті, й *Дзвонами* в багатьох відношеннях можна захоплюватися.

Мова йде про цінність твору, тобто насамперед естетичні його вартості, а вже потім про інше. Але щодо критеріїв мистецтва, наші політичні абстракціоністи не дуже відрізняються від соц-реал-абстракціоністів: "Дайош партійність, ідейність, народність, зрозумілість кожному неписьменному патріотові". Саме цьому протиставив колись своє "Дайош!" Микола Хвильовий: "Геть від Москви, бо Москва — центр всесоюзного міщанства. Дайош психологічну Європу!" Проблема Москви не лише в тому, що вона нас душить, але і в тому, що душить вона нас не тільки тюрмами, а ще в більшій мірі своїм і нашим міщанством. І в наш час Москва — таки не Париж, бо залишилася городом Глуповим, столицею Пошехоння. А де ми, наша Диканька і славний Сонгород?

В кінці сорокових років Юрій Шевельов у нових, еміграційних, умовах поставив питання про психологічну Європу на суто український ґрунт: "Париж чи Пациків?" Пройшло сорокріччя, і маємо більш оригінальну розв'язку: Пациків у Парижі, Мюнхені, Нью-Йорку, Торонто. Для чого нам Париж? — ми сам Париж перетворимо у Пациків. (Брежнєву-Щербицькому вдалося перетворити у Пациків Київ і Львів, і саме цю підрадянську Україну мало б сенс бойкотувати, не лише за її Глупов, але й за Пациків).

Підкреслюю, що пишу тут без натяків на якусь специфічну партію пациківців, хоча й таке маємо. Ні, плутанина усіх критеріїв — більш широке явище.

Яке це має відношення до розглядуваної теми контактів? Безпосереднє. Культурний обмін чи культурний бойкот повинен бути культурним, тобто спиратися на достатньо високий рівень вимог насамперед до себе, виходити з високих політичних, наукових, естетичних критеріїв, які дозволили б нам оцінити ту чи іншу тактику й стратегію нашу.

Після 1980 р. ми, група дисидентів, запропонували Заходіві тактику культурного бойкоту й провели, досить успішно, кілька акцій такого бойкоту. Ні, ми не пропонували зривати *будь-які* економічні, політичні, мистецькі й наукові зв'язки. Ми пропонували Заходіві мати свою власну тверду позицію в усіх питаннях, спираючися на яку Захід міг би провадити тактику адекватної відповіді, яка б примусила Москву відповідати за свої слова. Така політика насамперед означає розкриття фальсифікованих зв'язків і відмову від них.

Коли ми дізналися, наприклад, що кілька акторів Московської опери були донощиками й брали участь у цькуванні Ростроповича, ми під час їхнього виступу в Парижі у спеціально підготованих летючках пояснили французькій публіці проти кого і чого ми виступаємо. Коли поліція з *наказу* (!) радянського посла Червоценка заарештувала кількох демонстрантів, у неї не було проти них ніяких фактів порушення закону. Зате на нашому боці була симпатія

публіки, нами підготовленої, а також факт нашого затримання, факт, що свідчив про порушення властями нашого права на демонстрацію. Аналогічні демонстрації ми провели у зв'язку з виступами Большого театру, художньої виставки "Москва-Париж", ввечерю А. Вознесенського в театрі Бобур, встановленням радянського пам'ятника Шевченкові біля української церкви. Головним у кожній з цих акцій було роз'яснення у пресі причин нашої бойкотної акції. "Ми виступаємо не проти того чи іншого явища культури, а навпаки на захист культури від тих, хто її нищить". "Ми — за встановлення пам'ятника Шевченкові у Парижі, але саме з пошани до нього ми протестуємо проти радянського пам'ятника, бо 1) саме ця влада нині цензурує його твори й переслідує тих поетів, які вірні його ідеалам; 2) запропонований радянцями пам'ятник — нікчемний. Наша діаспора пропонує пам'ятник роботи Архипенка". Аргументів вистачало...

Те саме з виставкою "Москва-Париж": "Так, радянці демонструють чудові твори 10-30-их років. Але саме ця влада саме ці твори не показує у себе вдома. Саме ця влада розстріляла частину цих майстрів, інших примусила емігрувати або зректися свого мистецтва"...

Бойкотні акції вдавалися нам при умові доброї підготовки й продуманої системи аргументації. Вознесенський хотів отримати премію Маяковме, спекулюючи на своїй закордонній славі поетанонконформіста. Своїми плякатами, летючками, статтями у пресі ми показали, що він вже не поет і давно - конформіст. Для цього ми використали його власні вірші хрущовської та брежнєвської доби.

Оце ми й назвали культурним бойкотом, бойкотом на захист культури проти фальсифікації культури її катами, культурним, тобто обґрунтованим та проведеним цивілізованими методами.

Коли ми пропонували метод культурного бойкоту для української діаспори, то завжди поставала проблема спрощеного підходу: "Ви стали на бандерівську позицію, ви — екстремісти". Одні з коментаторів вважали це компліментом, інші — засудом. Але ні ті, ні інші не хотіли вдуматися в те, що мова йшла про суттєву зміну ситуації в СРСР після 1970-1973 років, коли на Захід майже не випускали діячів культури, а тих, кого випускали, вже майже не можливо було вважати представниками культури. Ті, хто не хотів спрощувати, задавали питання дещо наївне, але суттєве: "За якою ознакою бойкотувати, якщо ви вважаєте потрібним диференціювати науковців та митців, які приїжджають сюди?"

Я обговорював цю справу з кількома радянськими акторами. Один з них був у складі трупи Большого театру, у відношенні до якої ми застосували бойкотну акцію. Тому що ми не заважали їм грати, не ображали самих акторів, а виступили в антракті перед

глядачами проти державно-партійної дискримінації культури, проти офіційного шовінізму, проти війни в Афганістані, тобто говорили про те, про що думають і самі актори, велика частина трупи мовчки раділа за наш виступ, а мій майбутній співбесідник був так схвилюваний, що через кілька місяців наважився втекти на Захід. Якщо перед нами виступає більш-менш порядна людина і якщо наші протести провадяться достойними методами, якщо вони обґрунтовані, то в душі, а в останні часи нерідко і уголос, ця людина підтримає нас. Більше! — тим нашим лібералам, які почали відстоювати права українського народу, права нашої культури, розумно проведені акції протесту навіть потрібні. Повернувшись додому, вони можуть вказати, що їхня пропаганда перебудови й гласности наткнулася на обґрунтовані протести. Наприклад, нині є сенс всюди, усім радянцям з України задавати питання про Л. Танюка. Київські, як майже всі українські театри, нижчі за найгірші російські. Праця Танюка в Україні давала шанс відродження українського театру. Цей шанс був знищений руками акторів-бездар та партійної мафії. Частині наших гостей ці питання-протести потрібні. Інші будуть незадоволені, будуть брехати, викручуватися, але змушені будуть рахуватися з порушеними нами питаннями у себе вдома. Брехню є сенс розкривати тут таки, на очах публіки. Усілякі Євтушенки у приватних розмовах за кордоном мають звичку "пояснювати" ту чи іншу свою підлу дію або заяву міркуваннями тактики, потреби боротьби з реакціонерами тощо. Не даваймо їм цієї змоги відбріхуватися приватно, аргументами "Ви ж розумієте...". Ні, не розуміємо. У нас теж гласність, і якщо хочете з нами мати справу, відповідайте публічно на питання, які турбують усіх".

Треба зробити невивідним для влади присилати до нас бездар та політруків від культури. Але при такому підході наша діаспора мусить знати *хто є хто*, мусить знати останні події в Україні, позицію тих чи інших людей. В цілому ми нічого цього не знаємо й найдурніший політрук відбредеться від нас, ще й продемонструє нам наше незнання. Саме з-за цього незнання актуальних проблем України ми й вибираємо простеньке бездумне "ніяких контактів" або "будь-які контакти".

А що робити, коли ми не знаємо ось саме цього "Енка"? Очевидно, що в такому разі треба виходити з того, що безпосередньо бачимо й чуємо від нього. Не бачу підстав не задавати пекучих питань будь-кому й не давати "Енкові" брехати у відповідь.

Досі мова йшла про осіб. А як бути з якоюнебудь групою, наприклад, акторів? Очевидно, серед них є кілька кагебістів, донощиків та партнаглядців. Очевидно, що більше інших: просто мистців, вартісних і невартісних, порядних і не дуже. Виходячи з

цих очевидностей, абстрактний бойкот недоцільний. Приймати їх слід за плодами їхніми, за мистецькими критеріями, як ми приймаємо чужинецьке мистецтво. На жаль, у нас знову: або "не йти на концерт", або апльодисменти будь-кому, "бо наше, українське".

Є й політична сторона проблеми. Ось вони співають щось типу "Партія веде". Можна промовчати, але ж можна й свистіти? "Не приймаємо ми вашої поведінки". Все залежить від наших такту й тактики. Разом з нами слухають чужинці, які не знають про що йде мова й бачать лише некультурну поведінку нашу. Якщо не вдасться як слід пояснити, то, очевидно, краще знайти метод протесту. Але не треба шукати виправдання нашим землякам за їх антимистецькі прояви лояльності. Російські радянські хори звичайно вже цього не роблять, та їх вже й не змушують: вони для влади роблять рекляму, а також заробляють валюту. Ми розумними формами неприйняття пропагандного антимистецтва сприятимемо зміні інструкцій начальства.

Делікатна тема російських пісень в репертуарі українського хору за кордоном. Росіян знову ж таки не примушують співати українських пісень. Чому наші ансамблі мусять демонструвати свій інтернаціоналізм і палку любов до російської культури?

Але російська пісня може бути виконана чудово, а поряд з нами цю пісню слухають чужинці, які просто не розуміють нашого протесту. Як мінімум — не апльодуймо. Якщо ж партійщина й російщина заповняє програму — можна розпочати роз'яснювальну кампанію за бойкот.

Та всі наведені мною приклади й проблеми сьогодні, в час перебудови й гласности, стають набагато складнішими, цікавішими й важливішими, ніж це було в часи Брежньєва-Черненко. Поперше, українські емігранти для радянської влади, точніше її пропаганди, перестали бути суцільними зрадниками, нацистами тощо. Вона в якійсь мірі зацікавлена нашими досягненням, нашими можливостями, нашими інституціями. Подруге, діаспора має тепер більше можливостей впливати на хід подій в Україні. Мова нині йде не про одиниці виїжджаючих на Захід науковців та мистців, а про досить велику кількість людей. Якщо раніше це були головно коротичі всякого роду, то тепер почали виїжджати люди, яким раніше й мріяти не можна було про закордонну подорож. Набагато полегшало і з подорожами в Україну, туристичними й науковими. Почалися навіть переговори про спільні акції людей Заходу і Сходу — від політичних до суто мистецьких. Горбачовська група робить зусилля, щоб розбудити ініціативу людей побаченим на Заході, привчити їх трохи до гласности, яка заміняє в СРСР звичну нам, на Заході, свободу слова.

Торік радянці запропонували американцям спільний марш миру по СРСР, 200 радянських та 200 американських громадян.

Частина шляху проходила по Україні. Яка ж була реакція нашої діаспори, газет та політичних кіл? Газети відмовилися друкувати радянське повідомлення, політичні групи зігнорували ідею спільного маршу миру. Чому? "Бо це радянський трюк, пропагандистський". Без сумніву. Але чого ми боїмося? Досі вони боялися з нами зустрічатися й з нами дискутувати, а тепер ми їх боїмося? Чи хочемо ми, щоб радянська держава стала більш відкритою світові? Чи й (!) не за це борються українські й неукраїнські дисиденти — щоб СРСР хоча трохи демократизувався, хоча б так, як Угорщина або Польща? У цьому в деякій мірі зацікавлені й горбачовці. Тому в кожній сьогоднішній акції влади переплітається стара мета — перехитрити Захід, й нова — частковою демократизацією й більшою відкритістю до Заходу поборювати так звані "механізми гальмування". Чим більше українців відгукнулися б на радянську пропозицію, тим більше американська група могла б вплинути на проведення маршу миру й тим тяжче було б її обдурити. Українці у складі американської групи могли б пояснювати своїм американським співгромадянам те, що вони бачать, вимагати від властей відповіді на "неприємні питання"... Для цього, правда, знову ж треба мати знання й хребет, щоб не підкорятися не демократичним правилам проведення маршу. На радянську пропозицію відгукнулася лише АГРУ, і зрозуміло, що двоє-трьох активістів АГРУ потонуть серед 400 інших людей, не зможуть провести українську лінію. То, може, в такій ситуації їм слід було відмовитися від участі в радянській грі у відкритість світові й у нову політику? Відмовляючися, ми не тільки демонструємо свою безгласність, але й віддаємо ініціативу радянській стороні.

Можна було надрукувати радянське запрошення й при цьому прокоментувати його, розкривши непослідовність і фальш, запропонувавши бажаним взяти участь у марші відповідну лінію поведінки там, в СРСР. Припустімо, радянцям вдалось би усіх обдурити, навіть українців з Америки. Що суттєве вони б досягли своєю "перемогою"? Зате у нас було б більше досвіду нової політики, для наших власних акцій.

Головне не це, ті чи інші наші можливі невдачі, помилки. Право на істину іманентно містить в собі право на її пошук, тобто право на помилку... І це головне — те, що ми, діаспора, давно безініціативні, нетворчі у своїй боротьбі за Україну, яку ми все менше й менше знаємо, відчуваємо...

Зараз мова йде про те, хочемо ми чи не хочемо впливати на ті процеси лібералізації, які погано, але все ж відбуваються в Україні.

Чи контакти наших наукових закладів та поодиноких науковців з АН УРСР корисні для України чи ні? Насамперед, вони потрібні — і для нашої діаспори, і для АН УРСР. Тому, мабуть, мова йде не про вибір між контактами чи відмовою від них, але про вибір форм

цих контактів та вибір принципів, на яких Захід і ми базуватимемо зв'язки з тоталітарною країною.

І тут, на жаль, абстрактні бойкотники мають немало гірких прикладів (а ще більше пліток) опортунізму наших науковців. Опортунізм цей проявляється як тут, так і там. Чи є сенс запрошувати до нас поганих науковців, чи, як це звичайно робиться, згоджуватися на те, щоб замість запрошеного "Х" прислати незапрошеного "У", людину відому в науці саме своєю антинауковістю? Американці й інші часто з цим миряться. Та чи маємо ми на це право — грати за ворожими нам правилами?

Якщо ми їдемо до них, на їхні конференції, то це не означає, що треба підкорятися їхнім антидемократичним вимогам, міняти свою позицію в тому чи іншому питанні на угоду начальству. Ми їдемо туди з вільної країни й мусіли б вести себе, як вільні люди, а не раби. Ми мусимо підкорятися радянським законам, але лише законам, а не правилам догідливості. При нинішній кризі вони більше зацікавлені в контактах, ніж Захід. Відмова підкорятися безглуздим правилам бюрократії змусить їх змінити ці правила, та й вже змушує. Крім радянських є міжнародні норми, які вони повинні шанувати. Ми маємо права й вони мусять їх шанувати.

Не слід боятися задавати їм неприємні питання, порушувати болючі проблеми, пропонувати ті чи інші проєкти. Приймати їхні проєкти, вказуючи на їхні протиріччя й слабкі місця. "Чому досі продовжується політичний ГУЛаг", чому не припинено психрепресії, не засуджена репресивна школа акад. Снежнівського? Чому продовжується будівля атомових електростанцій, не зважаючи на протести громадськості? Чому не дозволено провозити в СРСР лічильники Гейгера? Чому немає державних гарантій для української мови? Чому такий поганий театр в Україні? Чому не друкуються твори В. Петрова, наукові й художні? Чому Куліша ставлять у Москві, а не в Україні — чи не тому, що перебудова на Україні більше гальмується? Чому заборонені Українські Церкви, а злива наклепів на "уніятів" наростає? Чому немає серйозних дослідів з етнології, немає українського структуралізму, такого плідного в Росії, Естонії, Грузії? Чому досі нема жадного серйозного альбому писанок, хоча б з колекції Львівського музею?". Кожен знайде сотні цих "чому" у своїй ділянці.

Тільки при умові принциповості й критичності з нашого боку контакти підуть на користь і діаспорі, і українському народові. Ті, хто вступає з радянцями в серйозні зв'язки, мусять робити це з відчиненими очима, тобто чітко усвідомлюючи, для чого вони це роблять і з ким мають справу. Досвід історії все ж таки маємо немалий. Не треба боятися КГБ, але й не треба забувати про поліційну сутність тоталітарної держави.

СИЛИ СУСПІЛЬНОГО Й НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ І ФРОНТ РЕАКЦІЇ

Віктор Сабаль

"Якби українська мова, — насмішувато заявив бригадир вибійників із шахти ім. Стаханова А. Ляшок у розмові з Горбачовим, — допомагала добувати вугілля, всі ми, шахтарі, стали б нею розмовляти". — Ці слова з обуренням наводить читач Віктор Соколов в *Літературній Україні* з 2 березня 1989 р.

Ось це саме є репрезентативний голос російської шовіністичної мафії в Україні. Коли слідувати логіці отого нахабного і некультурного бригадира, то російська мова допомагає добувати більше вугілля, і вона допомогла підняти Радянський Союз до вершин культурного, суспільного і економічного розвитку.

Таку нігілістичну заяву можна було б зігнувати, якщо б це було переконання одиниць, але, на жаль, це, мабуть, позиція переважної більшості партійних російських і обрусілих чиновників, які в альянсі з брежнєвсько-сусловським центром в Москві виконали і перевиконали плян русифікації і євнухізації радянської України, та ще до цього, в період перебудови, гласности і демократизації, зневажають українську мову, культуру, історію, традиції, зневажають український народ і українську землю, яка їх кормить!

Чи таке нігілістичне ставлення приносить користь Радянському Союзові? Ні, навпаки, воно поглиблює національні конфлікти, підмінює державні основи цього "Союзу", останньої імперії цивілізованого світу, хоча конфліктів в Радянському Союзі доволі до подолання для сьогднішніх і будучих реформаторів. Чи цей шовінізм пануючої російської меншости в Україні приносить користь російському народові, який ми, українці, як братній народ, шануємо? Тричі ні, навпаки, він приносить шкоду народові, який ще до цього обтяжений традицією деспотизму і плямою ненасиченого експансіонізму коштом інших народів, хоча, на ділі, виконавцями цього історичного експансіонізму грабежу територій неросійських народів, була і залишилася провідна верства Росії, а не народ. Таке нігілістичне ставлення до неросійських народів кидає пляму й на російську культуру, на її неспроможність піднести широкі маси, а в тому й отих чиновників, які зачисляються до провідної верстви Росії, на вищий культурний рівень, бож культурна людина, вільна від расової, релігійної чи національної нетерпимости, як правило, шанує інакодумаючих, інаковіруючих, інші національності, народи, їхню культуру, шанує принцип гуманного співіснування народів. Чи ж існує інша країна культурного світу, де б національна меншість

безкарно понижувала мову, культуру, традиції корінного населення?! Ні, на це спроможні лише культуртрегери півночі.

Таке ставлення до української мови, культури, до українського національного відродження існує не тільки серед партійних і радянських чиновників, обивателів-кар'єристів, але також серед членів Академії Наук УРСР. В *Літературній Україні* з 23 лютого 1989 р. появилася стаття п. з. "Революційна перебудова — кровна справа народу", підписана академіками-функціонерами Академії Наук (В. Кухар, віцепрезидент АН, І. Лук'янов, віцепрезидент АН, В. Скок, віцепрезидент АН, Б. Стогній, секретар президії АН, Ф. Рудич, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, А. Гордієнко, заступник директора Інституту філософії АН). Автори статті в *Літературній Україні*, "вчені" Академії Наук УРСР вирішили висловити своє негативне ставлення до програми "Народного Руху України за перебудову", на ділі, до українського національного відродження в ім'я вдержання існуючого статусу кво, в ім'я брежнєвсько-сусловського "інтернаціоналізму" і вдержання абсолютної влади Компартії.

Що ж спонукало отих "вчених" АН до наскрізь негативної реакції до цього справжнього народного руху? Чи існують в програмі Руху будь-які контрреволюційні, антисоціалістичні ідеї, прояви "буржуазного" націоналізму, антирадянська пропаганда тощо? Ні, програма Руху є згідна з політичною перебудовою Горбачова. У загальних принципах програми Руху є таке формулювання: "Рух — загальнонародний вияв схвалення і підтримки революційної, започаткованої партією перебудови, яка відбувається в нашій країні, це нова форма блоку комуністів і безпартійних, боротьба за корінне соціалістичне оновлення в усіх сферах державного, громадського та господарського життя Української РСР. Рух діє задля гуманізму, миру і прогресу. Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві і являє собою єднальну ланку між перебудовними ідеями партії та ініціативою найширших народних мас. Рух співпрацює з КППС через комуністів, які входять до нього, проводить в життя рішення 27-го з'їзду та 19-ої Всесоюзної конференції КППС". Яка ж основна мета Руху, яка так занепокоїла отих функціонерів АН? Знов же в загальних принципах зформульовано: "Основна мета Руху — сприяння Комуністичній партії у створенні і функціонуванні демократичного механізму, який служив би розвитку суспільства, що ґрунтується на справжньому народовладді та збалансованій економії. Рух виступає проти будь-яких порушень соціальних, національних та екологічних прав людини. Рух прагнутиме піднесення рівня свідомості і політичної культури, громадської активності українського народу, всіх національностей, які живуть в УРСР, відродження і утвердження національної самосвідомості та інтернаціоналістичних (звичайно, не

брежньєвсько-сусловських — В. С.) переконань усіх громадян республіки... пропаганда національної винятковості чи національного нігілізму (великодержавного шовінізму — В. С.) засуджується Рухом як аморальна і антилюдяна". "Народний рух України за перебудову ставить перед собою такі цілі: оздоровлення народної господарки і природного середовища, сприяння перебудові і викривання будь-яких спроб гальмування процесу демократизації та гласності на Україні, сприяння перетворення Української РСР у правову державу, де право людини, вільний розвиток особистості є головною засадою розвитку суспільства, створювання умов до реального повновладдя народу, домагання справжнього суверенітету України як і інших республік СРСР. Програма Руху стверджує, що всі землі, води, корисні копалини, енергоресурси, підприємства, шляхи комунікації республіки є народною власністю і користуватися ними загальносоюзні чи республіканські відомства можуть тільки з дозволу Верховної Ради та уряду УРСР". Це останнє ствердження дуже важливе, бо тільки при осягненні суверенітету республіки можна буде зупинити всесоюзні міністерств і відомств від бешкетування в республіці. Вже сьогодні атомні станції (АЕС) на території України продукують 40% атомної енергії цілого Радянського Союзу, що може мати трагічні наслідки для мільйонів мешканців республіки, коли взяти під увагу незадовільний стан радянської атомної техніки.

Щодо демократизації суспільства, прав людини і прав народу, Народний Рух України за перебудову виступає за перетворення СРСР у справжній Союз суверенних народів на основі ленінської програми федералізму... Рух боротиметься за створення правової держави, виходячи з того, що держава існує для людини, а не навпаки, за створення держави, в якій народ — джерело права: право стоїть над державою, її інституціями, громадськими організаціями та окремими громадянами. "Рух обстоюватиме реалізацією декларованих прав Української РСР як суверенної союзної республіки, право народу самому вирішувати свою долю... Рух стверджує, що держава повинна юридично і практично гарантувати недоторканість особи, її житла, таємницю листування, телеграфічного, телефонного та інших видів зв'язку. Переслідування за політичними, соціальними, гасловими, національними чи релігійними мотивами, будь-яке обмеження громадянських прав людини неприпустиме".

У відношенні до економіки Рух "вважає необхідним перетворення економіки Української РСР у справді соціалістичну, позбавлену деформацій та спотворень, людяну, здорову з екологічного погляду і ресурсо-збалансовану економіку... Рух виступає за усунення та демонтаж усіх наслідків бюрократично-відомчої сваволі в управлінні економікою УРСР, що призвела по суті до усунення

трудящих республіки від участі у визначенні своєї економічної долі, звела майже нанівець економічний суверенітет Української РСР”.

Щодо національного питання, Народний Рух України за перебудову “вважає, що першим і невідкладним кроком у розв’язанні назрілих питань національно-культурного відродження повинно бути надання українській мові статусу державної мови в УРСР. Домагаючись цього конституційного акту, Рух пропонує законодавчо забезпечити на практиці відновлення і утвердження української мови у сферах партійної, державної, громадської діяльності, науки, культури, виробництва і діловодства, середньої і вищої школи, дошкільних закладів... Практика вільного вибору батьками мови навчання, яка в умовах, що склалися в нашій республіці, веде до національного нігілізму, поширення обивательських поглядів, виховання безбатченків, потребує перегляду з боку правових і моральних норм (про який вільний вибір батьками мови навчання може бути мова в Харкові, Дніпропетровську та інших обласних містах, де немає взагалі шкіл з українською мовою навчання, або їх мінімальна кількість!— *В. С.*).

Програму Руху підписали: Ініціативна група Київської організації Спілки письменників України і Ініціативна група Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Функціонери академіки АН, автори статті в *Літературній Україні*, вважають Народний Рух України за перебудову непотрібним, а то й шкідливим для них — справа перебудови — це виключно завдання Компартії: “(...) усвідомлення необхідності вирішальних, докорінних змін, сміливого повороту до дійсності визрівало в КПРС і народі, в центрі і на місцях, серед різних ланок партійного керівництва та в первинних партійних організаціях... І такий крутий поворот здійснив квітневий (1985) Пленум ЦК КПРС. Партія розробила ідею перебудови, виступила її ініціатором, розгорнула її програму, стала організатором її практичного здійснення (...)”.

Який “крутий поворот”? Досі немає жадного крутого повороту, не здійснено жадних економічних реформ, після чотирьох років горбачовської політики перебудови немає основних, так конечних, перемін економічної системи, плянова директивна система залишилася надалі пануючою, не здійснено закону про державне підприємство, про кооперацію та індивідуальне господарювання. Існують надалі директивні плани, державні ціни, не змінено системи фінансів і кредитів, по-старому працює Держплян і Держпостач. Державні замовлення, які мають обов’язковий характер, займають усю продукційну спроможність підприємств. Немає усамостійнення підприємств, галузеві міністерства надалі кермують підприємствами, і в результаті немає не то що поліпшення економічної ситуації, а погіршення, як повідомляє радянська преса. А хто ж бльокус здійснення економічних реформ, затверджених

Верховною Радою законів? Чи народ, трудящі, буржуазні націоналісти, Спілка письменників України? Ні, здійснення політики перебудови бльокує незмінний сталінсько-брежнєвський партійний апарат на усіх ступенях влади. Ось найбільш вимовний найновіший приклад: аграрна система Радянського Союзу знаходиться вже від десятиліть в глибокій кризі, колгоспна і радгоспна система не була і надалі не є спроможна прогодувати населення, вона всеціло збанкрутувала, однак партійний апарат на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС, згідно з директивами Політбюра, вирішив затримати колгоспну і радгоспну систему як головну форму аграрного господарювання, і дозволити оренду землі тільки в рамках колгоспної системи. На практиці це означає, що колгоспна бюрократія диктуватиме орендні умови, так як це було й досі, бож ці колгоспні чиновники є противниками інших форм господарювання, їхні позиції, їхні привілеї є тісно пов'язані саме з колгоспною системою. "Національний дохід, пишуть академіки-функціонери АН, при плановому завданні в 11.2% фактично в 1986-1988 роках виріс більш як на 12%. Продуктивність громадської праці при плані 11.4% зросла за останні три роки на більш як 14% — порівняно з минулим роком збільшився обсяг валової продукції тваринництва... Особливо зросла увага до розвитку соціальної сфери. Так, якщо на 1986-1988 рр. передбачалось ввести 58.9 млн. квадратних метрів житла, то реально його побудовано 62.4 млн. кв. метрів. Тільки в минулому році на Україні нові квартири заселили більш як 1.7 млн. чоловік (...)". Така статистика була б імовірна, коли б у крамницях були товари і за квартирами не треба було б чекати роками, та й сама радянська преса інформує, що ситуація на ринку на четвертому році перебудови погіршилась, відчувається брак не лише фабричних товарів, але й продуктів, особливо м'яса, масла, риби, цукру тощо, і навіть вартісного хліба. Особливо пекучою є нестача житла. *Сельская жизнь* з 5 липня 1988 р. повідомила: "У нас росте журба щодо нинішньої ситуації (промова делегата Саране...(?) на 19-ій Всесоюзній партконференції), черги за житлом ростуть без контролю, екологічна ситуація погіршується... Курс партії в напрямі самоуправи і господарської самостійності, як теж закон про державне підприємство по суті ігноруються центральними органами, починаючи від міністерств..."

А ось що сказав генсек Горбачов під час Пленуму ЦК КПРС 15 березня ц. р. щодо аграрної проблеми: "Давайте поглянемо на Україну, за останні 20 років основні виробничі фонди сільського господарства зросли в 42 рази, поставки удобрення в три рази, зарплата в 2.7 рази, а зріст продукції сільськогосподарських товарів всього 39%". Економіст Н. Сачко писав у *Социалистической индустрии*: "За останні 15 років випущено товарів на суму 570 мільярдів, котрих наше суспільство не потребувало".

Ні, прикрашуванням статистикою незавидної радянської дійсності змінити не можна, цю дійсність можна подолати лише комплексною радикальною реформою сталінсько-брежнєвської системи. Далі автори статті твердять, що "практичне втілення програми партії в життя вилось у справді національний рух українського народу... ЦК Компартії України, Верховна Рада УРСР та уряд республіки розробили і здійснюють ряд заходів, спрямованих на подолання деформацій і недоліків застійних часів в усіх галузях економіки, соціально-політичних відносин, національно-культурного розвитку, розширення сфери вживання української мови, надання їй державою конституційного захисту (...)".

Так як в економіці, немає істотних змін в національній політиці партії, навпаки, Компартія України, продукт брежнєвсько-сусловського періоду, чи точніше її провідний апарат на чолі зі щербицькими, ельченками, займає надалі антинаціональні позиції радянського "інтернаціоналізму", який є справді тотожний з інтересами політичного і державного централізму, який в альянсі з централізованою системою економіки є основним джерелом денационалізації в Україні та інших неросійських республіках. Досі Компартія не внесла жодного вкладу у зворот в національній політиці московського центру, для "національно-культурного розвитку, розширення сфери вживання української мови, надання їй державного, конституційного захисту", не переіменовано ні однієї школи з російською мовою навчання, які перед брежнєвсько-сусловським русифікаційним курсом були українськомовні, на школи з українською мовою навчання. Щодо мовного закону, який ще не затверджений, коли пишуться ці рядки, то це домагання і ініціатива українських письменників і діячів культури, а не Компартії України. Крім того невідомо ще, який буде зміст цього закону, але навіть коли б цей закон удержавлення української мови був згідний з потребами мовної і культурної українізації-дерусифікації, то це ще не зліквідує основні джерела русифікації, про які була мова вище.

Академіки-функціонери Академії Наук проголошують, що "часи розмов і дискусій, мітингування і емоційних спалахів минули, і спроби відродити їх недоречні. Вони сьогодні можуть лише зашкодити справі, завести перебудову з її магістрального шляху на манівці..." І ось перед нами новий маніфест. Його підготували ініціативні групи Київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка. Назва документа "Програма Народного Руху України за перебудову". Зізнаємось, одразу ж виникають асоціації з народними фронтами в Прибалтиці — рухами надто суперечливими... Незаперечно й те, що організатори не можуть похвалитися реальним внеском у практичні здобутки перебудови. І академіки-функціонери питають, чи потрібен цей проєкт як такий взагалі. "Проєкту бракує справжнього розуміння

інтернаціоналізму (звичайно, мова тут про інтернаціоналізм Брежньєва-Суслова, батьків теорії злиття націй — *В. С.*), а це питання принципове. В. І. Ленін вважав інтернаціоналістом на ділі того, хто вміє інтереси загальної справи (російського центру! — *В. С.*) ставити вище інтересів власної нації (так як це роблять "вчені"-функціонери АН — *В. С.*)... З особливою силою постає питання про *монолітну* (підкреслення мос— *В. С.*) згуртованість братніх народів СРСР (...).

Ось де зарита собака! Ось про що на ділі йде отим вченим Академії Наук, а саме: про збереження монолітної сталінської системи, особливо монолітної влади Компартії в усіх ділянках життя радянського суспільства. Вони знають, що нові суспільні об'єднання, народні фронти, рухи, клуби тощо набирають популярності, зростають в силу, творять суспільні фундаменти для росту політичного плюралізму, основної передумови для здійснення всебічних перемін закостенілої, історично збанкрутованої сталінсько-брежньєвської системи.

І таки це незаперечна правда, що основним бар'єром реалізації реформи являється ніхто інший як саме партійний апарат на усіх ступенях влади, і ніхто інший як Компартія, її верховні органи є відповідальні за насильну правову колективізацію — експропріацію селян, бруталну приспінєну індустріалізацію, коштами житлової експлуатації трудящих, за насильний економічний розвиток, який спричинив мізерію мас і народів, за бешкетування терористичного апарату служби державної безпеки, за безправ'я і незаконність, за скомпромітування ідеї соціалізму, як гуманного, справедливого суспільного ладу. Саме партійний апарат під опікою терористичного апарату служби державної безпеки, а не тільки Сталін чи його наслідник, чи оця анонімна бюрократія!

І тому треба ствердити і підкреслити, що без послаблення влади цього партапарату і його терористичної охорони, без введення політичного, суспільного плюралізму, горбачовські реформи скорше чи пізніше проваляться. Тому найбільш пекучим найважливішим завданням реформістських елементів Росії і неросійських народів Радянського Союзу є боротьба за політичний плюралізм, як суспільну передумову для здійснювання назрілих реформ. А особливо для уярмлених московським центром неросійських народів, це передумова для здійснювання постуляту суверенності, реалізації ідеї справжнього союзу вільних і рівноправних народів.

Такий, а не інший розвиток є також в інтересі російського народу, його культури, щоб нарешті визволитись з лабетів історичного деспотизму і об'єднатись з культурними народами Європи і зажити вільним життям. Іншої альтернативи немає.

ПОЕЗІЇ

Ольга Петик (Хиляк)

З України не їдь

Є багато країн хмародерів і міст
є багато на світі шовковистих левад
і джерел які можуть зціляти
є багато на світі непорочних річок
і є квіти і "люври" є клейноди-палати
і є небо безхмарне і широкі гайвеї
місяці понад ними як розбризкана ртуть
і є простір дороги є широкі дороги
в Україну вони не ведуть

В Україні є пісня і її там співають
як ніде (бо ніде так не люблять краси)
Україна — це Пісня — невичерпний колодязь
нестихаючий гомін душі
там є церква піднебна — Якова драбина
ото церква твоєї жаги
там є жертівник дари
не скупа жертв і дарів цих міра
там і тиша поранена з болю аж біла
в ній дерева з коріння живого
в ній дерева мов гори ростуть
в Україні — невисхлі криниці
коли хочеш зростати із паростка вгору
з України нізащо ти не відправляйся
хоч би що хоч би що — ти не їдь
на ослінчику тиші присядь приховайся
і з Безмежним там будеш на "ти"

В Україні не висхли не висхли криниці
там життя як опірний дорідний горіх

Коли хочеш зростати коли хочеш молитись
з України хоч би що ти не їдь
в Україну з доріг цих широких вертайся

Перемишль, 1986 р.

Друкуємо без відома втора. — *Ред.*

ОСТАННІ ДНІ З ЄВГЕНОМ ПЛУЖНИКОМ

Галина Плужник-Білоус

30-го квітня рано, як і завжди, я понесла передачу Євгенові. Підійшла до віконця коменданта за дозволом. Почувши моє прізвище, комендант сказав мені, що зараз по мене слідчий послав післанця, бо Євген має сьогодні або завтра виїхати, і що сьогодні я буду з ним мати останнє побачення. Я швидко ще повернулася додому, взяла приготовані речі на дорогу, що мали бути передані напередодні від'їзду, окинула оком кімнату з думкою, що можна б взяти, щоб там десь, далеко, він мав з собою річ, яка нагадувала б йому цю кімнату. Посередині кімнати у нас висіла велика люстра (люстра) з бронзи, абажур рожевого венеціанського скла, а біля люстри прив'язаний був маленький оксамитовий ведмедик на довгій червоній нитці і малесенький чорнесенький целюльїдний негритосик (лялька). Це були Євгенові забавки. Він, коли писав, то завжди ходив по кімнаті з кутка в кутку, торкав рукою ці цяцьки і вони гойдалися, а Євген в ритм гойданню ходив і думав. Я відчепила від люстри ці іграшки, взяла зі столу своє фото, яке Євген дуже любив, загорнула в шовкову хусточку і, взявши інші речі, пішла знову до комендатури, чекаючи на побачення.

Це побачення я дістала швидко. Слідчий зустрів мене словами: "Вот видите, я исполнил свое обещание, послал за вами вестового, чтобы вы попрощались".¹ Швидко привели Євгена, вигляд у нього був зовсім хворої людини. Я кинулася до нього, щоб поцілуватися, але він відвернув уста, щоб в уста не цілувала. Я спитала його чому, а він каже: "Нам зараз давали таку погану смердючу рибу на сніданок, мене несподівано викликали, я не встиг пополоскати рота". Я знала, що це вигадка. Нахилила його голову до себе і поцілувала міцно в губи. Жодної риби не чути було. Серце в мене похолело: отже, у Євгена знову відкрився процес, бо до в'язниці у нього каверна була залікована, йому два роки робили вдунання (пневматорикс), а тепер процес в цих страшних умовах знову почався. Раніше так само, коли у нього був процес бацилярний, він завжди відвертав уста, щоб не занести мені інфекції.. І от тепер, коли я завжди так нетерпляче чекаю цих 10-ти хвилин, щоб його поцілувати, він відвертає уста... Мені стало страшно: кінець, думала я, жити він не може. Там, на засланні, в таких страшних умовах,

1. От бачите, я виконав свою обіцянку, післав за вами вистового, щоб ви попрощалися. Закінчення з попереднього числа. — *Ред.*

при тяжкій праці і поганому харчуванні він не може витримати.

Слідчий попередив мене, що побачення коротке, він не має часу, а до того ж завтра велике свято — 1-ше травня... "И вот будут на убранных улицах, будут петь, танцевать, участвовать в вечернем маскараде на улице... Весь день будет играть музыка, а ваш муж будет в тюрьме сидеть, но хорошо, что это тюрьма советская, а не капиталистическая..."² Знову почалася процедура передачі речей, бо я принесла цього разу і приладдя для голення, і дорожній ніж, і пасок для вбрання, і ще багато речей, які можна було лише передати на дорогу. Слідчий все переглядав і передавав Євгенові, а потім, розгорнувши шовкову хусточку і побачивши там загорнене фото і дві маленькі Євгенові іграшки, посміхнувся (і навіть без злоби) і також передав Євгенові. "Це, Женічка, я принесла тобі маленький шматочок нашої кімнати, забори її з собою туди, далеко. Я просила, кажу Євгенові, у військового прокурора, щоб мене заслали разом з тобою, що я хочу бути там, де ти, але такої великої ласки мені, звичайно, не могли зробити". Євген просив дозволу передати через мене листа моїй матері, якого слідчий, звичайно, мав прочитати і тоді передати мені. Я спостерігала, коли він читав, і помітила, що навіть ця бездушна потвора була зворушена. Це справді був надзвичайний лист. Я дуже шкодую, що не скопіювала його, а потім сталося так, що мама вмирала без мене і сестер, і ніхто не міг взяти того листа. В ньому Євген дякував мамі, що народила вона мене, що він, проживши зо мною десять років, був такий щасливий, що зараз прийшов час заплатити за це щастя, бо занадто воно було велике те щастя, щоб так безкоштовно міг його мати. Далі Євген просив маму берегти мене для нього, бо все ж сподівається повернутися і побачити мене... і т. п. Другий лист був для мене: "Так мало нам дали хвилин для прощання, що я не міг би сказати тобі всього того, що хотів, і тому написав усе в листі..." А потім треба було прощатися... Я відчувала, що ридання мені розривають груди, та не плакала, не можна було... "До побачення, Женічка, — сказала я, — хоч як мені болюче знати, що не побачу тебе так довго, але хочу, щоб ти виїхав сьогодні, щоб завтра грала музика, всі раділи і сміялись... І щоб ти вже не сидів у цій в'язниці, а їхав потягом" (слідчий запевняв мене, що, зважаючи на Євгенове здоров'я, його везуть окремо з Епіком звичайним пасажирським поїздом, а не етапом). Я вийшла з кімнати слідчого та, дійшовши до кінця коридору, відчула раптом, що я вже ніколи, ніколи більше не побачу

2. І ось всі будуть на замасних вулицях, будуть співати, танцювати, брати участь у вечірньому маскараді на вулиці... Увесь день буде грати музика, а ваш чоловік буде у в'язниці сидіти, але добре, що це в'язниця радянська, а не капіталістична...

Євгена, і от тоді, круто повернувшись, я почала бігти назад до кімнати слідчого, боячись, щоб мене не затримали, бо це порушувало всі в'язничні правила. Прибігши до кімнати, я, не стукаючи, бо боялася, що почую "не можна", швидко відчинила двері і зі словами до слідчого: "пробачте, я мушу ще раз його поцілувати", кинулася до Євгена і міцно поцілувала його, і швидко вийшла. Прийшовши додому, я прочитала Євгенового листа:

Галю! Єдина моя навіки!

Всю силу своєї любови до тебе, всю глибину волі твоєї до життя хочу я вкласти в ці рядки, щоб викликати в тобі мужність, потрібну перед великою розлукою нашою! Будь сильна духом, Галю моя! —це твій обов'язок; будь мужня, дружино моя хороша — і тоді, вір мені, все минеться, а любов до тебе — ні!..

Жени від себе розпуку, Галча, — сила твоєї любови повинна перемогти її; будь міцна — і ти будеш такою! — щоб, перебувши ці роки тяжкі, діждатися часу, коли ми знову будемо вкупі. Це буде, Зорько моя! Я вірю — ні! всією істотою я знаю, що це буде! І це дає мені силу спокійно дивитися у майбутнє — наше майбутнє, Галча, чуєш? — НАШЕ! бо без тебе не потрібне мені й життя, бо ти ж єдина моя мета і зміст, радість і рація! Ти — все для мене, — знову кажу тобі це у велику цю хвилину мого життя! Знай же це, Галю, ні на хвилину не забувай про це — і хай це теж придасть тобі сили й підживить твою свідомість того, як повинна ти дбати про себе — для мене...

Все юнацтво моє було сподіванням тебе, єдина моя; потім життя моє сповнене було кохання до тебе, любов'ю твоею було воно прекрасне, дякую тобі, рідна; тепер знову чекатиму я того часу, коли матиму право бути з тобою! І я здобуду це право, я зроблю його, я його матиму, право повернутися до життя, отже й право бути з тобою!..

Галко! Це така велика й прекрасна мета, що нема й не може бути нічого такого, чого б я ради неї не зміг би зробити! Так хай же й на мить не закрадеться в твоє серце сумнів у моїй силі — це буде образою любови!.. Вір мені, Галочко, у мене досить і духовної, і фізичної сили!.. Отже, Галчатко, раз і назавжди: жени від себе оті непотрібні думки й турботи про моє здоров'я; не вигадуй собі ніяких страхів, вір мені, я дужий, і я певний, що я зароблю право бути з тобою. В цьому моя мета; в цьому моє життя.

Ти любиш мене — це джерело моєї сили; в ім'я цієї любови підтримай мене ще дужче у цей важкий час, не занепадай духом, будь міцна! Коли я знатиму про це — а я почуватиму це з кожного рядка твоїх майбутніх листів! — який я буду щасливий і вдячний тобі! Зрозумій же, мала моя, що це буде найбільший доказ і вияв твоєї любови! Знати, що ти не занепадаєш, що ти не тільки існуєш, а й справді живеш, що вистачає в твоїй душі потрібної сили — оце все, чого я потребуватиму! Дай же мені це, Галочко любя!.. А для цього відразу візьми себе в руки, опануй свої нерви й свідомість — будь міцна! Жени геть од себе все те, що точитиме

твої сили — усякі ті спогади та згадки; треба думати про майбутнє, треба берегти себе і свої сили! Ти слабенька фізично, оце мене турбує; а сили духовної в тебе стане, я знаю. Отже, дбай і про фізичне своє здоров'я, пам'ятаючи, що дбаючи про себе, ти дбаєш про мене.

Я не уявляю, де і як ти житимеш далі; знаю лише, що і скрути і самоти гіркої зазнаєш вдосталь... знову ж: не занепадай, не розгублюйся! Прагни створити собі якесь становище, здобувай собі місце в житті — все це для мене!.. Ти молода, ти здібна, маєш освіту (згадай диплом — може придасться!), ти вмієш і любиш працювати... Ні, ти не повинна загубитись в житті. Галю, ти повинна жити для мене. Важко тобі буде, особливо перші роки — не піддавайся сумним настроям, бори їх, перемагай! Прийде час — переїдеш ближче до мене, це буде колись, Галча, але, прошу тебе, не настроюйся так, що це буде швидко: бережи себе од зайвого розчарування. Навіть і про близьке побачення не мрій, Зорятко, орієнтуйся на 1937 рік. Думай, Галча, про великі строки, але ж і почуття наше велике — воно переможе все!

Будь міцна, хороша моя! І ти будеш міцною! Наперед дякую тобі за це, рідна, цим ти підтримаєш мене!..

Не забувай ні на мить про те, що живеш для мене, що твій обов'язок дбати про себе — для мене ж, що все моє життя — ти!

Не смутись, Зорько, а ще краше — не підпускай до себе смутку! Є в тебе нахил до меланхолії, — знай: вона ворог мій!.. Візьми себе в руки, стисни (коли треба!) серце і, люблячи мене, будь міцна! А журбу свою за мною перемагай думкою про те, що я живий! Відчуй серцем своїм усю глибину цього слова, Галча, — я живу... щоб згодом жити з тобою! Знай це. Не забувай про це! Тисну тобі руки, кохана моя! Будь здорова, бо в цьому моє життя!

Твій *Євген*.

Галко! Рідна, о, як я кохаю тебе! Дужче — вір мені — за життя!

Є.

Ніколи не турбуйся, не маючи довго листів; особливо перший час!
Дата: 12. 4. 35.

Передано мені листа 30. 4. 1935 р. при побаченні.

Всю другу половину цього дня ми провели на двірці (я і сестри), чекаючи, що може побачимо десь хоч на одну хвилинку Євгена, коли його будуть проводити до поїзда. Від залізничників ми уже дізналися, куди під'їздить "Чорний ворон" (тюремна карета), якими дверима проводять на платформу... Так вартували ми увесь день і 1-го травня і 2-го, та Євгена не було. За весь час нашого перебування на двірці привезли лише одного ув'язненого. Супроводжували його чотири НКВДисти. Я ніколи не забуду обличчя цієї людини: поставили його в глухому кутку двірця і оточили навколо ці НКВДисти, а він, може, по багатьох місяцях, а може й по року небачення людей, з такою жадобою бігав по них

очима, ніби шукав когось, ніби комусь щось хотів сказати. Часто очі його спинялися на нас, бо, очевидно, він зрозумів, що ми не випадково тут, що ми так само когось шукаємо і хочемо щось сказати, але не можна було. Помітивши, що ми так уперто ходимо біля того місця, НКВДисти попросили нас звідти піти. Отже, Євгена не було. 4-го травня я знову пішла до НКВД, пішла і дружина Епіка — Віра, взяли на всякий випадок передачі і одержали дозвіл на передачу — це говорило про те, що їх не вивезли і вони перебувають тут у в'язниці. Згадаю ще про маленького синочка Григорія Епіка. Йому було два роки — Роман. Віра його часто брала з собою нести передачу татові, бо дома не було на його листо. Дитина все чула — "прошу прийняти передачу Григорію Епікові", і подавала у віконце коменданта кошик з харчами чи щось інше. Одного разу Віра дала в руки хлопчика шоколяд і сказала: "Передай від себе татові" і підняла його на руках до віконця. Дитина встромила голівку у вікно і сказала комендантові: "Дядьку, візьми мене на руці і передай мене татові, я сам йому там передам шоколяду". А коли одного разу Віра взяла його з собою на побачення, дитина помітила, що тут сидить стороння людина (слідчий) і що він не може з татком вільно бавитися так, як вдома, хлопчик взяв з рук матері газету, яку вона хотіла передати чоловікові, і сказав, даючи слідчому: "На, читай, і не дивись на мене і на татка, я з ним трохи побавлюсь". А коли йому було вже чотири роки і дитина почала багато дечого розуміти, в розмові при ньому Віра, згадуючи Епіка, говорила, що він перебуває у довготерміновому відрядженні, Роман сказав: "Навіщо ти, мамо, говориш неправду... татко мій на СОЛОВКАХ". І хлопець виводив ці сім літер своєю малою ручкою, копіюючи їх з пам'яті, бо так писала Віра перше слово, куди чоловік був засланий. Так відірвані від батьків росли їх діти...

І от аж до 12-го липня кожного разу від нас приймали передачі в комендатурі НКВД, а чоловіки наші сиділи у льохах в'язниці без повітря, без сонця. А в Києві стояло чудове літо... Дніпро купав у своїй воді тисячі людей. Та я не помічала того літа... Знала одне: в льоху в'язниці сидить Євген і, очевидно, вже питає кров'ю, бо я певна була після того разу, як він відвернув від мене уста, що у нього знову відкрився сухотний процес, і що там, в льоху, кохана людина може доживає своє життя. Побачень нам більше не давали і тому я не знала, як зараз почуває себе Євген і як він виглядає.

12-го липня, як і завжди, я понесла передачу, але комендант сказав мені, що передача не може бути прийнята, бо Плужника уже тут нема, його вивезли, а куди і коли саме — це ми не повинні знати. Кошик випав мені з рук... Євгена нема вже... І ніби одразу все життя стало порожнім, ніби й Київ став порожнім. Я ледве

дійшла до помешкання сестри, все навкруги було мертве і непотрібне. Сестри потішали мене, говорячи, що краще десь там, ніж у в'язниці... все ж дихатиме повітрям. 14-го липня я одержала від Євгена останнього з в'язниці листа:

Галочко моя рідна!

Перед від'їздом своїм шлю тобі найкращі свої побажання сил і бадьорости, щоб знову побачились ми з тобою, щоб могла ти діждатися часу, коли ми знову будемо вкупі! Це буде, Галю! Знай це так само твердо, як і те, що я без міри, як саме життя, дужче ніж життя, люблю тебе!

Будь же міцна, будь здорова! Знову і знову, Зорятко: це твій обов'язок. Не забувай про це. Дбай про себе, бо це значить дбати про мене. Не смутись, борись з журбою. Вір мені, Галю, — кожен твій хороший день — це велика для мене полегкість! І будь певна: настане час, і ми будемо вкупі. Певність цього дає мені сил і бадьорости, яких бажаю і тобі, єдина мета моя! Будь здорова! Тисну тобі руку — до побачання.

Твій Євген.

Поцілуй від мене усіх сестер. Перекажи їм, що я любив і любитиму їх. Дякую їм за турботи про тебе.

Євген.

Не турбуйся про мене, дурненька! Дбай про себе — це головне. Підлікуйся. Відпочинь.

Отже, Євгена в Києві вже не було. Про його перебування на засланні я напишу в дальших розділах, а тепер хочу написати про долю Бориса Тенети. Нагадаю ще раз, що він виїхав до Нового Афону з думкою, що ті, кого мають розстріляти, перебувають на Інститутській вул., 5, а ті, хто проходить слідство — на Катерининській. Нагадую про це тому, що незнання ним дальших в'язничних приміщень відіграло трагічну роль в його долі. Ми всі, боячись листуватися з ним і з дружиною, щоб не викрити його місцеперебування, не писали туди листів зовсім, і від нього і його дружини не мали так само жодного слова. Отже, Борис не знав, що після того як вирок смерті по списку було виконано, всіх письменників відокремили в окрему групу і перевезли з Катерининської вул. на Інститутську, 5, де і провадилосся слідство. 5-го лютого 1935 року раптом приїхала до Києва його дружина і розповіла, що Бориса заарештували у неї в помешканні у Новому Афоні 20-го січня і оскільки в Новому Афоні не було в'язниці (чудо!), його перевели до Сухумі з тим, щоб там посадити на пароплав і везти далі до Києва. Одержавши на роботі в лікарні, де вона працювала, короткотермінову відпустку, дружина (Таня) поїхала наступним пароплавом до Сухумі і пішла до в'язниці передати йому дещо. На превелике здивування, вона почула, що він перебуває в лікарні (вчора ж був ще зовсім здоровий). Це її дуже занепокоїло і вона,

завдяки знайомству з місцевими лікарями, добилася побачення з ним у лікарні. У Бориса було забандажоване горло і він лядав він дуже эле. Треба ж додати, що Борис Тенета — це людина, сповнена такої життєрадості, що, здавалося б, і в'язниця не повинна була вбити цю життєрадість. Та було не так: смерть товаришів, арешт інших товаришів, власний арешт занадто вразили його душу — він уже не був такий як раніше. На запитання дружини, що з горлом, він відповів, що має не то ангіну, не то нарив у горлі, але вона помітила, що він дуже старанно тримав рукою бандаж і не хотів, щоб вона дивилася в горло. Це її занепокоїло, вона відчула, що тут щось не так і силою відгорнула бандаж від того місця, де він тримав рукою, і побачила, що там була рана — цілком відкрита (поріз ножом для голення). Борис хотів відібрати собі життя. Борис, який, як ніхто, мабуть, любив його!.. "Мене як бандита не розстріляють, я не дамся..." — так він казав. Думка, що його мусять обов'язково розстріляти, була для нього настільки правдивою, що він інакше не міг мислити, і хотів якнайскорше зробити це сам. Очевидно ж, наглядяч підоспів вчасно і не дав йому цього зробити, а тому кінчилося цей раз лише порізом. Багато разів він просив у дружини отрути (вона, як лікар, могла її швидше дістати — це було ще до арешту), та вона не дала йому. Того ж самого дня, коли приїхала Таня, вона пішла в комендатуру за довідкою, до якої в'язниці можна нести передачі, і дізналася, що Борис перебуває на Катерининській вулиці — туди і понесла передачу. У відповідь одержала надзвичайно бадьюру записку, таку заспокоюючу, що Таня одразу й сама стала бадьюрішою. Борис писав, щоб вона принесла йому багато сухої ковбаси (на запас), багато махорки, якихось довготривалих кексів чи сухарів, а сама щоб поверталася на місце праці, бо він боявся, щоб вона не залишилася без роботи: тепер її праця годуватиме і його, й маленьку донечку, і її саму. Накупивши у великій кількості замовлених продуктів, Таня понесла їх передати Борисові, але їй відповіли, що він переведений на Інститутську вулицю. Вона пішла туди, щоб передати ці речі, та їх у неї не прийняли, а відповіли, що він має якусь провину і в передачі йому відмовлено. Дуже це було для неї прикро, але, знаючи вдачу Бориса, вона цілком могла припустити, що провина є, і тому, скорше досадуючи, а не хвилюючись, повернулася до нас...

Після того вона ще залишилася на кілька днів і кожного дня носила передачу. І кожного дня чула ту саму відповідь: "Наказан, передача заборонена".³ З цим і поїхала Таня назад до Нового Афону, нічого більше не добившись, та просила нас усіх час від часу передавати щось Борисові лише для того, щоб почути, чи буде відповідь "передачу дозволено". Протягом місяця, раз чи два на

3. Покараний, передача заборонена.

тиждень, ми носили йому передачу, але чули одне й те саме: "Наказан, передача запершена". Ми писали про це Тані. Через півтора місяця вона не витримала і, доставши знову тижневу відпустку за свій кошт, приїхала до Києва і знову понесла передачу та, як і раніше, почула ту саму відповідь. Після цього вона пішла до військового прокурора (треба сказати, що справи всіх письменників, як особливо важливих злочинців, були не у цивільного прокурора, а у військового) дізнатись, чому ж таки не приймають передач Тенеті. Військовий прокурор повторив те саме, що відповідали у віконці комендатури. Пробувши тиждень і, як минулого разу, не дізнавшись нічого, вона знову повернулася на місце праці. Тоді по двох тижнях моя двоюрідна сестра — велика приятелька Бориса і його дружини — пішла до прокурора з надією, що може їй, як людині цілком сторонній, скажуть правду, бо і в комендатурі, і в прокуратурі дуже боялися сліз і часто від дружин, матерів і дітей ховали правду. Повернувшись додому пізно ввечері, я постукала до кімнати цієї двоюрідної сестри (жила вона в одному приміщенні зо мною). В кімнаті було темно, біля вікна сиділа, низько схиливши голову, Маруся (так звали сестру). На скрип дверей вона підвела голову і, не чекаючи від мене запитання, тихо сказала: "Нема Бориса, помер..." і гірко заплакала. Дізналася вона про смерть Бориса так: прийшла до прокурора і сказала, що вона йому ні сестра, ні родичка, а просто знайома і просить сказати їй правду, що вона не буде ні плакати, ні кричати. Прокурор відкрив якусь течку з паперами, подивився і сказав, що Борис Тенета помер 6-го лютого. Це був день, коли його перевезли з Катерининської в'язниці до Інститутської, 5. Тоді вона попросила дати їй офіційну довідку. Прокурор видав таку довідку: "Арестованный писатель Борис Тенета, не находясь еще под следствием, 6-го февраля умер от разрыва сердца".⁴ Оце і все.

Знаючи, що всі ті, кого розстрілюють, перебувають на Інститутській, 5, і не знаючи того, що на Інститутській всі письменники, що їх тримають ізольовано від усіх, Борис Тенета не захотів віддати себе на розстріл, а тої ж ночі, як його туди перевезли, покінчив самогубством. Це було таке наше припущення, а потім це припущення було підтвержене. Сестра повідомила дружину, і Таня негайно приїхала до Києва і стала уперто домагатися повернення їй Борисових речей (одягу). Вона все казала, що серед одягу знайде або якусь зашиту записку (що вони так умовлялись з Борисом), або щось таке, що відкрило б їй очі на його смерть. Дуже довго вона чекала і нарешті по кількох днях їй було передано під розписку зв'язані жмутом речі Бориса. Записки вона не знайшла,

4. Заарештований письменник Борис Тенета, не будучи ще під слідством, 6-го лютого помер від розриву серця.

але необачливі НКВДисти забули розв'язати зв'язані до купи порізані вздовж рушник і так само порізані вздовж і зв'язані кальсони (власне, не перевірили, очевидно, речі). Отруїтися він не міг (не мав отрути), повіситися не міг, бо за ним дуже пильно стежили, а тому зв'язавши так шматки, він під ковдрою, щоб ніхто не міг бачити, прив'язав себе за горло до ліжка і сильно тягнувши зроблений ним шнур, задушився. Це не перший випадок самогубства у в'язницях у такий спосіб. Через багато років, уже під час німецької окупації, знайшовся хтось, хто перебував в той час у в'язниці, який підтвердив, що, сидючи там, він чув, що Тенета скінчив самогубством у такий спосіб. Так загинув Борис Тенета. Боб — як звали його близькі товариші. Завжди такий веселий, такий хороший Боб! Пригадую, він часто говорив, коли заарештовували ще раніше когось з письменників старшої генерації: "Кулі рвуться в окопах, небезпека наближається, скоро і по нас прийдуть, а жити так хочеться, що, здається, я зроблю так: піду до річки, залишу свій одяг на березі, покладу в кишеню всі документи на ім'я Бориса Тенети, а сам на голову нав'яжу якийнебудь одяг, такий, щоб можна було прикрити грішне тіло, перепливу річку... і нема мене... піду, куди очі глядять, без документів, без нічого... Був Боб Тенета, і нема Боба... А хтось знайде на березі мій одяг з документами, передасть у відділ розшуку міліції, міліція — в НКВД. Ну, що ж, скажуть, утопився сам раніше, ніж ми його утопили... А Боб десь забреде далеко, далеко і буде жити... жити!" А це все!

І от коли Маруся сказала: "Борис помер", мені хотілося крикнути голосно: "Борисе, чому ж ти не переплив річки і не залишив одягу зі своїми документами на березі, чому прив'язував свою голову до ліжка і душив себе, чому всі ви не перепливали річок, не тікали в дрімучі ліси, не жили там зі справливими звірами, може вони були б до вас добріші, чому ви віддали себе в руки людей-звірів, які знущалися над вами, мучили вас... і знищили вас?" Та відповідь на це сама собі дала: мабуть, тому, що тікають і ховаються лише злодії та вбивці, а ви ж не були ні тим, ні тим, ви були лише українцями, ви мали розумні голови й чесні, непродажні серця і душі, і доля ваша нарекла вас "українцем — не людиною" (Осьмачка, "Сучасникам"), от тому ви не ховалися, не тікали. Приїхавши, дружина Бориса з Марусею пішли на Лук'янівський цвинтар. Десь дізналися, що всіх, хто вмирає в якійсь в'язниці, привозять на Лук'янівський цвинтар і там у глухому закутку закопують і що ніби службовці, які працюють на цвинтарі, знають, де саме. Дійсно, після довгих намовлянь старенького цвинтарного робітника, який, очевидно, мав людське добре серце, пошастило їм в супроводі його, (власне, він ішов вперед, а вони десь оподаль за ним, бо він не мав права показувати такі могили і взагалі говорити

про це, і тому боявся) знайти те місце, де закопано було тіло Бориса. Старий сказав, що 6-го грудня на світанку привезли машиною НКВД чотири трупи і от зарили їх тут. Прізвищ він не знає, бо про це НКВД їм не говорить. Чотири могили. В одній із них Борис (так треба було припускати). Соняшний Боб. Смерть і Борис — як це було несполучно! Показавши швиденько на ці чотири могили, старий відійшов, боячись бути кимнебудь помічений, а Таня і Маруся пішли купити квітів і поклали їх на ці чотири нікому невідомі могили. Розстріляних сюди не привозили ховати, де їх закопували — ніхто не знає.

Про Бориса ще можу сказати, що він перед арештом написав листа Сталінові і Максиму Горькому, які його дружина власноручно вкинула в поштову скриньку, та чи одержали вони їх на власні руки — це нікому невідомо. Копію вона залишила в себе і читала нам ці листи, але докладного змісту їх я не пам'ятаю, пригадую лише, що головною темою було те, що вони не злодії і не бандити, яких треба ув'язнювати і карати, що вони чесні люди — українці, і звертав увагу на ті неприпустимі методи катування й знущання, яких вживає НКВД.

В лютому (1935) привезли до Київської в'язниці і Бориса Антоненка-Давидовича з Алма-Ати. Антоненко-Давидович, як і Микола Зеров, заслали себе заздалегідь самі. Антоненко-Давидович поїхав до Алма-Ати, а Микола Зеров десь під Москву, але і того і другого заарештували там і перевезли до Києва. Дуже мало можу розповісти про час перебування у в'язниці Бориса Антоненка-Давидовича — майже нічого, бо його дружина Наталя була така перелякана, що зовсім нічого не хотіла оповідати ні про листи, ні про розмови на побаченні. Згадала лише, що їздило його арештовувати київське НКВД і що весь час ці два службовці НКВД ляялися, що їм прийшлося так далеко їхати по нього. Засланий Борис був у зовсім інше місце, десь на Далекий Схід. Взагалі, минуло багато часу, поки його розшукали і привезли до Києва, тому приєднати його до загального процесу 35 осіб НКВД не пощастило. Суд уже відбувся, і тому Антоненко-Давидович йшов цілком окремо. Незабаром після його заслання була заарештована і дружина Наталя (ніби листувалася з родичами з-за кордону). Прийшли її заарештовувати, як звичайно, вночі, а її шестирічна донька Яринка була тоді тяжко хвора на шкарлятину і в той час, коли прийшли з НКВД, лежала непритомна в сильній гарячці. Коли Наталя відкрила на дзвоник агентам НКВД і вони показали їй ордер на арешт і обшук, вона почала дико кричати, що дитина її тяжко хвора, лежить непритомна, може кожної хвилини померти, що вони не мають права її брати в такий для неї тяжкий час, що вона не має на кого залишити дитину, бо мати її була в той час у другої доньки в Москві. Та коли НКВДисти сказали їй не кричати і

збиратися в дорогу, бо інакше не може бути, вона впала непритомною і такою її на руках винесли НКВДисти та одвезли до в'язниці. Дитину доглядали сусіди, потім бабуня, яку викликали з Москви. Дитина видужала і залишилася жити удвох зі старою бабунею без жодних засобів до життя, завдяки допомозі родичів (був у Наталі в Харкові брат, який трохи допомагав цій дитині) та добрих людей. По кількох місяцях Наталю вислали на п'ять років заслання до Алма-Ати, вона там працювала і писала час від часу листи своїй малій доньці та матері. Борис також писав з Далекого Сходу сумні, безнадійні листи. Писав, що дуже тяжко йому працювати (сам він був дуже тендітний), що він сильно хворіє на цингу, що втратив майже всі зуби.

Та жорстока доля не переставала переслідувати Антоненка-Давидовича. Тут, на Україні, він залишив двох дітей від першої дружини Віри (а з нею він розлучився), мав сина Левка, якого божевільно любив, від другої дружини — Наталі — доньку Яринку, про яку я згадувала вище. Діти ці одне одного не знали, бо перша дружина, Віра, з Борисом не зустрічалася і переїхала з Києва працювати лікарем десь на провінцію. Та коли Борис пішов на заслання, а потім і його друга дружина, мати Бориса намовила свого онука Левка (Борисового сина) провідати маленьку сестричку, яка живе без батька і матері. Левко тоді уже учився в Києві, мав вісімнадцять років. Він пішов провідати Яринку, діти познайомилися і дуже полюбили одне одного. Яринка була слабенька, тендітна дівчинка, часто хворувала, бо не мала належного харчування. Левко всіма силами старався дістати їй масло чи щось споживне. І от розповідали мені, — не знаю, чи це абсолютна правда, — що одного разу він пішов у чергу в п'ять годин ранку по масло, а тому що був дуже легко вбраний, а надворі було сильно холодно, застудився, дуже тяжко захворів і по короткій тяжкій хворобі помер. Два рази труїлася по його смерті мати його (перша дружина Бориса), та її врятували. Не могла перенести смерті 19-річного сина. Довго про цю смерть не писали Борисові, та нарешті довелося сказати йому правду. Страшний лист надійшов від нього у відповідь на повідомлення про смерть сина. І от Яринка залишилася знову без брата, якого лише недавно була знайшла і який так полюбив її, а вона його.

Під час німецької окупації мені довелося бачити її у Києві. Дуже вона бідувала зі своєю бабунею, а друга бабуня — мати Борисова (бо перша була мати Наталі) під час німецької окупації збожеволіла від голоду і перебувала в якомусь притулку для старих. Деякі українці і я взяли під свою опіку Яринку і вишукували різні заходи, щоб допомогти цій дитині (їй був тринадцятий рік), одягли її, діставали харчі. Дівчинка трохи поправилася, відійшла. Часто бувала у мене і все просила розповісти їй про батька, бо їй

же було всього чотири роки, коли Борис виїхав до Алма-Ати, а потім вона бачила його лише в шість років на побаченні у в'язниці. Від мами я, казала, маю хусточку, яку вона вишивала для мене у в'язниці і передала мені при побаченні, а татко мені, прощаючись, нічого не міг дати, бо не мав. Ту мамину хусточку вона завжди мала при собі і показувала мені.

Була змога забрати її з собою при виїзді з Кісва, та не могла вона залишити старої бабуні, яка вже майже не ходила, а потім ще казала, що не може їхати і через те, бо може мама і татко повернуться. Була гарна дівчина. Мала Борисові прозоро ясні очі, лише горе наложило на них якийсь надзвичайний, зворушливий сум.

У квітні (здається 22-го) 1935 р. заарештували неоклясиків: Миколу Зерова, Павла Филиповича, Ананія Лебеда і Михайла Драй-Хмару. Про перебування у в'язниці з них усіх знаю докладніше лише про Ананія Лебеда, бо часто ходила довідуватися про нього до його матері і сестри; про інших майже нічого не знаю, бо з їхніми рідними не зустрічалася. Випадково трапилося так, що і в перший раз і в другий А. Лебедь потрапив до в'язниці, повернувшись додому від нас. Перший раз він був заарештований 30-го (а може 31-го року), точно не пригадую. Пришов відвідати нас, довго засидівся, заговорився з Євгеном, пізно повернувся додому, а на нього уже чекало НКВД. Перший раз його протримали дев'ять місяців в одиночці, три рази симулювали розстріл, виводячи роздягненого в страшній мороз розстрілювати, проробляли все, як належалося, кидали на довший час до коридору смерті і т. п., казали "Стояти нерухомо, стріляємо!", потім випалювали з кількох рушниць в повітря і після того швиденько заставляли одягатися і галопом везли з Лук'янівської в'язниці у місто на допит до слідчого. Там одразу вводили до кімнати, освітленої такими великими лампами, що людина після всього пережитого (симульованого розстрілу), темних коридорів, попавши в таку спеціально освітлену кімнату, майже непритомніла і божеволіла. А це робилося для того, щоб заставити ув'язненого признатися в тому, в чому він ніяк не хотів признаватися, будучи ще не божевільним. Та Лебедь і це витримав, і вкрити як лепом слизькими мокрицями камеру, та не признався в тому, в чому вони хотіли, щоб він признався. І по 9-ох місяцях його випустили, а 22-го квітня він довго увечорі сидів у мене і, пригадую, казав: "Галю, ви ще плачете, невже за всі роки не звикли до всього, що діється?.. А мене вже ніщо не дивує і не разить, я став кам'яним". Повернувшись додому, застав НКВДистів, які чекали на нього. Сестра його розповідала, що, роблячи у нього трус, НКВДисти старанно шукали якийсь рукопис серед його дуже великої і надзвичайно дібраної української бібліотеки, а він іронічно казав їм: "Навіщо так багато часу марнуєте, наслідки ж будуть однакові, чи знайдете щось, чи не

знайдете — дасте ж десять років, заміну кари смерти. Якщо Плужникові дали десять років — цій дорослій, ліричній дитині, то мені ж менше не дасте”. Тримали Ананія у в’язниці на цей раз, здається (точно не тверджу), коло семи місяців. Мало чого можна було дізнатися про хід слідства з його коротеньких записочок при передачі або кількох слів при побаченні. Було таких два місяці в процесі слідства, що йому зовсім не дозволяли писати й не давали побачення. Мати була цим сильно стурбована (мав він сестру — хеміка за фахом і стареньку маму — 77 років, одружений не був, батько був заарештований у зв’язку з процесом СВУ, у в’язниці сильно захворів, був випущений через хворобу і швидко помер). Побачення було дане лише перед засланням. Сидів він перед від’їздом у Лук’янівській в’язниці і побачення відбувалося не в кімнаті слідчого, а за дротами у спеціальній кімнаті для побачення. Ув’язнених приводили і ставили за дротами, а рідні підходили по другий бік дротів і так розмовляли, а вартовий ходив і спостерігав. Мати Ананія розповідала, що побачила його в жахливому вигляді і на запитання, що сталося, він відповів, що пролежав два місяці в лікарні, а коли вартовий відійшов далі, швиденько розшебнув свою ватянку і показав матері, що був увесь забандажований. Мати запитала, чому, чи не фурункульоз має він. Гірко посміхнувшись, Ананій сказав: “Ні, мамо, не фурункульоз... Це мене так сильно побили, що тримали потім два місяці у лікарні і лікували побої”. Більше нічого не встиг він розказати матері, бо і побачення закінчувалося, і вартовий не відходив даліше.

За кілька місяців до матері прийшла людина, яка сиділа в одній камері (уже загальній, перед від’їздом) з А. Лебедем і розповіла усе, що чула від Ананія про його допити. Він, як і першого разу, ні в чому не хотів признатися, і як довго не допитував його слідчий, яких тільки не вживав засобів примусити його признатися, Ананій був непохитний. Слідчий казав йому: “Лебедь, ви хочете испытать, у кого сильнее нервы — у вас или у меня”.⁵ Так тривало дуже довго, а одного разу під час тривалого допиту, коли слідчий дуже образив Ананія, той узяв з його столу дуже важке на мармуровій плиті приладдя для писання і, високо піднісши догори та замахнувшись на слідчого, кинув його на підлогу і розбив на дрібні куски... А потім, звернувшись до слідчого, сказав: “Тепер я маю провину: я вчинив замах на урядову особу, судіть мене, а до цього часу я не мав жодної провини, а ви мене заставляли в чомусь зізнатися...” Після цього його дуже сильно побили і він пролежав у лікарні два місяці.

Висланий був на Соловки, як і всі. Туди ж заслали і Миколу

5. Лебедь, ви хочете випробувати, у кого сильніші нерви — у вас чи в мене.

Зерова, і Павла Филиповича. Про їхнє перебування у в'язниці не можу нічого сказати, бо з дружинами їхніми не була близько знайома, а до того ж дружина П. Филиповича збожеволіла, не витримала, і перебувала в лікарні.

З Соловок А. Лебедь писав матері й сестрі листи до 37-го року, а після 37-го, коли із Соловецьких островів вивезли усіх в'язнів, він, як і всі інші в'язні, ніколи вже нікому не писали і де вони перебували, нікому невідомо.

Писав він, що по 10 годин на день для загального котла чистив картоплю. На тяжкі роботи в ліс його, очевидно, не послали через слабе здоров'я. Потім кілька місяців чистив по 10 годин на день цибулю і писав, що "так, мамочко, наплакався в житті від тої цибулі, що думав, зовсім вона мені виїсть очі". І нарешті його зробили конюхом. Там, при стайнях, він і жив. Коней було дуже багато і він наглядав за ними. "З кіньми мені найкраще, писав він матері, краще ніж з людьми". Інколи в листах згадував про М. Зерова, писав, що той влаштувався краще — читав лекції для ув'язнених.

НАША МЕТА — СУВЕРЕННА УКРАЇНА

Олесь Шевченко

17 лютого ц. р. редактор журналу *Форум* Володимир Малинкович розмовляв телефонічно з головою Київського відділення Української Гельсінкської спілки, журналістом, колишнім політв'язнем Олександром Шевченком.

Пропонуємо вашій увазі запис цієї розмови.

В. Малинкович: Українська Гельсінкська спілка, Київський відділ якої ви очолюєте, — одна з найбільш послідовних громадських організацій, яка добивається демократизації на Україні. Наскільки масовою є ваша організація? Яка її мета? І які взаємовідносини вашої організації з іншими громадськими організаціями, зокрема Народним Рухом України за перебудову і з недавно створеним Товариством української мови імені Тараса Шевченка?

О. Шевченко: Українська Гельсінкська спілка виникла в результаті розширення Української Гельсінкської групи, створеної ще у 1976 році. Як відомо, всі члени Української Гельсінкської групи були репресовані. Але вона ніколи не заявляла про свій саморозпуск або припинення своєї діяльності. Вона продовжувала свою діяльність і в умовах таборів та заслань. Деякі члени Української Гельсінкської групи тепер перебувають далеко від України, деякі залишилися назавжди лежати під стовпцями на табірних цвинтарях. Але УГГ продовжувала свою діяльність і завдяки тим сприятливим змінам у суспільному житті СРСР, які відбулися в останні роки, Українська Гельсінкська група трансформувалася у спілку.

Прийшли нові люди — і не тільки відомі як шестидесятники чи семидесятники, але й молодь, і всі ті, хто вирішив використати час перебудови для того, щоб влитися в ряди активного суспільного руху за зміну правової системи, за політичні, економічні і соціальні права свого народу. Таким чином, тепер Українська Гельсінкська спілка з групи, що складалася з кількох десятків осіб, переросла в організацію з кількох сот осіб. Вони мають свої відділення в багатьох обласних центрах, в районних центрах, у Москві, в республіках Прибалтики і своє представництво за кордоном.

Українська Гельсінкська спілка ставить перед собою мету захистити національні права і, перш за все, права нації на самовизначення. У нашій Деклярації принципів сказано, що в результаті 66-

Форум, ч. 20, 1989. З російської переклав Р. Ю.

річного перебування України в складі СРСР ні уряд України, який ніколи не був суверенним на ділі, а лише виконавчим органом центральної влади, ні комуністична партія України, яка була лише регіональним підрозділом КПРС, — не могли захистити населення України від тотального голоду, від варварського винищення інтелектуального потенціалу нації, від денационалізації, від політики русифікації, від фактів прямого геноциду, від етноциду корінного населення. І тому наша спілка вважає, що альтернативні, опозиційні сили і угруповання — це необхідна умова демократизації. Але наша спілка не є політичною партією, не ставить за мету прихід до влади. Вона ставить своєю метою активізацію народних мас, відродження національної свідомості і відновлення справжнього суверенітету як політичного, так і економічного.

М: Як Українська Гельсінська спілка ставиться до ідеї створення єдиного Народного фронту України?

Ш: Українська Гельсінська спілка не у всьому погоджується з проєктом програми Народного Руху за перебудову. Нашу організацію можна порівняти з неформальним Народним фронтом. Принципи нашої Гельсінської спілки ідентичні з програмами Народних фронтів прибалтійських республік. Але якщо порівняти з програмою, проєкт якої ось лише вчора був опублікований в газеті *Літературна Україна* в Києві, — з програмою Народного Руху України за перебудову, — програму нашої спілки можна вважати програмою неформального Народного Руху за перебудову. Наша мета — це також перебудова радянського суспільства, але наша програма більш радикальна, ніж тільки що опублікована в *Літературній Україні*. Так, наприклад, в офіційній програмі не порушується справи про встановлення громадянства для громадян Української республіки. Алеж не може існувати суверенна республіка без республіканського громадянства. В основному ж ці програми дуже близькі — офіційна програма Народного Руху і програма нашої Гельсінської спілки. Хоч щодо державного устрою також є деякі розходження. В той час як Народний Рух за перебудову ставить своєю метою федеративне об'єднання радянських республік, наша Гельсінська спілка вважає можливим таке державне об'єднання як конфедерація незалежних держав-республік, а принципи федерації ми відкидаємо. Щодо співіснування з іншими демократичними громадськими організаціями, то ми співпрацюємо з ними в найбільш тісний спосіб і, більше того, над цілим рядом громадських організацій Українська Гельсінська спілка, так би мовити, шефствує, будучи республіканською організацією, в той час як інші мають місцеве значення і визнають, ну якщо не керівну роль Української Гельсінської спілки, то, у всякому разі, її провідну роль.

До речі, я хотів би розповісти про те, що 11 і 12 лютого у Києві

відбулися установчі збори Товариства української мови імені Тараса Шевченка, мета якого щодо національної культури цілком відповідає нашим принципам, і ми з симпатією і підтримкою будемо ставитися до цього Товариства — офіційної громадської організації. І надіємося на таке ж ставлення до нашої організації з їх боку.

М.: В Естонії Верховна Рада республіки підтримала вимоги Народного фронту і проголосила Деклярацію про суверенітет ЕРСР в рамках Союзу. Вона законодавчо закріпила у конституції Естонії право вето республіканських органів влади на дію загальносоюзних законів на території ЕРСР. Крім того Народний фронт Естонії має намір добиватися заміни нинішньої конституції СРСР новим Союзним договором між суверенними республіками. Як до цього ставиться УГС?

Ш.: Що стосується права вето, зформульованого естонцями, то ми повністю його підтримуємо. Воно є і частиною нашої позиції і нашим вихідним принципом. Щождо справи про союзне об'єднання суверенних республік, то якщо це об'єднання дійсно буде носити форму конфедерації, ми таке об'єднання підтримаємо. А проте демократичні сили України, національно свідома частина народу ніколи не відмовлялися від головної, провідної національної ідеї українського народу — ідеї національної незалежності. Якщо таке союзне об'єднання, запропоноване естонцями, забезпечить повну національну незалежність, абсолютний державний суверенітет, то така ідея може бути прийнята. Але у своєму розвитку, у перспективі, звичайно ж, ідея повної національної незалежності у нас була і є найголовнішою у нашій діяльності.

М.: Як ви оцінюєте недавні (історичні, по-моєму) події на Україні — опублікування проєкту програми Народного Руху України за перебудову і створення Товариства захисту української мови імені Тараса Шевченка?

Ш.: Оскільки заснування Товариства української мови відбулося раніше, ніж був опублікований проєкт програми Народного Руху України за перебудову, я хочу спочатку трошки розповісти про цю подію.

Створення Товариства української мови імені Тараса Шевченка — це велика перемога національно-демократичних сил України. У прийнятому установчою конференцією 11-12 лютого Статуті сказано, що Товариство ставить за мету добитися встановлення для української мови правового статусу державної мови Української РСР і фактичного утвердження цього статусу в усіх сферах життя суспільства. Більше того, Товариство, визнаючи російську мову як мову міжнаціонального спілкування в Союзі РСР, буде стояти за утвердження української мови як мови національного спілкування в Українській РСР. Товариство буде відроджувати

національну самосвідомість і історичну пам'ять українського народу. На конференції була одностайно осуджена і відкинута нав'язувана народом СРСР псевдотеорія двомовности, якою, як ширмою, завжди прикривалися войовничі великодержавні русифікатори.

З мужнім і нещадним викриттям державної політики пригноблення українського народу і його національної культури виступив, відкриваючи конференцію, письменник Олесь Гончар. Я прочитаю кілька уривків з його виступу:

Українську мову в нещадні ті зими пакувалося в спецпереселенські вагони разом з тужливим волянням мільйонів людей, відрваних зі своїми сім'ями від рідної землі, від рідних вод і від ясних українських світанків. Почуло цю мову заполярне крайсвіття, топили її в океанських баржах, загнали слово Тарасове в тундру й тайгу. Одначе й там десь мова України озивалась то невольничими листами у безвість, то вишуканим табірним сонетом освіченого інтелігента, то несподівано являла себе дивовижною виставою того соловецького українського театру... Зло змінювало свою личину, не перестаючи бути злом. Брежнєвсько-суловська камарилья, сповнена патологічної ненависті до всього національного, взялася послідовно насаджувати антинаукову, глибоко антинародну доктрину про злиття націй... Душогуби стояли близько. Багато що їм вдалося... Але згадаймо реальність: окрім начіплювання ярликів, чи було коли-небудь сказано офіційне слово на захист честі й престижу мови українського народу?

Після цих слів у залі прозвучали вигуки: "Ганьба! Ганьба!" До речі, коли один з виступаючих зауважив, що найбільшого переслідування за всі роки радянської влади українська мова зазнала саме в період правління Щербицького, всі учасники зборів у Київському будинку кіна, а їх було понад сімсот, піднялися і, стоячи, довго скандували: "Ганьба!", "Геть Щербицького!" Потім кілька хвилин овацій і скандування, також стоячи: "На-род-ний фронт!" Усі присутні висловили гарячу підтримку Київській письменницькій організації, яка зазнає наклепів і нападів зі сторони ідеологічного відділу ЦК КПУ за відважні спроби створити Народний фронт України на підтримку перебудови. Своє ставлення до правлячого партійного апарату делегати установчої конференції і Товариства української мови імені Тараса Шевченка чітко висловили у процесі виборів до Ради Товариства. Серед тих, хто бальотувався до Ради, було два представники ЦК КПУ. У списку для таємного голосування було понад сто осіб. Кілька з них заявили про свій самовідвід, а з решти 98 кандидатів лише один набрав менше половини голосів і не пройшов до Ради. Це був відповідальний працівник апарату ЦК компартії України Є. Лук'яненко. А другий партапарат-

чик з ЦК пройшов до Ради, зібравши найменшу серед інших кількість голосів.

М.: Кажуть, що до Ради ввійшов хтось з членів Української Гельсінкської спілки. Це правда?

Ш.: Так. Там є представник Української Гельсінкської спілки. До Ради цього Товариства увійшов Богдан Горинь, голова Львівського відділення Української Гельсінкської спілки.

Хочу додати, що безславним вийшов виступ (це вже під завісу конференції) відомого спеціаліста з ділянки ідеологічного обслуговування колонізаторів секретаря компартії України Ю. Єльченка, який намагався доказати, що програма Народного фронту не повинна відрізнятись від програми КПРС, а то вона буде вважатися антиконституційною і антипартійною. Єльченко намагався навіть умовляти: "Навіщо, мовляв, вам Народний фронт? Ось ви і є Народний фронт, а іншого не треба". І це було явною спробою обмежити суспільний демократичний рух справами культурології, з тим, щоб залишити за бюрократією або "бандократією" (є такий блискучий термін *Литературной газети*) неподільне право господарювати в політиці, економіці і державній сфері.

М.: Чи намагається все таки Українська Гельсінкська спілка встановити контакти з цим Народним Рухом за перебудову? Адже, цілком можливо, що цей Народний Рух буде однією з найбільш масових, а то й найбільш масовою громадською організацією на Україні.

Ш.: Так. Але справа в тому, що в них є такі пункти у програмі, які для нас неприйнятні. До речі, там сказано, що членом Народного Руху України за перебудову може стати кожний громадянин або організація, якщо вони підтримують курс комуністичної партії за перебудову і програму Руху. Ми програму цього Руху підтримуємо в основному, але не в цілому.

М.: Тобто між вашими організаціями можливі союзні відносини, але не формальні зв'язки? Наскільки я розумію, мета Народного Руху — це програма мінімум для вас.

Ш.: Так. Звичайно, як програма мінімум, вона може бути для нас прийнятна, але не більше. Адже ми не можемо погодитися, щоб у програмі взагалі була відсутньою справа про громадянство.

М.: Ми про це уже говорили, і з вашими зауваженнями, очевидно, не можна не погодитися.

Ш.: Ми не можемо погодитися і з курсом на федеративний устрій у Радянському Союзі.

М.: Зрозуміло. Але мене цікавить ще одна справа — справа про республіканський господарський розрахунок. Мені здається, що якщо тепер українська мова буде проголошена державною, її спеціальні функції все таки будуть обмежені, оскільки українська мова реально витіснена зі всіх сфер соціального життя, з науки і

економіки перш за все. Естонці називають господарську самостійність чудом. Можливо, і для вас це важливий момент — господарська самостійність України?

Ш.: Справа про економічну самостійність, економічний суверенітет або, іншими словами, економічний госпрозрахунок — це справа, яку визнаємо не лише ми, але й програма Народного Руху України. У них є такий пункт: Народний Рух вважає, що економічною основою суверенітету республіки має бути республіканський господарський розрахунок. І це цілком відповідає нашим принципам. Ми також вважаємо, що це одна з основних умов суверенітету політичного.

М.: Ще одна проблема. Україна — це країна русифікована. На Україні російськомовне населення тепер десь наближається до 40 відсотків, і, очевидно, процес українізації республіки може викликати настороженість серед певних верств російськомовного населення. Чи має намір українська група якось підтримати ідею культурно-національної автономії екстериторіальних меншин на Україні? Я маю на увазі росіян, євреїв, поляків і представників інших народів, що живуть на Україні.

Ш.: Так. Безумовно, це так. Безумовно. У декларації принципів у нас сказано, що ні включення статті про громадянство в Конституцію України, ні надання українській мові статусу державної не повинні обмежувати прав національних меншин на вільне користування своєю мовою і на вільний розвиток своїх національних культур. Більше того, Українська республіка повинна *забезпечити* вільне функціонування національних культур всіх національних меншин. Це наші основні принципи.

М.: Я знаю, що Українська Гельсінкська спілка бойкотує вибори. Чому?

Ш.: Не зважаючи на те, що відбуваються в республіці деякі відрядні події, на те, що створено Товариство української мови, що опублікована програма Народного Руху України за перебудову (наперекір страшному опорів ідеологів з ЦК партії), — у нас все таки нема підстав для тріумфування. Партійна бюрократія в УРСР виграла головну битву — битву за владу. Якщо вищі партійні керівники (я маю на увазі Кремль) вважають це і своєю перемогою, то це може стати їх фатальною помилкою. Я маю на увазі хитро і з розрахунком проведені окружні передвиборчі збори, на яких старанно підібрані "делегати" провалили більшість кандидатів правдоборців, залишивши на вибори, призначені на березень, своїх номенклятурних чиновників. І ось приклад. У Київській міській національно-територіальній окрузі ч. 33 було висунено 8 кандидатів на місце одного народного депутата СРСР від цієї округи. Згідно з новим законом про вибори, можна було всіх вісьмох вписати у бюлетень і запропонувати народові самому здійснити вибори. Але

можна було і провести передвиборні збори делегатів від всіх підприємств цієї округи, щоб відсіяти частину кандидатів ще до виборів. У дужках можна поставити німий знак запитання — адже людей висунули кандидатами в депутати на загальні вибори, а не на вибори якоїсь окружної комісії.

М.: Безумовно, що ця виборча система явно не удосконалена, а також очевидно, що власті не хочуть допустити суспільний рух до реальної участі у виборній кампанії.

Ш.: І ось провели, звичайно ж, окружні збори, і на цих окружних зборах лише одна особа — це був "видатний партійний діяч" епохи Щербицького, перший секретар Київського міськкому Масик — набрала достатню кількість голосів і забезпечила собі право бути єдиним вписаним у бюлетень кандидатом. А серед відсіяних, зверніть увагу, серед відсіяних — відомий український поет Іван Драч, який очолив ініціативну групу для створення Народного Руху, і відомий український письменник Юрій Щербак, автор повісти про Чорнобильську трагедію, активний учасник руху "зелених".

М.: Але якщо власті намагаються усунути суспільний рух від участі у виборах, то чи не має наміру громадськість боротися за так званий "народний парлаємент"? Ця ідея була висунена в багатьох республіках. Зокрема у Москві її пропонував керівник "Демократичної перебудови" Олег Рум'янцев. Я маю на увазі створення в Союзі форуму з представників суспільних рухів республік. Для того, щоб вони могли висувати альтернативні програми, для того, щоб вони могли висловлювати свою думку щодо важливих державних справ, і нарешті для того, щоб вони могли бути почуті світом. Тому що, на жаль, зв'язки Заходу з республіками Союзу значно слабші, ніж, скажімо, з Москвою, і голос представників республік, та й багатьох міст у самій Росії, погано чути. Яка ваша думка з цього приводу.

Ш.: У нас на Україні нема реальних умов для створення ось такого громадського парлаєнту. Але суспільну реакцію, звичайно, буде виражати Українська Гельсінкська спілка. І своє ставлення до виборів вона вже висловила у своєму зверненні до громадян України і своїм закликком бойкотувати вибори, оскільки виборчий закон антидемократичний в цілому ряді пунктів.

М.: Спасибі. Хотілось би побажати, щоб Українська Гельсінкська спілка і Народний Рух України за перебудову стали наймогутнішими суспільними силами, з якими власті змушені будуть рахуватися.

ІНТЕРВ'Ю З ВІТАЛІЄМ КОРОТИЧЕМ

Т. Гунчак: Пане Коротич, ми сьогодні є свідками великих, можна б сказати, революційних змін у Радянському Союзі. До речі, для людей, які завжди бачили радянську дійсність відкритими очима, важко повірити, що такі докорінні зміни відбуваються на наших очах. Сьогодні відкрито говориться про справи, за які ще вчора засуджували Івана Дзюбу і сотні інших.

В. Коротич: Те, що ви згадали, — це дивна річ. Справді, ви мені пригадали ті часи... Це було, здається, у 1969 році. Мене викликав тоді в ЦК керівник відділу пропаганди і сказав написати статтю про Дзюбину книжку *Інтернаціоналізм чи русифікація*. Переді мною викликали Юрка Мушкетика, з того часу ми з ним подружили. Дзюба жив поруч зі мною, за кілька блоків. І мені це видалося зрозумілим. Я спитав, чи можна мені дістати книжку Дзюби. Мені сказали: "Вимагається від вас не читати його книжку, а написати про нього". Я сказав: "Прошу одного — дайте прочитати, а тоді поговоримо". Бо з Дзюбою ми жваво все обговорювали. Але коли в мене вимагають щось писати, я прошу елементарного, а зі мною говорять як з ідіотом, мені сказали, ви розумієте, що "від вас вимагається". Я не знав, що паралельно розмовляли з Мушкетиком і потім це стало підставою для моєї поваги до нього. Виявилось, що він те саме попросив; — "дайте прочитати". Нам було сказано, що є доволі людей, які, не читавши і навіть не бачивши, — все напишуть. І вийшло так, що Юрка Мушкетика незабаром вигнали з редакції журналу *Дніпро*, мене звільнили від обов'язків секретаря Спілки і від усього, а Дмитерко написав цю статтю. І я просто дивувався, який моральний рівень нашого товариства, нашого суспільства! Згодом Дзюба попросив пробачення, відкликав свою працю. Виявилось б, що ми з Мушкетиком щось "гавкали" про те, чого, власне, і не було. Дмитерко, він може був такою персоною, але ніхто йому ніколи не закинув, що він писав не читавши. Ви розумієте, кожен з нас залишається зі своєю совістю, коли і які закиди кожен може робити лише сам собі. Оця ось історія, про яку я згадав, формально не впливала ніколи. Ніхто (і це мені дороге) — ні Мушкетик, ні я ніколи цим не хизувався: ми просто зробили так, як мали зробити нормальні люди. Ніколи я не повертався ні разу до розмови з Дзюбою про те, хоч після того як він, так би мовити, формально відмовився, стосунки його з багатьма людьми змінилися, але я ні разу йому ніколи про це не казав. Мушкетик ніколи про це не казав ні мені, ні Дзюбі — нікому і лише одного разу ми з Мушкетиком про це побалакали.

Нині головне — це відновлення якихось моральних достоїнств,

гідностей у суспільстві. Коли ми тепер говоримо про це, то говоримо про якісь елементарні речі. От тепер із тюрем, із таборів (після 1956 року це, може, найбільша група) повертаються люди. І сьогодні цілком ясно, хто на кого доніс, хто кого посадив, хто про кого казав, сьогодні вже нема ні одного потаємного донощика. Ось я тут прочитав книгу статей про Стуса і статей самого Стуса. Я знав його добре і завжди уважав його людиною надзвичайно талановитою. Я можу сказати, що часом я відходив від чогось, бо коли згадую Василя, який, я повторюю, був людиною талановитою, якого пам'ятаю під вікнами Інституту літератури, де він влаштувався трамбувальником асфальту, і демонстративно під вікнами установи, в якій міг би і мав би працювати з його розумом, з його талантом, трамбував асфальт, я завжди вважав, що треба робити своє діло до останку, так би мовити, до упору. Абсолютно розуміючи його позицію, я думаю, що це вічна ситуація Галілео Галілея і Джордано Бруно, це вічна ситуація людини, яка знає, що земля крутиться і від цього нікуди не дінешся, і яка хоче, щоб її розум іще послужив трохи більше справі. І людина, яка йде на стос. Напевно позиція Джордано Бруно красивіша, напевно позиція Джордано Бруно схвальніша. Хоч інколи я думаю, скільки він міг би зробити користи і водночас я думаю, у чому ж річ: Джордано Бруно потрібен, він надзвичайно потрібен науці, він потрібен народові, він потрібен як зразок, але, не дай Бог, щоб уся інтелігенція народу обернулася на попіл, красиво зійшовши на стоси. Напевно потрібна якась різноманітність поглядів.

Т. Г.: Якесь перехорова стадія або зрізничкованість, яка дала б поштовх до перевірки позицій і дискусій.

В. К.: Пам'ятаю, ми усі починали в один час. Це було покоління, в якому були різні люди. Спочатку, наприклад, буди нерозлийводою, надалі ми розійшлися. Я, скажімо, зі своїми поглядами розійшовся з Іваном Драчем. Я дуже близько, навпаки, зійшовся з Ліною Костенко і сьогодні я, може, є одним із тих, хто, абсолютно шануючи Ліну, ніколи не заслужив від неї ні одного закиду, а вона від мене заслужила. Уважаю, що вона не має рації, відмовляючись їздити за кордон, відмовляючись видаватися іншими мовами, я уважаю, що це те саме шкодження великій справі: ти маєш можливість робити, ти чесна людина — роби! І те, що Ліна не хоче приїздити до Канади на ці читання, а має змогу, те, що вона не захотіла, хоч я, пам'ятаю, домагався і домігся того, щоб її разом з дочкою послати до Італії. Це влаштовували Шевченківські святкування. І зробив таки, і все було гаразд, але в результаті поїхала Оксана, а Ліна не поїхала. Я уважаю, якби Ліна поїхала, то це підняло б рівень цих святкувань вище. Тобто треба чітко сьогодні розуміти, що патріотів нам ніколи не бракувало, нам треба людей, які прекрасно уміють реалізувати свої задуми, які роблять щось,

залишаючи, зберігаючи репутацію народу, зберігаючи і свою репутацію. Це надзвичайно важливо.

І я сприймаю як честь, що ось сьогодні вранці мені подзвонив Джессі Джексон і сказав, що він хотів би побачитися і поговорити зі мною. Я сказав, що десь о дванадцятій. Має передзвонити знов. Я сказав, що у мене будуть люди. Це дуже цікаво, розумієте, тобто ми повинні здобувати авторитет і це дуже важливо. Коли я приїхав сюди, я тут зустрівся з Гендріком Смітом і з іншими відомими людьми. І я зрозумів, коли я приїздив сюди у травні минулого року брати інтерв'ю в Регена, зараз після того запросила мене американська газета. Це є частина репутації України. От коли я їхав, мені казали: ох ці хохли нещасні, коли ти приїдеш до такого великого Нью-Йорку, там тебе розтопчуть, розметуть, хіба це для хохла позиція? Ні чорта! Коли я розпочав працю, кількість передплатників журналу *Огонек* була близько 200 тисяч, а тепер уже три мільйони сто тисяч передплатників! Виявляється, що відчуття провінціальності закладено в самих нас. Відчуття закомплексованості, затиснутості, боязні вийти в якісь кола — це нам завжди шкодить. І оцей комплекс неповноцінності пов'язаний з комплексом якоїсь меншевартості і з комплексом такого гіперпатріотизму, інколи і хороших людей ставить у глухий кут. І, я думаю, сьогодні найбільша наша біда — це те, що інколи ми плутаємо патріотизм і провінціалізм. Нам не можна вже більше бути провінціалами. Бувши однією з найбільших націй світу, однією з найкультурніших націй, ми поведимося дивно. Ось недавно я бачився з Борисом Олійником і видно, що хлопці щось пробують робити. Це прекрасно! Але на рівні закликів про вивчення рідної мови сьогодні далеко не заїдеш. Її треба вивчати і тут треба досягати уже того, чого досягли, наприклад, у Латвії. Я був там, виступав на початку минулого року. Там уряд прийняв ухвалу про те, що, вступаючи до університету в Латвії, необхідно складати іспит з рідної мови, і все, — оце елементарно, прийняти одну таку ухвалу, вона варта більше десяти мітингів.

Т. Г.: Тут є тільки одна проблема: речі, які відбуваються в інших республіках Радянського Союзу, чомусь не можуть так само відбуватися в Україні. З погляду деяких учених зі Заходу, це походить не так з центральної влади в Москві, як із Києва. Американські вчені думають, що люди, які є найбільше проти оцієї гласності і перебудови, які є пов'язані з Горбачовим, є саме Щербицький і вся його бюрократія, яка походить ще з часів Брежньєва, вони є ворогами пляну, який хоче здійснити Горбачов. Як ви на це дивитеся з Москви?

В. К.: Я колись розмовляв з самим Горбачовим і він дуже добре ставиться до проблем мови, до проблем національних і культурних. Він уважає, що мови потрібно вивчати обов'язково. Але

мене дуже непокоїть оця наша вічна, сказати б, сталінська теорія зовнішнього ворога. Ми ніколи ні в чому не винні.

Т. Г.: Я не думаю, що ми говоримо про зовнішнього ворога.

В. К.: Ну, про внутрішнього, скажімо. Нам або керівник поганий, — 50 мільйонів людей нічого не можуть зробити, — або десь зовні сидить росіянин чи єврей, і він нас мучить, а ми не можемо... Ось у Ризі проходили демонстрації, де люди вимагали підтримки своєму президентові Гарбанові. Я бачився з Гарбановим. Це цікаво, народна маса іде. В Ризі відбулася дуже цікава історія: плянувалася така демонстрація, яку забороняли, і тоді творча інтелігенція провела її все одно на ризькому Братському цвинтарі. У Ризі є дивовижний цвинтар, до якого Україна ніколи дорости не може. Є так званий Братський цвинтар, зроблений Карлексом Зале, латиським скульптором. Це цвинтар, де поховані діти Латвії, поховані ті, хто боровся у лавах націоналістичних частин проти червоних, і ті, хто у лавах червоних загинув, борючись з націоналістами. І цей цвинтар об'єднується тим, що вони любили цю землю. Можливо, хтось із вас не мав рації, але всі ви загинули з любов'ю до цієї землі, і лежите у цій землі, і стаєте цією землею. І от у дні поминання після Великодня свічки горять на могилах. На деяких могилах були вирізані латиські ордени національної ще республіки, і тут же могили червоноармійців, які загинули, тобто вони з'єдналися тут. При вході стоїть похилена матір-Латвія, яка одночасно плаче над ними усіма, але вона вдячна за ту любов, в ім'я якої вони загинули, хоч, може, хтось із них, повторюю, і не мав рації. Коли говорити про все це, я думаю, що на Україні, звісно, рівень політичного мислення інколи масово нижчий. Наприклад, Клайпеда — порт у Литві. Практично американський хліб іде через цей порт у Радянський Союз, і от у Клайпеді колосальна кількість кораблів. Розвантажують і колосальну кількість західних кораблів, ремонтують їх. За це відраховується певна кількість грошей у долярах, у твердій валюті. Уряд поставив питання про те, щоб ці гроші ішли у республіканський бюджет, оскільки на території республіки виконують роботу. І нічого не трапилось: рішення було прийняте. Або Гаммер збудував в Одесі аміячне підприємство. Це страшне діло, якщо воно бабахне — це буде гірше Чорнобиля. Ці аміячні системи стоять. Якщо воно десь колись пошкодиться, буде вихід аміяку, то це буде страшне. Щось подібного є у латиському Вентспілсі. 6-го січня була у Горбачова зустріч з представниками інтелігенції, і представник Латвії Яніс Петерс встав і сказав, що необхідно навести порядок у Вентспілсі, доки там буде небезпека для народу, і таке інше. Тепер розглядається питання про те, що треба якимсь чином очистити цей порт, кудись перевести це і таке інше. Естонці, наприклад, зробили це ясно, мова — це святе діло. Але естонці розробили і подали проєкт економічної самостійности

Естонії, обговорили і затвердили державно, і подали плян госпрозрахунку республіки, яка ловитиме рибу, продаватиме її і за одержані гроші купуватиме вантажні автомобілі і тому подібне. Коротше, республіка, яка внутрішню свою господарку переводить на госпрозрахунок. Вірмени, наприклад, дозволяють своїм емігрантам хоронити своїх близьких у Вірменії. І можна з усього світу привозити померлих вірменів туди. Вірменська еміграція збудувала, допомогла зробити дорогу до аеропорту. Тобто є різні рівні взаємин, які уже визначаються не тільки тим, добрий чи поганий Щербицький, навіть не коментуючи цього. Я прекрасно розумію, знов таки не обговорюючи того, який є на сьогодні Щербицький, те, що Україна дає близько двадцяти п'яти відсотків усієї промислової продукції Союзу і близько двадцяти п'яти відсотків сільськогосподарської продукції, і якщо сьогодні цю структуру похитнути, — що є все ще в умовах, коли увесь Союз знаходиться в дуже складній економічній ситуації, міняючи лідерів, щось роблячи, але знов таки ми ставимося як до фатальної неминучости. Коли я виїздив з Москви, то якраз член ЦК КПРС, вчорашній член Політбюра Борис Єльцин дав інтерв'ю радіо "Свобода" і висунув свою кандидатуру до парламента. Його висуває народ, він виступає на передвиборчих зборах, і цілком певно, що пройде депутатом парламента. Я не знаю, кого на Україні от так народ бере, висуває. Або, наприклад, десь організація з тридцяти членів висунула академіка Сахарова. Знизу іде нормальна розмова і при тому всьому я на останній зустрічі чув, як, доволі таки суворо, цікаво розмовляв Горбачов із Сахаровим. Одночасно Сахаров приходить до мене в редакцію журналу і розповідає цікаві речі про те, що, на його думку, в нас існує загроза виникнення якоїсь персональної, такої дуже сильної влади. Ви знаєте, це те, чого на Україні немає, і те, що у величезній мірі визначається самими українцями.

Т. Г.: Я це розумію, але якщо ви приглянетесь до подій від липня останнього року, то зрозумієте хоч частково причини ситуації на Україні. Тоді, коли у Прибалтиці відбуваються багатотисячні збори, де члени партії беруть участь включно з міліцією як члени цих зборів, у Львові розганяють такі збори собаками і б'ють людей. Барладяну побили в Одесі. На мою думку, на Україні відбувається щось середнє між гласністю і застоєм.

В. К.: Може, але сьогодні казати у Львові про те, що треба поставити пам'ятник бандерівцям, у цьому є певна провокаційність, це непотрібно. Давайте з'ясуємо. Сьогодні у бандерівців є певне зображення, створене впродовж років. Інколи хороші наміри стають самі собі на заваді. І в 1966 році може одним із перших я виступив на з'їзді письменників України з вимогою видати твори Винниченка. Було створено комісію, яку очолив тоді Леонід Новиченко, і було вирішено підготувати і видати твори. Тим більше,

що у Пряшеві том Винниченка уже виходив. За якийсь час мене викликали до начальства і сказали так: "У Львові виступав хтось (я не хочу казати хто із тих, в кого доля потім склалася дуже погано), і сказав, що нарешті уже нашого державного діяча, нашого главу за часів республіки не можуть замовчувати, нарешті сякі-такі більшовики змушені видавати. Мені сказали, що догавкалися, тепер він не вийде. Ви розумієте, тут треба знати, так би мовити, коли виголошені гасла набувають провокаційного характеру, коли вони, так би мовити, виголошені з високих амвонів і дуже красиво починають діяти всупереч справі, задля якої вони наче виголошуються.

Т. Г.: Так, але, наприклад, Ільченка, який збирав підписи, щоб усунути всі атомні електростанції з України, посадили в "психушку".

В. К.: Це може, але водночас є Борис Олійник, який послідовно про це говорить. Нині все таки будівництво Чигиринської атомної електростанції закрили, в Криму, судячи з усього, не будуть будувати. Значить, щось можна зробити? Я Ільченка не знаю, чесно вам скажу, але я знаю одне, що в Москві створили ми товариство "Меморіал". З чого воно почалося? Два доктори фізико-математичних наук узяли дошки з папером, стали на вулиці і збирали підписи за те, щоб створити це. Вони потім мені розповідали, що самі не сподівалися, що їх ніхто не наб'є і дозволять зібрати там тисяч п'ятдесят підписів. Вони збрали і створили товариство. Я тільки знаю одне: коли я був у Києві, то слухав екологічний мітинг, він був нормальний. Там виступали, говорили про атомні захарашення. Про атомні станції мені важко щось сказати.

Т. Г.: Скажіть, ви знаєте про ці неформальні товариства? Деякі із них є зареєстровані, а деяким не дозволяють функціонувати. Наприклад, у Києві є Культурологічний клуб.

В. К.: Про Україну знаю тепер менше. Знаю, що вони щось робили. Я знаю більше про прибалтійські, про російські товариства, і знаю, що багато із них працюють, і працюють досить активно. Щодо українських — просто не знаю. Єдиний, з ким я розмовляв і бачився, — це Борис Олійник. Він мені розповідав, що існують, працюють, але знов таки, ви знаєте, на базі спогадів початку шістдесятих років я дуже боюся одного: я боюся того моменту, коли я не знаю, де суперпатріот переходить у провокатора. Я не хочу нікого образити, але я розумію, що може виникнути ситуація, в якій людина, виголошуючи патріотичні гасла, водночас виконує таку роль, як піп Гапон, який у 1905 році повів демонстрацію під розстріл, сказав "Виходьте, люди добрі, вперед" — і повів їх на багнети. Тому, коли зараз про це говорять, я кажу частково про брак політичної культури, але це ніколи не було баламутством: брак політичної культури — це серйозна політична культура. Ще інше, я

думаю, що якби той же Джессі Джексон зараз покликав чорних на барикади чи ще щось, він знайшов би певну підтримку, але він знищив би справу, яку добре і послідовно робить. Я не знаю, який український Ганді може бути, але зараз думаю, що дай Боже нам зберегти інтелігенцію, яка тепер піднімається. Зрозумійте, тридцяті роки — викошування всієї інтелігенції, вона трошечки повилазила, її добила війна. У західніх областях відомі вам події знищили практично молоду парость, а частину її просто зламали. Якщо говорити про цю генерацію, вона вся покрошена. Далі піднялася молодь, деє уже після нас виникли перші цінні покоління. Я думаю, що ми тепер відчуваємо так званий культ особи. У нас нема старих. Я дуже дружив з Бажаном і розумів, як нам потрібні діди. Ідеться про те, що нам потрібні діди, а в нас їх нема. Я розумію, можна наголошувати академіка, кого завгодно, але Рильських немає, немає отієї генерації, і за її відсутністю неправомірно почуваються ті люди, які розрослися за умов викорчуваного покоління. Я не хочу нікого з них принижувати, але за умов, коли б збереглося ціле покоління, вони виглядали б інакше. Тепер пішли повноцінні покоління. Навіть моє покоління, — ми нані між п'ятдесяткою і шістдесяткою. Це був голод воєнний, дитинство погане, те все важко, а вже наші діти, — поперше, не лякані, вони нічого не бояться, і, подруге, вони розвиваються в нормальних умовах, вони їдять нормально, читають книжки нормально, живуть як люди. Ну от, не дай Бог їх придушить, оце перше покоління, яке розвивається по-людському. І я страшенно боюся, що прийде якась зла сила і візьме їх за комір.

Т. Г.: Ми сподіваємося, що зміни, які проводить Горбачов, не будуть спинені чи завернені, так само як не можна повернути назад історію.

В. К.: Ви знаєте у чому справа: Горбачов безальтернативний, це безумовно. Якщо упаде Горбачов — це буде катастрофою для системи, а не для Горбачова.

Т. Г.: Я думаю, що система уже в кризі, і що вона дійшла до пункту, де Горбачов, власне, хоче її замінити, тільки він ще не хоче поставити крапку над "і". Це не тільки погляд західніх науковців, але мій особистий, що система довела суспільство до того пункту, де вже не ідеологія, а життя каже "слухайте, хлопці, давайте почнемо із практичних речей". Як ви на це дивитесь?

В. К.: Я думаю, що практичні речі зараз і вийшли наверх. Соціалістична база лишається, тобто все основне виробництво, яке має або кооперативну, або державну власність. Ідеться про те, щоб селянам віддати землю, ідеться про те, щоб робітники могли більше плянувати виробництво. В цьому пляні може найбільш цинічно і найбільш правильно зформулював завдання китаєць Денг Шов Пінг. Він сказав, що все одно — білий чи чорний кіт, аби

мишей ловив. Треба нагодувати людей, треба їм щось дати, і тут цей здоровий прагматизм у Горбачова є. І коли все це робиться, то люди хочеться, щоб відбулися якісь нормальні зміни, і це все природно. Але, ви знаєте, у людей відбили охоту до багатьох речей.

Т. Г.: Селяни, здається, землю не дуже хочуть брати?

В. К.: Ну, як вам сказати, тут треба дивитися з двох боків. З одного боку селяни... От, наприклад, візьмемо мене. Мій батько — селянський син, з такого дуже репаного вже роду з Черкащини. Дід мій Степан Іванович Коротич був сільським старостою. В мене зберігається навіть і досі золотий годинник діда, яким нагородили його в 20-ті роки як одного з перших кооператорів на Україні. Ідеться про те, що була надія, була земля, була кооперація — забрали. Що найстрашніше, на мою думку, зробив Сталін, — він знищив не просто народ, він знищив робітників, як кляс. Мільйони селян, зігнані з землі, пішли в місто. Вони не стали робітниками, вони сидять на заводах, тужать за землею і ніколи фактично не стали справжніми отими міщанами. Селяни, зігнані з землі, втратили любов до землі. Як їх повернути до цієї землі? У нас на селі працює приблизно (в усьому Союзі) 14 мільйонів людей, це пропорційно небагато, але це в багато разів більше, ніж в Америці, де у сільському господарстві працює чотири відсотки. В Америці один фермер вживає більше електроенергії ніж робітник на металургійному заводі. Це каже нам про те, який рівень автоматизації, технологізації американського фермера. Коли говорити про нашу країну, то 4 мільйони з цих 14 мільйонів — наглядачі, керівники. Тобто нема ніде такої системи, де кожен третій був би на шії отих двох, що працюють і годують його і решту країни. Зараз ми хочемо віддати селянам землю. Проти стоїть агропром, стоїть проти різного роду районне керівництво, бо якщо селяни заберуть землю, їх не треба буде. Вони ніколи не будуть обома руками і ногами боротися за те, щоб селянам віддати землю, бо тоді вони втратять свої позиції, а селянин ще досі не зрозумів цього. Я був у Китаї, їздив по китайських господарствах, і думав, що це не так просто. Дати землю — це ще півсправи. От китайці дали землю селянам. Що трапилось першого і другого року? На 15 відсотків знизився урожай зернових. Всі почали вирощувати овочі, бо овочі — це швидкі гроші. Подруге, виникла проблема насіння, бо кожен не може сам себе забезпечити, треба якусь централізовану систему. Виникла проблема іригації — кожен не буде сам собі робити зрошення. Коротше кажучи, тепер китайці сказали: "Землю тим, хто вміє на ній працювати!" Викинули гасло. І починається концентрація землі в одних руках, починається відродження великих фарм, а частина селян починає займатися тим, що йде і мотає якісь катушки для трансформаторів. Там цей процес показав, що все це не так просто. Я бачив, як це робиться в Угорщині, я бачив,

як це робиться у нас. Сьогодні для того, щоб селянин взяв землю, його треба ще забезпечити трактором... Ви розумієте, от селяни, які дістануть цю землю, вони повинні ще з неї щось зробити. Я розмовляв з відомим радянським економістом Шміловим. Він мені каже: "А якщо зробити такий експеримент?". Ну, як вам сказати, тут потрібна кардинальна зміна функції. От ми говоримо про те, що райком партії в селі мусить бути дуже ліберальним і не втручатися в суто господарські справи. Але для цього треба змінити функцію, тому що як цьому райкомові кажуть, що він мусить забезпечити збирання зерна, то він займається тим, чим він займався і ні до якого лібералізму не закликається. Це селяни, які змушені (те, що завжди називалося першою заповіддю пропаганди), перш за все, здати державі. А потім Шмілов каже: "А якщо припинити обов'язкову здачу селянами певної кількості зерна. Куди вони його дінуть? Дати їм можливість його вирощувати і нехай держава купує скільки дадуть. Чому треба так, щоб перше ти здав державі певні норми, а потім продавав сам. Нехай усе продають. Можливо, держава, яка знаходить гроші для купівлі зерна в американських фермерів, купуючи зерно у власних фермерів, буде мати більше, коли ці люди відчують — скільки вирощуєш, стільки і продаєш. Ідеться про те, що це треба зробити, треба прийняти рішуче радикальне рішення.

Т. Г.: Чи ви думаєте, що буде можливість у скорому часі продавати *Сучасність* у Радянському Союзі?

В. К.: Мені здається, що питання зв'язків між розірваними народами може вирішитися тільки на державному рівні. От, наприклад, дві Німеччини уже домовляються, дві Кореї навіть почали говорити, Нікарагуа зі своїми контрас веде переговори. Поки Україна не проведе, так би мовити, не перегляне деякі проблеми, поки на Радянській Україні ставлення до еміграції засадничо буде складним, доти важко буде говорити про друковані органи. І сьогодні я можу сказати одне: мені *Сучасність* надсилає Юрій Смик просто поштою до редакції і вона приходить так, як вся інша пошта. Можливо тому, що це у Москві, я не знаю як в Україні, мені *Сучасність* і *Форум* приходять нормально. Відверто кажучи, не уявляю собі, щоб в даний час можна було продавати *Сучасність* в Радянському Союзі.

Т. Г.: У вас в *Огоньке* була стаття про голод. Багато листів появилось. Але переважно *Огонек* не друкував матеріалів про національне питання в Радянському Союзі.

В. К.: От у цьому номері (у четвертому) іде велика стаття про Хортицю. Називається "На Хортиці у матері". Ми порушуємо це, тепер ми починаємо це робити. Ви розумієте, я трохи у дурному становищі, у мене є дуже багато критичних матеріалів про Україну, і шоразу я думаю про те, що мені казатимуть, що я, виїхавши,

почав нападати. Я абсолютно у дурній ситуації. Є кілька таких речей, які я не можу давати, тому тепер ми дали про Хортицю. Я давав про Україну, про якихось учених. Потім я хочу організувати... От мені Олійник увесь час обіцяє статтю, мені обіцяє і ще дехто дати статті про національне питання. Але мені хочеться, щоб їх написав хтось із України. Я вам даю слово, серйозну статтю видобути від українця, "щось сушого", як казав Шевченко, неможливо. Ви розумієте, от так побалакати, погудіти... Латиші дають, секретар ЦК Естонії дав мені потрясаючу статтю про необхідність народного національного фронту.

Т. Г.: Читаючи *Літературну Україну*, бачу, що там є статті, написані на високому рівні.

В. К.: Газета цікава. Я передплачую *Літературну Україну*. Але це для українського читача. Мені треба статтю, яка б українську проблему (ви це знаєте краще за мене) поставила для читача непоінформованого.

Т. Г.: Нам потрібно, щоб Радянський Союз, і особливо росіяни, розуміли у чому полягає суть проблематики. Колись Петлюра редагував *Украинскую жизнь* у Москві саме із тих міркувань.

В. К.: Правильно, ідеться про те, що нині, наприклад, Грузія створила в центрі Москви Грузинський культурний центр. Створюють свій культурний центр молдавани, створюють свій великий культурний центр вірмени. Ну хто Україні забороняє створити свій центр? Це твориться на державному рівні. Мені здається, це конче необхідно. Я точно можу вам сказати, що таких офіційних пропозицій про це з України не надходило. Грузини реставрували будинок, його розписали їх краші художники, відкрили національний ресторан. Я щотижня дістаю запрошення на концерти грузинської музики. Я думаю, що Москва для українців, — як Чикаго для поляків, де поляків живе більше, ніж у Кракові. Москва в цьому відношенні є чи не першим за кількістю українського населення містом, а центру не мають. Є українська книгарня в центрі Москви, і то її, можливо, незабаром закриють.

Т. Г.: Бо нема українських книжок?

В. К.: Є повно. Ніхто за неї не бореться, вона у найатракційнішому місці у Москві, на Арбаті, і на це місце претендує багато хто. Кінчиться тим, що її просто закриють, відкриють там якийсь ресторанчик. Україна повинна щось зробити.

Т. Г.: Ви знаєте, яка настанова до інших національностей? Як, на вашу думку, дивиться Горбачов на українське питання?

В. К.: Я можу вам сказати. Якщо сприймати національне питання так, як от ми зараз говоримо, як питання національної культури, Горбачов ставиться до цього з найбільшою сприятливістю. Він уважає, що брежньєвська теза про єдиний радянський безнаціональний народ, — це єрунда, і він готовий надзвичайно багато

зробити для підтримки національного розвитку. З однієї лінії Горбачова є саме ця, — за повноцінний розвиток людей і народів. Але виникає тут іще одне побоювання. Річ у тім, що надзвичайно багато провокаційності є в тому, що робиться довкруги, — і шовіністичне товариство "Пам'ять", деякі інші рухи, намагаються саме на національній базі зруйнувати багато у демократичному процесі. Націонал-шовінізм завжди був чужий демократії, і я дуже не хотів би, щоб Горбачова провокували до якогось опору у цьому ділі. Принаймні тепер я можу цілком відверто сказати, що люди більш дружньо настановлені до цих речей. Горбачов справді хоче, щоб демократичний процес розвивався нормально.

Т. Г.: Дуже дякую.

В. К.: Спасибі вам.

Вашінгтон, 1988.

Інтерв'ю провів *Тарас Гунчак*.

ПОЯВИВСЯ 17-ИЙ ТОМ «ЛІТОПІСУ УПА»

У видавництві "Літопис УПА" вийшов з друку 17-ий том цього серійного книжкового видання, присвяченого українській визвольній боротьбі під час Другої світової війни та після неї.

Книжка *Англomовні видання українського підпілля, 1946-1947* (за редакцією проф. д-ра Петра Й. Потічного) містить підпільні видання англійською мовою, має багато цікавих ілюстрацій, список скорочень та вичерпний показник, складений С. Шпаком.

Всі матеріали цього тому походять з Закерзоння і були передані спеціальними зв'язковими до амбасад США у Варшаві, а нині творять групу переключених документів військової розвідки в Державному архіві США.

У томі містяться такі видання:

"Нові Лідіце" — детальний опис знищення польським військом українського лемківського села Завадка Морохівська, підтверджений протоколами зізнань трьох польських вояків, які попали в полон до УПА.

Другий з черги документ, який також походить з 1946 року, — це "Примусове виселення їх ексцеленції єпископа Й. Коциловського і українського католицького кліру Перемишля", який на базі зізнань свідків розповідає про перебіг brutальної акції виселення єпископа і його капітули до СРСР, а також збезчещення та грабж собору, церковного майна і знищення цінних архівів.

З інших документів у книжці поміщено "Вибори в СРСР" — твір Я. Старуха, в якому проаналізовано антидемократичну суть та примусовий характер цього процесу в СРСР; "Фашистівське страшило" цього самого автора — брошуру, в якій подано нищівну критику тоталітарних режимів фашистівського типу, до яких зараховано й СРСР, та брошуру "Нова голодова катастрофа в Україні", яка теж написана Я. Старухом.

"Нова голодова катастрофа в Україні" аналізує ситуацію в сільському господарстві України і характеризує голод 1921-1923 та 1932-1933 рр. як інструмент радянської політики, спрямований проти ворожого режимові українського населення. Голод 1946-1947 рр. — це лише продовження випробуваної раніше геноцидної політики стосовно до українського народу. Вартість цієї брошури теж і в тому, що це чи не перша українська публікація, яка піднесла марево голодової катастрофи в Україні в англomовному світі.

У брошурі "До братніх чеського і словацького народів" розкрита

російська імперська політика супроти українського народу і його боротьби за волю та чітко викладена політична програма українського визвольного руху. Автор чи автори остерігають чехів і словаків перед легковажним трактуванням політики СРСР і закликають до спільної боротьби за права народів і людини.

Хоч матеріяли цього тому різні, а їх англійська мова дуже недосконала, своїм змістом вони творять одну цілість, коли йдеться про ідейні позиції українського визвольного руху під час і після Другої світової війни. Вони також до деякої міри розкривають методи і спосіб пропагандивно-інформативних дій підпільного проводу на зовнішньому відтинку.

Євген Штендера

Стус, Василь. SELECTED POEMS (ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ). Переклад і редакція Ярополка Ласовського, передмова Юрія Шевельова. Мюнхен: В-во УВУ, 1987, 166 стор.

Йозеф Кондрат сказав, що життя людини можна підсумувати на обгортці сірників: "Народився. Страждав. Помер." Можливо, що це все, що треба сказати про Василя Стуса, якого "кар'єра" справді виглядає немов би зразок українських (а також багатьох інших східноєвропейських, азійських та "третього світу") поетів. Про ці сумні подробиці можна довідатися з біографічного нариса, що його подає Ярополк Ласовський в кінці збірки.

Вибрані поезії з обширною науковою передмовою Юрія Шевельова є свого роду етимологією ліричного пориву. Всі поети починають свою творчість з життєрадісності і талантом. Якщо вони їх не знівечать передчасно, то життєрадісність і талант попадають в облогу зовнішніх сил, а в тоталітарних режимах їх калічать, втілюючи в політику (коли в більш "цивілізованих" країнах в декого виявляється це неврозюю). У цій збірці ми маємо вірші з "записної книжечки" двадцятидворічного гірофанта до амбітної, вдумливої, якщо незосередженої поеми "Потоки"; ми бачимо як поет вагається між бажанням хвали і використанням мистецтва для критичного розгляду життя. На основі цієї збірки можна б сказати, що хоч тут є багато блискучих рядків і пасажів, Стус — це не Кітс і не Шевченко. Проте не були ними також В. С. Вілліамс, Роберт Фрост, Валляс Стівенс. Правда, хоча деякі з надрукованих тут віршів можна було б віднести до прагнень пожадливого учня, основна печать голосу Стуса — гра слів, гіперболічність, запальність і "мелодійність" — звучить чітко.

Теми, до яких Стус постійно повертається, — це біль, спричинений любов'ю, розлученою просторами (хоч тут, бодай початково, говориться про військову службу, а не про каторжні роботи, які розлучують коханців); українські краєвиди, бачені через призму горя; значну роль відіграють спомини, зокрема з дитинства, що скріплюють сили поневоленого духа дорослої людини. Стус не може забути, що, хоч як неймовірно цей вислів звучить, в дитині живе дозріла людина. Тільки згадуючи процес, який доводить людину до її теперішнього псевдозвироднілого стану, вона може відроджуватись. "Упади в своє дитинство, в себе, випалого, впади," радить Стус. Звичайно, у понятті такого прихованого самозадоволення ховається небезпека. Найбільша серед них — це покривання розхитаного минулого вишиваними

З англійської переклала Ніна Ільницька.

подушками. Стус її оминає головно тому, що широкий шлях його спогадів веде його почерез мілини чисто особистого до такої пасторалії як "Під диким сонцем" в поганській Україні у часи Перуна, себто прямо в міт.

Стус в більшості своїх віршів-елегій говорить про втрату або небезпеку втрати. А коли в ньому вибухає радість, щось стримує його:

Це так добре,
так приємно бачити
задуману в собі
стишену дівчинку,
маленьку дочку асенізатора
(у неї коротша ліва ніжка,
і вона бере уроки фортепіяної гри),
як вона висвітлюється власною мрією,
мов весняна калюжка
під високим небом 17 березня 1965 року.

Поет бачить, бо не може не бачити, світла і тіні. Тут Стус є найбільш собою. Коли він вживає менше самовпевнено панегірики, вони звучать свавільно. Поети здебільшого відчують імпульс благословити життя ("я народився любити, а не судити", писав Пабло Неруда у своїх спогадах); можливо, невловима ціна життя у тоталітарній системі є неминучим перекрученням цього інстинкту.

Хоч ми тут і там зустрічаємо спекулятивного, огірченого абстрактного мандрівника, що засіває краєвид павутинням теорій "спочатку була матерія, а потім...", основна думка в цій поемі є або самообвинувачення, або обвинувачення. Тон, що доторкав тему, часами наводить на думку Ловелла, який писав: "Завжди у мені є дитина, що померла, завжди у мені є її хотіння померти".

Ці подиву гідні переклади передають багато трудних і складних нюансів оригіналу. Читаючи їх, я часто жалував, що Ласовський не вживав англійських ідіом. Там, де у Стуса стиль є розмовний і природний, переклад Ласовського звучить досить суворо, формально, а навіть вимушено.

Проте, загалом, ми повинні бути вдячні за цю багату добірку ранніх віршів Стуса — зокрема, коли подумати, що в Стуса не буде пізніх, є тільки блискучий середній період (чи може він справді пізній?). Стус великий поет, і треба сподіватися, що знайдуться перекладачі, які дадуть нам англійський переклад також останньої його збірки *Палімпсести*.

Аскольд Мельничук

ЗДОБУВАТИ, А НЕ ВТРАЧАТИ

Роздуми над листами до редакції

«Бо то не просто мова, звуки...»

Іван Дзюба

З невеселого свого досвіду не раз переконувався, що немає прикрішої і невдячнішої справи, ніж порушувати питання про українську мову на Україні. Коли зачіпаєш цю тему, мусиш бути готовий до того, що на тебе литимуть бруд і лють — при тому з різних боків, з найнесподіваніших засідок. Знаєш це наперед і все одно часом торопієш перед тією несамовитою енергією ненависти, що рине з деяких листів. Яких тільки титулів не заробиш у нас за те лиш, що не хочеш, щоб мова твого народу пішла в небуття, залишилася серед інших мов народів світу... Від "оголтелого націоналіста" до "племянника Степана Бандери" (цитую з листів).

Дивуєшся: звідки, чому в декого така патологічна лють — до самої української мови, до тих, хто сказав слово про її ненормальне становище (ці ненависники обзивають останніми словами багатьох українських письменників, у тому числі й тих, хто виступав не зі сторінок *Вечірнього Кисва*, а з найвищих партійних трибун)? Звичайно, насамперед спадає на думку найпростіше пояснення: відсутність будь-якої культури. Так, некультурністю, примітивністю дихають ці листи, писані малограмотною нібито "російською" мовою. Але й малокультурна людина може бути і розважливою, і доброю. Звідки ж засліпленість і озлобленість? Щось тут є й інше... І ще на одне звертася увагу. В той час, як деякі листи на захист української мови, в тому числі й зовсім "невинні", — не підписані (виявляється, дехто й досі боїться!), ряд отих шовіністичних листів демонструє цілковиту безстрашність. Це вже й саме собою знаменне соціально-психологічне явище... Молодці, не бояться, виступають без забрала. Не вагаються ставити підпис під листами, яких цілком досить було б для притягнення до кримінальної відповідальності за образу національної гідності й пропаганду національної ворожнечі.

На що ж вони розраховують? На те, що ніхто не захоче витратити час і нерви, зв'язуватися з ними? На те, що за ними сила? Мені здається, багато важить те, що в нашій пресі десятиліттями провадилася тільки одностороння "боротьба" з націоналізмом (як справжнім, так і ще більше вигаданим), а про великодержавний

Передруковано повний текст статті з газети *Вечірній Київ* з 23 січня 1989 р. Зберігаємо правопис оригіналу. — *Ред.*

шовінізм мовчали. Говорили про український націоналізм, а забували, що він буває всякий, у тому числі й російський. Так і відбулися хворобливі зміщення у поглядах і психології деяких людей. Не кажу вже про те, що нікого ніколи не притягали до відповідальності за войовничий шовінізм. Втім, як на мене, найдійовішою формою покари для них було б таке: видрукувати їхні листи у всій їхній "красі". А люди оцінили б їх по достоїнству. Це була б найкраща наука і їм, і таким як вони.

А що люди оцінили б по справедливості — сумніватися не доводиться. Пошта *Вечірнього Києва* показує, що абсолютна більшість читачів — серед яких не лише українці, а й росіяни, євреї, узбеки, люди інших національностей, — не тільки вважає доцільним і потрібним обговорення на сторінках газети становища української мови на Україні і в Києві, не тільки гаряче висловлюється за утвердження і розвиток української мови, а й зацікавлено висловлює конкретні пропозиції, поради, міркування. Тільки тих листів-відгуків, про які йдеться — на цикл статей "Дискутувати про мову чи розвивати її?", — надійшло, за даними редакції, близько п'ятисот. Я ознайомився близько з двомастами. Деякі листи газета опублікувала, деякі ще, певно, публікуватиме. Але видрукувати всі, звичайно ж, немає можливості, тим більше, що вони, як правило, великі за обсягом. Я ж як автор можу лише подякувати читачам. І запевнити, що з усією уважністю й повагою ставлюся до їхніх думок, вони для мене багато в чому повчальні.

Та справа, зрештою, не в цьому. Листи, що йдуть до *Вечірнього Києва*, до інших газет і журналів, до республіканського радіо й телебачення, до державних і партійних органів, — важлива складова частина громадської думки. А вона нині стає відчутною і дійовою силою, враховується при формуванні, зокрема, національної політики, виробленні партійних актів і державних документів. На листи трудящих як на важливий показник громадської думки прямо вказується в недавній постанові ЦК Компартії України (опублікованій і у *Вечірньому Києві* 5 січня 1989 року). І сама ця постанова є певною мірою й відповіддю на них, на значну частину тих питань, які ставила громадськість; вона йде назустріч багатьом побажанням україномовного (і не тільки україномовного) населення.

Це — запровадження викладання української мови в дитячих садках; розширення мережі шкіл з українською мовою викладання; уроки української мови з 1-их класів у школах з російською мовою викладання; запровадження або розширення викладання загальноосвітніх і спеціальних дисциплін у технікумах і вузах республіки українською мовою; видання підручників, словників, посібників; створення і демонстрування фільмів і телефільмів українською мовою; додержання принципу національно-російської двомовності

при проведенні громадсько-політичних заходів, в офіційному спілкуванні й діловодстві, у сфері обслуговування тощо. Погодьтеся, що це — значна частина того, чого ми прагнули й добивалися, того, що пропонувалося в численних листах і відгуках.

Ця постанова переносить ряд питань із площини дебатування у площину практичної реалізації, конкретних заходів. Отже відкриває нові можливості і для особистої участі кожного у справі піднесення престижу та рівня функціонування української мови й культури, і для впливу на діяльність органів та закладів, на які покладено здійснення розроблених заходів: громадськість має контролювати хід їх виконання.

Багато читачів ставлять питання про надання українській мові статусу державної на території Української РСР. Як відомо, це питання вже тривалий час порушується на різних рівнях, а нині обговорюється в комісіях Верховної Ради Української РСР, в її Президії. Прийняття відповідного закону стало б здійсненням волі українського народу. Але треба враховувати, що частина населення неправильно розуміє саме поняття: "державність мови".

Дехто боїться, що це означатиме примусове впровадження української мови в усі сфери життя і ледве чи не контроль над "мовокоористуванням" кожного (тому я в попередніх статтях з певними застереженнями висловлювався щодо пропозицій про державність української мови). Дехто ж, навпаки, сподівається, що такий акт автоматично розв'яже всі проблеми, не вимагаючи конкретної практичної роботи від кожного з нас. Усе це, звичайно, наївність або профанація поняття про державний статус мови. Конституювання української мови як державної на території Української РСР означало б тільки те, що Українська Радянська держава взяла б її під свій захист, взяла б на себе відповідальність за її розвиток і майбутнє, забезпечила б її нормальне функціонування у державному й громадському житті, в офіційних органах і адміністративних закладах, у сфері освіти, культури, обслуговування тощо. Але це не означало б посягання на "мовну поведінку" будь-якого окремого громадянина чи груп громадян. Кожен хай користується тією мовою, якою хоче, і не лише у побуті, а у всіх сферах життя. Ніякого примусу, ніяких привілеїв. Так, принаймні, я сам розумію цю справу.

А яке б тоді значення мало конституювання української мови як державної? На мій погляд — дуже велике, може, вирішальне. По-перше, було б покінчено з уявленнями, що вкорінювалися в попередні десятиліття: ніби українська мова — це щось минуше, приречене на поступове зникання, щось таке, з чим лише тимчасово доводиться миритися. Саме така (досить поширена, особливо в обивательських і бюрократичних колах!) соціально-психологічна установка була і є джерелом багатьох спотворень у

ставленні до української мови і відчутно позначилася на її долі. Якби все суспільство перейнялося розумінням того, що національна мова — неодмінний атрибут національної державності, неодмінна умова самого буття українського народу, це докорінно змінило б усю ситуацію, оздоровило соціально-психологічну атмосферу навколо української мови.

По-друге, статус державності української мови змусив би державний апарат, службовців рахуватися з нею, зобов'язав їх знати її і володіти нею. Отже, стала б, нарешті, можливою реалізація права громадянина Української РСР на практиці користуватися рідною мовою в усіх державних та інших установах, права, яке досі залишилося здебільше на папері.

По-третє, уконституювання української мови як державної зобов'язало б державні органи тримати під постійним контролем рівень її суспільного функціонування, розробляти науково обґрунтовану стратегію її оптимального розвитку, кадрового, матеріально-технічного і технологічного забезпечення (включаючи проблеми, пов'язані з комп'ютеризацією) тощо — почасти це вже і передбачено в згаданій постанові ЦК Компартії України.

Часом висловлюється думка про те, що треба оголосити на території України державними дві мови — і українську, і російську. Мені здається, що це суто формальний, формалістичний підхід. Не враховується, що реальне становище обох мов — неоднакове. Подумаймо: статус державної потрібен українській мові як акт державного захисту, як протидія тим негативним тенденціям, що поставили її під загрозу. А що загрожує російській мові? Чи стоїть під питанням її існування і дальший розвиток, чи під сумнівом її престиж, чи звузилася або звужується сфера її вживання? Нічого подібного не бачимо. На Україні російська мова широко звучить і в громадському житті, і в побуті не лише російського населення, а й багатьох українців та й людей інших національностей. Все населення України має необмежений доступ до російської книги, газети, журналу, кіно, всесоюзних радіо- і телепрограм; до того ж і значна частина аналогічної продукції на Україні — теж російськомовна. Скажемо чесно: дефіциту російської мови на Україні чи якоїсь загрози їй не відчувається. Російська мова в усіх неросійських республіках має інший статус: вона — мова міжнаціонального спілкування всіх народів СРСР. Фактично (хоч і не юридично) вона давно стала загально-державною мовою для всього Союзу, так би мовити, загальносоюзною мовою. Робити її ще й державною для кожної республіки — досить дивно. Це, звичайно, моя особиста думка. Інша річ, що треба дбати про підвищення культури російської мови на Україні (хоч у нас маси населення володіють нею краще, ніж у деяких інших інонаціональних регіонах). Про це теж сказано у згаданій постанові ЦК Компартії України.

Водночас обов'язок і Української РСР як держави, і кожного з нас як громадянина — дбати про мови інших, чисельно менших національних груп, що живуть на території УРСР. До речі, чимало читачів у своїх листах пишуть про це. Відбито це питання і у згаданій постанові. Характерно, що в історії Української РСР періоди посиленої уваги до розвитку української мови були водночас і періодами посиленої уваги до національно-культурних та мовних потреб національних меншостей. І тут не випадковість, а закономірність: адже це дві нероз'ємні сторони інтернаціоналізму в мовній і взагалі національно-культурній політиці.

1924 року було створено Центральний комітет національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті та Раду Національних меншостей при наркоматі освіти; 1929 року — кабінет національних меншостей при Етнографічній комісії Академії наук УРСР. На Україні були створені німецькі, єврейські, болгарські та інші національні сільради. Ще в 1935 році на Україні було шкіл: німецьких — 627, єврейських — 468, польських — 238, молдавських — 186, болгарських — 54, грецьких — 23, чеських — 10, татарських — 6 (поза Кримом, який був тоді автономною областю в складі РРФСР), вірменських 6; крім того, були білоруські, латиські, киргизькі, туркменські, узбецькі й асирійські школи (див. газету *Вісті* від 30 червня 1935 року). Багатьма з цих мов видавалася преса, книжки, діяли педагогічні училища (наприклад, у Маріуполі — для греків Донеччини).

Але з другої половини 30-их років відбувається "згортання" цих закладів, а в 1938 їх остаточно ліквідовано. І тільки тепер ми починаємо дещо потроху відроджувати.

Останнім часом, як відомо, створені товариства єврейської культури у Києві і вірменської у Львові. У Маріуполі розпочато радіо-передачі двома мовами греків Донеччини. На Одещині виходять болгарською мовою сторінки в деяких районних газетах. У згаданій постанові ЦК Компартії України говориться про підготовку до випуску газетного видання кримсько-татарською мовою.

До речі, деякі читачі закидають українським письменникам, що вони, підносячи питання про українську мову й культуру, нібито забувають про мови і культури національних меншостей на Україні. Але це не так. Я міг би назвати ряд українських письменників різних поколінь, які не лише виступали за розвиток мов і культур національних меншостей, а й докладали до цього практичних зусиль. У роки "застою" саме Спілка письменників України була єдиною ареною, де постійно говорилося про літератури національних меншостей на Україні (зокрема єврейської, греків Донбасу, кримсько-татарської), а дещо й робилося. До речі, зараз творче об'єднання критиків Київської організації Спілки письменників України готує широке обговорення цих питань — бажаючих

запрошуємо на наше засідання, яке відбудеться 26 січня о 18-тій годині в приміщенні СПУ (вул. Орджонікідзе, 2).

Нині, коли є постанова ЦК Компартії України, що містить зримі елементи майбутньої державної концепції розвитку української мови і національної культури, коли вирішується питання про надання українській мові статусу державної на території Української РСР, — найлегше і найпростіше було б сказати: досить уже дискусій, обговорень, не варто більше друкувати листи з різними незгідливими думками, — облишмо все це і заходімося коло виконання пунктів постанови... Але так легко і просто, мабуть, не вийде.

Чи до всіх дійшла постанова і якою мірою дійшла? Виконувати її людям. А для цього вони повинні її добре знати і глибоко розуміти. Отже, потрібна популяризація, потрібні роз'яснення, потрібне висловлювання і з'ясування різних точок зору та різних рівнів розуміння, полеміка з неправильними, однобічними, поверховими поглядами тощо, нарешті — треба спрямовувати світло гласності на ті антиперебудовні сили, які гальмуватимуть справу, влаштовуватимуть "тиху" обструкцію: без них не обійтися, як не обходиться без них перебудова у жодній сфері нашого життя. Так що значення пропагандистської і виховної роботи органів масової інформації не зменшується, а зростає.

Але, мабуть, переходитиме вона в конструктивніше річище. Вже не можна обмежуватися викриттям фактів дискримінації української мови (хоч і треба його продовжувати), а слід ґрунтовно аналізувати обставини та причини, що продовжують такі явища, і послідовно, наполегливо домагатися їх усунення. Вже не можна обмежуватися загальними розмовами про необхідність, цінність, красу рідної мови (хоч і це потрібно для перших кроків самоусвідомлення!), а йти до глибокого висвітлення різних аспектів мовної проблематики на науковому рівні, її зв'язку з ширшими соціально-культурними та іншими життєвими проблемами.

Це останнє особливо важливо. Адже дехто вважає (і намагається поширювати такий погляд), що мова — це клопіт письменників, вони цю проблему й видумали. А, скажімо, робітникам, "технарям" до цього й діла немає. Цей хитрий міф легко було б спростувати простою вказівкою на велику кількість листів у нашій пошті на захист української мови саме від тих же робітників і "технарів".

Але справа не в тому, щоб спростувати. Справа в тому, щоб усі зрозуміли глибокий внутрішній зв'язок становища мови із загальним становищем суспільства взагалі, навіть із його матеріальними негараздами, з нашим науково-технічним і економічним відставанням від найрозвиненіших країн світу. Всі ці найрізноманітніші явища в глибині своїй мають одну спільну причину: закріпаченість творчих сил народу через політичний

деспотизм сталінщини, що перейшла в деморалізацію і гнилизну брежнєвщини; невикористання можливостей соціалізму через дефіцит демократії, гласності, свободи, зокрема — свободи самовиявлення особистості народу. Саме за цих умов нищилася наша мова й культура — згадаймо хоча б сотні репресованих письменників і діячів мистецтва, тисячі інших культурних працівників (чи знають про це нинішні наші недоброзичливці?); а хіба голод 1933 року з його мільйонами жертв не підірвав сили нашого народу? Без свободи немає культури, а без культури немає сучасного суспільства, немає й добробуту. Це колись рабською силою можна було зводити велетенські піраміди. Ще й шістдесят літ тому можна було на голоді й ентузіазмі мільйонів будувати гіганти індустрії. А в сьгоднішньому світі, світі науково-технічної революції, той, хто хотів би тримати людську думку й душу в несвободі, залишиться не тільки без комп'ютерів, а й без штанів.

До цього ми успішно йшли. Ось де зв'язок між клопотами з мовою, з культурою — і клопотами з молоком, милом і житлом. і розв'язання цих тяжких проблем, що дісталися нам у спадщину від щасливих часів Сталіна і безжурних часів Брежнєва, можливе тільки на тому шляху, на який наше суспільство стало і яким дедалі впевненіше йде: на шляху перебудови, демократизації, гласності, розкріпачення духовних сил кожної людини і кожного народу.

Мовні проблеми є в усьому світі, але де більше свободи, там вони природніше, гуманніше і розв'язуються. І національні мови не стоять поперек дороги технічному прогресові чи міжнародному економічному об'єднанню. Хіба "екзотичність" (для європейців) і складність східних мов перешкодила Японії, Південній Кореї, Сінгапуру вийти на передові технологічні позиції в світі? І хіба народи Західної Європи на завершальному етапі економічної інтеграції, в який вони входять, збираються відмовлятися від національних мов чи відводити їм другорядну роль? Проблему міжнародного спілкування вони розв'язують просто: вивчення кількох мов. Тобто той, кому треба, знатиме, крім рідної мови, й інші — от і все.

І денационалізація нікого не лякає, бо денационалізуються лише одиниці, а — це й природно, і неминуче, і гріха в цьому ніякого немає, — коли твоя нація в нормальному становищі, в такому ж як і всі. А от коли мовне питання нагадує про себе болем, та ще й болем багатьох людей — це свідчення гострого неблагополуччя.

Ми повинні чесно визнати, що сьогодні в нашому суспільстві — і це засвідчує частина нашої пошти — є певна конфронтація на мовному ґрунті, і виникла вона через нерозуміння частиною людей ненормальності становища, в якому опинилася українська мова (а це нерозуміння, у свою чергу, — наслідок незнання, а інколи й упередженості). Вихід із цієї ситуації (що загрожує мовним "розколом" суспільства) лише один: підняття престижу і статусу україн-

ської мови, забезпечення умов її повноцінного функціонування, а водночас врахування інтересів усіх груп населення і порозуміння з ними, — це означає великою мірою залежатиме від пропагандистської і виховної роботи органів масової інформації.

Ось чому я не можу прийняти закид деяких читачів, мовляв, надто "принижено" говорю я про українську мову, "прошу", коли треба "вимагати". Ці читачі не враховують, що у своїх статтях я адресувався не до них, мені немає потреби агітувати тих, хто й сам усе розуміє, — я хочу знайти спільну мову з тими, хто дивиться на справу інакше, чогось не розуміє, на щось не звертав уваги: ось їх треба переконати!

Ось у чому головне, а не в тому, щоб розпалювати самих себе. Нам же всім разом жити в одному суспільстві, нікуди ми одні від одних не дінемося, — то як же не шукати нам взаєморозуміння? З учорашніми ворогами, з капіталістами домовляємося, а самі між собою не домовимося, будемо говорити мовою "холодної війни"?..

Мені можуть заперечити: є люди, яких нічим не переконаєш. Справді, є люди, що не сприймають ніяких доказів і навіть не хочуть нічого й нікого слухати. Але й таких може переконати саме життя. А воно потроху розвивається в напрямку істинного інтернаціоналізму: в напрямку розкріпачення творчих сил народу, духовного відродження, розвитку національних мов і культур, в напрямку їхньої плідної взаємодії як складових частин нашого спільного людського багатства.

І закінчити хочу словами письменника Григорія Поженяна про українську мову — з недавньої його статті в газеті *Известия* (5 січня 1989 року). Він згадує про те, як під час війни його, пораненого розвідника, ховала від фашистів на горищі українська селянка.

"...Она, чтобы я не сошел с ума, достала мне одну-единственную украинскую книжку — физику на украинском языке. По ночам, занавесив чердачную шель, при свете каганца, я учил "на рідній мові" закон Архимеда. С тех пор я преклоняюсь перед этим певучим языком. Языком Шевченко и Леси Украинки, Коцюбинского и Драча, Котляревского и Василя Земляка. Кто же при мне постмеет сказать об этом языке дурное слово?"

Ось зразок того, як справжня людина ставиться до мови братнього народу. Бо й своєму знає ціну.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ І ТРИВОГИ МОЛОДИХ

Іван Драч

Перш за все я хотів би підтримати аналіз екологічної ситуації, все те, що ґрунтовно виклав Ю. Щербак, і узагальнити в такий спосіб. На горлі України — атомна петля. Кожний неупереджений розуміє це. На Україні розуміють це глуздом приреченого. Отож стоїть вона із зашморгом на шиї і лише чекає, коли всесоюзні відомства атомним чоботом виб'ють з-під її ніг табуретку. Отож рівно стільки вічності ще лишилися на її долю — доки вона стоїть в очікуванні страти. Скажете, занадто виключно сказано?!

Народ, якому переламали хребет голодом 1933 року, народ, з якого пили кров Сталін і Гітлер, навіть тепер, під інфернальним багатом Чорнобиля, не може збудитися. На межиріччі Німану і Неріс литовці проводять півмільйонні екологічні мітинги — голос проти будівництва атомних станцій стає голосом народного фронту. А що твориться на межиріччі Дніпра і Прип'яті, Дніпра і Десни? Де ви, стривожені і збурунені українці і білоруси, росіяни і євреї — всі ті, хто не повтікав і збирається якось ще перебувати під чорним крилом Чорнобиля дешицю переламаних літ?! Якими очима ми будемо дивитися в очі своїх дітей, осліплених чорною блискавкою Чорнобиля? Як наша сучасна байдужість буде кваліфікована нашими внуками, яких ми прирекли жити в після-чорнобильську епоху?!

Письменниця із Черкас Людмила Тараненко, мати чотирьох дітей (а в Черкасах кожна четверта дитина приречена з благословення хімії бути хворою), недавно на екологічному мітингу в Києві переконала нас, що єдина альтернатива тим атомним станціям — це народний рух України.

Як ви знаєте, звітно-виборні партійні збори винесли постанову і зараз створена ініціативна письменницька група сприяння перебудові, а в ній беруть участь не тільки члени партії, а й безпартійні письменники. Вона повинна стати ініціатором народного руху за перебудову на Україні. Це безперечно.

Ось така ситуація склалася у нас, яка свідчить, що в керівництві Спілки бракує суто організаційної роботи з екологічних питань. Саме тому я вважаю, що Ю. Щербак мусить очолити разом з іншими письменниками наш секретаріат.

Тож переходжу від цього всього до основи мого виступу.

Співдоповідь І. Драча передруковуємо з газети *Літературна Україна*, ч. 51 за 22 грудня 1988 р., зберігаючи правопис оригіналу. — *Ред.*

Я кажу про плідне продовження традицій нашої літератури. Ось переді мною лежить талановитий твір Павла Гірника з приводу нашої сучасної кризової ситуації. Звертаюся до Б. П. Рогози, що треба надрукувати і публіцистичну статтю Павла Гірника про стан справ на Хмельницькій атомній станції. Цікавий письменник, який вчиться нині на Вищих літературних курсах.

Я згадую, як непросто жилося і його батькові, Миколі Гірникові, коли у хрущовські часи він написав *Короїди*, як він був поганьблений. І як прекрасно, що в нього виріс такий совісний син, що Павло пише свої зболені вірші, у яких чітко стоїть на стороні народної моралі під благословенням Шевченка.

З'явилися в останньому номері *Літературної України*, а перед тим — цикл у журналі *Україна*, публікації молодого поета Василя Рубана. Коли я кажу — молодий поет, це мені прикро і тяжко стверджувати. Серед цих молодих ми називаємо і Валерія Іллю, якому скоро буде 50 років, і Юрія Бедрика — двадцятилітнього студента університету. Вони за віком — батько і син. І в цьому — епоха нашої стагнації і застою, це виплід сусловського єзуїтства. Ми прочитали талановиті вірші, що належать Василеві Рубану, людині, яка стільки літ поневірялася в "психушці". Я добре знаю згорьовану долю цієї людини. 20 років тому мені довелося писати рецензію на його рукопис, а книжка вийде наступного року — через 20 років нашого стагнаційного життя. Через які поневір'яння духу пройшли ці люди!

І ми дивуємося, що деякі з них пишуть так звані герметичні за своїм характером вірші. Течія герметизму була свого часу популярна в Італії. Вона виникла у часи фашизму. Монтале, Унгаретті, Квазімодо народили таку поезію в страшні часи, коли людські душі були загублені. Так і душі молодого покоління в "героїчний" час Брежнєва ховалися в герметизмі.

Переді мною вірші прекрасного поета М. Воробйова, він працює пожежником у нашому театральному інституті. У Спільці кінематографістів відбувся вечір, спонуканий виходом першої книжки Михайла Саченка, яка теж чекала виходу двадцять літ.

Я кажу вам про цю ситуацію тому, що ціле покоління постшіддесятників перейшло через таке макабричне життя.

Часом я гадав собі, що ми наче вже відвоювали, моє войовниче покоління, і слава богу, думав я, навіщо їм вогонь Малишка і Павличка, солоня збуруненість Ліни Костенко і точна графіка Леоніда Первомайського, навіщо їм тичининське: "Стоїть сторозтерзаний Київ і двісті розіп'ятий я". Вони будуть займатися, нарешті, чистою літературою, чистою поезією, навіть останньою — в дусі верленівського гасла в блискучому перекладі Миколи Лукаша: "А решта все — література". Часом вони щось подібне і говорять, твердять, ословлюються. Згадую один з пасажів Віктора Кордуна

на вечорі Василя Голобородька. Вечір запізнився на двадцять років, а Василь Голобородько наче сьогодні вийшов із чорної шахти стагнації і застою. Все запізнилось на двадцять літ. А куди цих двадцять літ поділися — кури з'їли?! А цих курей з'їли при смачних грузинських приправах Галина Леонідівна Брежнєва зі своїм коханим мужем Чурбановим та деякими малоросійськими придворними, які й досі не міняють улюблених меню... Отож двадцять літ прокотилося, вже більше, коли мені доводилося писати перші рецензії чи передмови до поезій Віктора Кордуна, Василя Рубана чи Василя Стуса (збірка "Зимові дерева" не видана) — і досі вони ходять у молодих, а деякі лежать молодими у вічній сибірській мерзлоті... Отака печальна молодість цього покоління.

Така ситуація сучасної молоді української поезії і молоді української прози.

Шановні товариші! Хочу назвати імена молодих поетів і прозаїків, критиків, літературознавців, які визначають погоду в сучасній молодій літературі: Олександр Гриценко і Василь Рубан, Микола Литвин і Дмитро Кремінь, Вячеслав Медвідь і Олексій Микитенко, Валентин Тарнавський і Василь Голобородько, Дмитро Іванов і Любов Голота, Ігор Римарук і Василь Осадчий, Володимир Моренець і Наталка Білоцерківець, Микола Рябчук і Людмила Таран, Михайло Шевченко і Володимир Затуливітер, Алла Тютюнник і Анатолій Кичинський, Микола Тимчак і Валерій Герасимчук, Василь Герасим'юк та Іван Малкович, Юрій Ковалів і Світлана Жолоб, Юрій Буряк і Василь Портяк, Галина Пагутяк і Оксана Пахльовська, Оксана Забужко і Павло Гірник, Віктор Кордун і Микола Воробйов, Юрій Андрухович і Віктор Неборак, Ігор Маленький і Атила Могильний, Світлана Короненко, Олександр Міщенко і Микола Панасюк, Валерій Ілля і Юрко Бедрик — віком батько і віком син. Не всіх талановитих я встигну навіть назвати, але основний масив бодай спроможуся означити.

Якби в нас навіть нічого значного не було в літературі серед так званого середнього покоління, не кажучи вже про літературу старших, то навіть у такому обсязі хіба наша українська молода література не є серйозною і значною?! Саме такою вона йде до наради молодих письменників України, яка буде в лютому майбутнього року.

Багато цікавого є зараз в роботі молодіжного об'єднання при Київській організації СПУ. Варто підтримати його ініціативу про випуск щорічного молодіжного безгонорарного альманаху, який матиме експериментальний, пошуковий характер, репрезентуючи на своїх сторінках усе розмаїття стилів і напрямків, що існують сьогодні в українській молодіжній культурі.

Молодіжне об'єднання висуває пропозицію заснувати літературну премію імені М. Хвильового. Ця премія має присуджуватись

щороку за найцікавіші, художньо найоригінальніші і найнесподіваніші публікації в будь-якому літературному жанрі, зроблені за останні рік-два молодими українськими авторами. Мета премії — стимулювати мистецький пошук та експеримент, підвищити загальний культурно-освітній ценз літературної молоді, сприяти розмаїттю стилів і напрямків у молодій українській літературі.

Як бачимо, молода сила нашого народу вірить у майбутнє і намагається його прокреслювати сьогодні. Публіцистичний виступ в черкаській молодіжній газеті про голод 1933 року, який передрукувала *Літературна Україна*, і небувалий успіх львівського молодіжного ансамблю "Не журись" — все це з нашого спільного активу. Але не можна не дослухатись молодого голосу Олени Ніколаєвської, претензії якої до своїх "тихих" ровесників дуже і дуже доречні:

Я б назвала це явище "тихою прозою". Прозою з пом'якшеними акварельними тонами, загорнута в поліетилен буденщини, прозою світописання, світозмалювання, плачем без болю, сміхом без радості.

Молода проза несподівано заговорила втомленими старечими голосами... Вона мов прагне сховатись під материну чи бабусину пелену. А світ у цей час потрясають жакні катаклізми. Ми стали на шлях перебудови суспільства, котре під бравурні марші і бадьорі гасла будували аж сімдесят років! Ми пізнали трагедії Чорнобиля та Афганістану, ми відкрили ракові пухлини молодого покоління: проституцію, наркоманію, масове духовне зубожіння. Хто напише про це?

А по сторінках книжок молодих так само квітнуть волошки в житі, пихкає люлькою дід Семен і процвітають "зобов'язання", "перевиконання", що давно набили оскому... "Тиха проза" полохлива, як сарна, вона вміє граційно милуватися грою слівес, та не має ні сил, ні бажання всотувати в себе болі і прикросі нашого невpokійного світу, ходити п'ятами по лезах ножів, заступати грудьми людство від навали духовного знецінення, сплюдрованих ідеалів, буденщини, розпусти, зневіри...

Претензії ці великою мірою справедливі, їх можна достосувати не лише до молоді "тихої" поезії, а й до літератури всіх поколінь. Важливо, що вони, ці претензії, народжуються у середовищі самої молоді літератури і свідчать про її духовне здоров'я. Критицизм необхідний. Нишівність суджень завжди супроводжувала молодість. Хай же все це виходить на здоров'я, на повносилість — з молодих літ починаючи!

Три роки тому доводилося мені бути в сусідній країні, доводилося бути в неймовірному українському оточенні людей з Буковини і гирла Дунаю, з Мараморошини і з тих місць, де загинув Тиміш Хмельницький. Свої поети і прозаїки. Свої критики і літерату-

рознавці. Було цих людей після війни до півмільйона, зараз офіційна статистика дає число в 50 000, школи зменшуються і спішають до нуля. Одна з кращих сучасних поетес там носить прізвище — Іліку. Виявляється, колись було українське — Ілько... Такі лінгвістичні знахідки коштують тобі судоми в горлі. Але я не про те. Існує такий маленький український світ серед безлічі інших світів: там свої порахунки і свої класики. Замкненість своя і зацураність своя. Відірваність від великого українського континенту. Але часом на цьому *великому українському континенті* чи не в такій малості інтелектуальній ми живемо. Оце блискуча поезія молодих, оце вишукане гроно молодих прозаїків (від Галини Пагутяк до Василя Портяка), оце досконала критика і добірне літературознавство молодої когорти — яке воно має відлуння в малості своїх тиражів, у незахищеності своїх вечорів?! Чи зуміємо ми обстати за них і донести їхні здобутки цілими через сучасні вогні, аби хоч естафета рідного духу не обірвалася?! Хочу бодай зачепити ще кілька важливих проблем нашого буття.

Маємо взяти до свого активу і публіцистичні виступи Івана Дзюби шістдесятих і сімдесятих років, і *Собор в риштуванні* Євгена Сверстюка, вірші Василя Стуса та Ігоря Калинця, маємо взяти все, що боролось проти брежнєвсько-суловського зашморгу на горлі країни, все, що по-своєму працювало на довгождану Перебудову. Хай і не у всьому ми погоджуємося з позиціями тих чи тих літераторів, але плюралістичний спектр сучасного різномудання ми мусимо вміло і розумно спрямовувати: коли не з нами, то бодай не проти нас!

Російська культура виходить на міжнародні розмови то в Барселоні, то в Страсбурзі, то в Парижі. Литовці збирають литовців з усього світу в Каунасі. Поляки шукають поляка на краю світу. Грузини кличуть додому картвелів в Вологди. У нас же близько двох мільйонів українців живуть у США і Канаді — так звана українська діаспора. Ці люди в основі своїй хочуть добра і щастя нам, Україні. Це спонукає їх працювати на культуру разом з нами, а отже, на перебудову. Лише в голосах крайніх і нерозумних чути старі криваві заклики. Отож з основною і розумною частиною української діаспори нам треба працювати разом. Майбутньої української культури без цього єднання ми не бачимо.

Олександр Миколайович Підсуха, відомий наш письменник, колишній голова товариства "Україна", який багато чого знає про український націоналізм, недавно на засіданні двох комісій Верховної Ради УРСР з приводу статусу української мови привселюдно запитав присутніх депутатів, чи бачив хто з них живого націоналіста. На думку письменника, варто було б, щоб нині у пресі з'явилась низка статей, де б справді з марксистсько-ленінських позицій було розвінчано жупел націоналізму, яким тривалий час

об'являлися звичайні прояви синівської любові до рідної мови і народу, бажання розвивати його культуру.

Та маховик старих уявлень і оцінок працює ще й досі. Хіба не дивно було в період гарячих суперечок про мову бути свідком вельми сумнівної операції "Бумеранг", чи не дивно саме зараз замість статей про відродження любові до рідної культури на сторінках *Радянської України* дорогоцінну газетну площу відводити серіалу статей "Не стануть агнцями вовки". Ми віримо, що вовки (і націоналістичні, і всілякі інші) ягнятами не стануть. Розуміємо, що в часи чергового з'їзду СКВУ треба відгукнутись, але хіба в такий застарілий... дочорнобильський спосіб?! Невже на Україні зупинився час?! В розмові про сучасні неформальні об'єднання якимось мене насторожило твердження, що студентська "Громада" видає націоналістичний журнал *Дзвін*. Дорослі серйозні "дяді" в цьому не сумнівались. А я собі подумав — що ж воно діється, коли батьки за віком одразу так політично кваліфікують перші спроби політичного думання своїх дітей. Де ж тих 4000 комуністів провідного вузу України, які не можуть зі свого середовища виділити одного-двох молодих викладачів, розумних, талановитих, безкомпромісних, які б тактовно вивели ситуацію з пікової?! Невже і зараз ми будемо продовжувати таку дурну безперспективну справу, як і в 30-ті роки, коли стріляли "ворогів народу" і час той назвали "Розстріляним Відродженням" чи "Розстріляним Безсмертям"; чи в шістьдесяті роки, коли було задушено чимало талантів (Г. Тютюнник і В. Близнець) і добу ту назвали "Задушеним Відродженням"? Невже ми ніяк не можемо виладнатися з цієї колії? Колії, яка тяжіє над нашим життям, нашою долею, нашим народом?! Ніхто ніколи не повірить перебудові, коли не відчує, що майстри-душители волею партії і народу залишаться без роботи.

Якось мені один з таких народних ревнителів-філософів, застерігаючи од необережних кроків, казав у тяжкі сімдесяті: "Ми косимо траву. І доки одводиться коса назад для нового замаху, трава наростає. Отож не лізь сюди, ми ж бо чекаємо, поки ця молода трава підросте та визріє, а тоді ми її і скосямо. Не потрапляй під косу".

Отож хай навіки вишербиться ота проклята коса! Тож хай навіки усохне ця проклята рука, яка держить косу! Навіки благословенна молодість, яка живе вічним духом перебудови!

«МОВНИЙ РОМАНТИЗМ» І КОНСТРУКТИВНА ПРОЗА

Леонід Іваненко

У дискусії, яка розгорнулася в республіці у зв'язку із станом українського мовлення, виразно чується голос *Вечірнього Києва*. Мені сподобалася остання публікація від 3 січня ц. р. — стаття Тетяни Котенко. Не стільки зміст допису, скільки факт його появи на шпальтах газети. Бо якось розмови почали приїдатися, потрібні були нові імпульси, й саме ця публікація ніби штовхнула хитало в інший бік, чим напевно будитиме громадську думку далі.

Прокоментую три моменти. Перекладати російських поетів українською мовою безперечно треба! Бо що то значить — володіти мовою? Он соціолінгвісти зазначають, що у нас в країні панує далекі не двомовність, а напівмовність. Себто більшість, не беремо порівняно вузьке коло інтелігенції, не володіє досконало жодною мовою. Особисто я залюбки читаю переклади з російської, виконані М. Рильським, Д. Павличком, поетами «покоління розстріляних». І не тому, що я не розумію оригіналів, а для того, щоб пізнавати рідну мову, її виражальні можливості.

Ми, кібернетики, пробуємо зрозуміти таємниці функціонування мозку, створити штучний інтелект. Поезія взагалі, вдалі спроби перетлумачити її різними мовами — то невичерпне джерело матеріалу для роздумів і досліджень.

Друге мова дисертації. Звичайно, смішно, коли роботи з української літератури чи мови пишуться й захищаються російською мовою, бо усі рецензенти, опоненти, ті, хто «споживатиме» результати, — усі володіють українською. Якщо ж ідеться про технічні чи природничі дисципліни, я б не був таким категоричним. Наукову інформацію ліпше подавати найпоширенішими мовами. Такою на земній кулі, до речі, є китайська! Справді, мовою науки в середні віки була латина. Зараз, подобається це нам чи ні, на цю роль важить англійська мова. Тож мало зрозумілими є заходи тих менеджерів науки, які з містечковою запопадливістю і масштабністю мислення попереували всі українські наукові журнали виключно на російську мову видання. Однаково російська наукова інтелігенція, якщо це її цікавить, вільно читає українські тексти (навіть художні). Ми якось забуваємо навіть такий факт: «театр корифеїв» — М. Заньковецька, М. Кропивницький та інші грали перед царською родиною, і то неодноразово, і та, уявіть, їх

Передрук з газети *Вечірній Київ*, ч. 30 з 6 лютого 1989 р. Зберігаємо правопис оригіналу. — Ред.

прекрасно розуміла, як і мову Т. Сальвіні та Е. Дузе. Це зараз подекуди начальство районного штабу почало вимагати собі перекладачів для розмов з народом. Якщо вже дбати про поширення здобутків науки, то оглядовий журнал «Вісник Академії наук УРСР» треба дублювати не російською, а англійською мовою.

Але дисертація — то не лише свідчення у вузькій сфері, вона має стверджувати загальний культурний і розумовий рівень дисертанта, то ж нехай продемонструє, що він володіє принаймні однією робочою мовою міжнародних конгресів.

Взагалі, наші розмови про двомовність (як якийсь ідеал!) то, даруйте, блюзнірство. Для культурної людини ще 70 літ тому нормою було знати п'ять мов, таким був курс гімназії, а вивчали й більше. Культурний геноцид сталінщини вибив не лише кадри, а й збив усі орієнтири і критерії. Скажімо, фундатор Академії наук України акад. В. І. Вернадський вільно володів українською мовою (правда, ще десятьма-п'ятнадцятьма на додачу), при тому, що не вивчав її ні в гімназії, ні в університеті.

Лише воістину темні батьки можуть ізолювати своїх дітей від української культури і мови, яка пропонується їм, що називається, задарма. Може тому і гребують?

Але ми зубожіли не лише культурно, а й морально. Часом пишуть про втрату нашим поколінням почуття сорому. Бо вже не соромно нести з роботи щось за пазухою, відкрито, не криючись, жити на не зароблені гроші. Не соромно не лише батькам школярів, а й нашим лідерам у галузях науки, культури, спорту, політики прилюдно виступати не українською мовою. Що Василь Рац чи Іван Яремчук — хлопці, які виростили на Закарпатті, вже геть забули батьківську мову? Тому, і це остання теза, я не поділяю оптимізму прихильників «правового романтизму» — накажемо, й буде мова, ні лицарів самопливу, прихильників статус-кво. Натомість я погоджуюсь, що ситуація в республіці — наслідок нашої безкультурності. А якщо йдеться про правові акти, то починати треба з системи гарантій; правових, духовних, матеріальних, організаційних. Саме цим прикметна постанова ЦК Компартії України, видрукована в газетах 4 — 5 січня цього року.

У наш час без ствердження технічної інфраструктури культура прогресувати не може. Тут і техніка телебачення, кіно, радіо, звукозапису, відео, ЕОМ тощо. Віддамо належне гуманітаріям, які роздмухують кампанію на захист української мови, але про існування скількох вагомих «дрібниць» вони не здогадуються! Тому дуже доречним є закид (чому на адресу Д. Павличка?) наприкінці статті Т. Котенко про відсутність друкарських машинок з українським шрифтом. У світі, скажімо, вже давно друкують за допомогою персональних комп'ютерів. Але й на клавіатурі радянських зразків тієї техніки годі шукати українських літер.

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ ПІВДЕННОЇ АМЕРИКИ

У лютому минулого року в Прудентополісі штату Парана відбувся 15-ий з'їзд української молоді. З округних міст Парани і штатів Санта Катаріна, Сан Павло, Ріо-Гранде-до-Сул, Парагваю й Аргентини прибуло приблизно 1000 молодих учасників. Присутні були також духовні і світські власті. Єпископ Кир Єфрем Кривий відправив урочисту Службу Божу, щоб відзначити ювілей 1000-річчя прийняття християнства на Україні. У святковій залі була влаштована виставка українського дерев'яного й кам'яного церковного мистецтва, а Віра Селянська з Ріо-де-Женейро мала на ту тему доповідь українською і португальською мовами.

*

В державному університеті Ріо-де-Женейро від 25 березня до 19 квітня 1988 р. відбулася виставка українського церковного мистецтва. На 36-ох великоформатних таблицях показано найкращі зразки дерев'яних і мурованих церков, ікон, фресок і мозаїк. При вході на виставку і серед експонатів приміщено два великі плякати з сюжетом Хрещення України мистця Зої Лісовської з Женеві. Віра Селянська мала доповідь про українське релігійне мистецтво, а хор давньої музики "Тандарадей" під проводом Терезії де Олівейра відспівав "Ой видить Бог" у гармонізації К. Стеценка, "Не плач, Рахиле" М. Колесси і "Крістос амнесте" С. Людкевича.

*

У жовтні 1988 року у державному університеті Ріо-де-Женейро відбулася виставка витинанок Віри Вовк.

*

23 квітня 1988 р. на Міжнародній книжковій виставці в Буенос-Айресі Віра Селянська мала доповідь про українську культуру у світлі Тисячоріччя християнства. В залі було приблизно 400 присутніх. Доповідь дубльовано еспанською мовою.

*

Торік у Буенос-Айресі і в Росаріо (Аргентина) відбулася вистав-

ка українського церковного мистецтва, де були зазначені також церкви, зруйновані за останні 50 років.

*

У видавництві "Компанія Бразілейра, де артез графікас" у Ріо-де-Женейро появилися три нові випуски серії "Вертеп" у перекладі на португальську мову Віри Селянської: *Маруся* Марка Вовчка, *Український колядник* і *Веснянки та гагілки*.

*

Бразилійське телебачення передало 8 січня ц. р. урочисте йорданське водосвячення в українській католицькій церкві в Куритибі, а *Жорнал до Бразіл* — найбільший щоденник у Ріо-де-Женейро помістив на ту тему статтю.

*

Квартальник *Апросімасойнш* (Зближення), що виходить у Бразилії (столиці) і Ліссабоні помістив статтю Віри Селянської "Тисячоліття християнства на Україні". Квартальник присвячений східноєвропейським культурам. Видає його професор Краківського і Бразилійського університетів Генрик Сєверський.

В. С.

ТИРАЖІ ВИДАНЬ В УКРАЇНІ

Українськомовні публікації в УРСР Рік видання	Січень 1987	Січень 1988	Січень 1989
Вісник АН УРСР	3430	2400	1870
Всесвіт	40095	42095	60115
Дніпро	40000	37000	70000
Донбас	18580	15700	
Економіка радян- ської України	4500	4600	
Людина і світ	62000	64550	47400
Мовознавство	1800	1800	1800
Прапор	10700	8750	15000
Радянська жінка	2044300	2115300	2198400
Радянське право	45325	35515	34270
Український історич- ний журнал	2770	2315	4660
Філософська думка	1250	1250	
Українська мова і література в школі	52950	53800	54250
Український театр	4300	3900	
Новини кіноекрана	430500	410250	430000
Музика	9180	9000	
Ранок			
Народна творчість та етнографія	4650	4010	4200
Україна	119000	120000	116000
Знання та праця	27400	30900	24600
Київ	18432	19105	
Під прапором ленінізму	191200	173400	149700
Радянська література	1850	2000	
Вітчизна	18083	22888	40093
Комуніст України	137000	136700	113600
Жовтень	17100	26350	65300
Перець	2204500	2137650	2081200
Образотворче мистецтво	6600	5700	
Доклади АН УРСР			

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1989, 5, у статті Ю. Шевельова "Критика поетичним словом", трапилося кілька недоглядів і друкарських помилок, що потребують виправлення. Ось поправлені тексти:

- стор. 22, рядок 9 знизу: "Гайдамаків", і
- стор. 23, рядок 19 знизу: відкинення
- стор. 23, рядок 12 знизу: Матрьоші й Параші
- стор. 25, рядок 16 знизу: в усій їх провокативності
- стор. 25, рядок 4 згори: *Номоканон*
- стор. 27, рядок 1 згори: сентиментальний
- стор. 27, рядок 8 згори: схиляється
- стор. 27, рядок 13 згори: найостаннішого
- стор. 27, рядок 17 згори: глибинним
- стор. 30, рядок 2 знизу: те перо
- стор. 31, рядок 5 згори: перенесло
- стор. 32, нагорі: 2
- стор. 32, рядок 19 знизу: напад, мір
- стор. 32, рядок 18 знизу: не конче
- стор. 33, рядок 12 згори: Агапія
- стор. 35, рядок 16 знизу: 3
- стор. 35, рядок 4 знизу: число її членів
- стор. 36, рядок 15 згори: між тогочасними літераторами
- стор. 36, рядок 22 знизу: двотомовий
- стор. 36, рядок 12 знизу: щб політично небезпечного
- стор. 36, рядок 10 знизу: Білодіди й Шамоти
- стор. 36, рядок 5 знизу: залишали
- стор. 37, рядок 12 знизу: стосується і його
- стор. 38, рядок 13 згори: видавати
- стор. 38, рядок 13 знизу: явно не заслуговують
- стор. 39, рядок 17 згори: вжите
- стор. 39, рядок 22 згори: Але — хто
- стор. 39, рядок 4-3 знизу: в історію

ДЕ ПЕРЕКЛАДИ ПАВНДА?

До нас звернувся нещодавно один дослідник-американець з проською допомогою йому встановити всі поезії Езри Пavnда, які з'явилися колинебудь у перекладі українською мовою.

Точні дані про назву твору (в оригіналі англійською), назву журналу-публікації, рік, число, сторінку/-ки, ім'я перекладача/-ів просимо прислати на адресу нашої редакції в США для передання дослідникові. На конверті збоку слід занотувати: ПАВНД. — Редакція

Про авторів

- Томас Стернс Еліот (1888-1965)** — один з найвизначніших англійських поетів. Народився в Америці. Нобелівську нагороду з літератури одержав у 1948 р.
- Остап Тарнавський** — поет, автор кількох збірок поезій, новель і есеїв. Перекладач поезій з англійської, німецької і польської мов. Автор порівняльної праці "Т. С. Еліот і Павло Тичина", що була також темою його докторської дисертації. Живе у Філядельфії.
- Ігор Качуровський** — письменник, літературознавець і перекладач. Автор збірок поезій і романів.
- Аскольд Мельничук** — американський поет, спеціаліст з англійської літератури. Професор Бостонського університету. Основник (1972) і головний редактор літературного журналу *Agni*.
- Леся Храплива-Щур** — письменниця, авторка кільканадцятьох книжок для дітей і молоді. Живе у Канаді.
- Анатолій Дімаров** — письменник і редактор. Автор багатьох збірок оповідань і романів. Живе у Києві.
- Ришард Лужний** — професор літературознавства і культури в Ягайлонському університеті (Краків) і Люблинському католицькому університеті.
- Ігор Михалевич-Каплан** — поет і журналіст, до 1979 р. друкував свої твори в Україні. Тепер живе у Філядельфії, працює інженером.
- Василь Барка** — визначний поет і прозаїк. Живе у США.
- Тамара Варварів** — колишня акторка Театру-студії Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської. Закінчила вищі студії зі ступенем бакалявра, тепер працює інструктором російської мови в середній школі.
- Емі В. Найт** — старший дослідник Конгресової бібліотеки. Її спеціальністю є Радянський Союз. 1988 р. появилася її праця під назвою *КГБ: поліція і політика в Радянському Союзі*.
- Демонодор Баюрський** — псевдонім письменника і літературознавця.
- Леонід Плющ** — математик за фахом, колишній працівник Київського інституту кібернетики, колишній політв'язень. Живе у Франції. 1980 р. у в-ві "Сучасність" появилася його спогади *У карнавалі історії*.
- Віктор Сабаль** — публіцист і советознавець, живе в Німеччині.
- Галина Плужник-Білоус** — дружина репресованого письменника, живе в Америці.
- Олесь Шевченко** — правозахисник, представник Гельсінкської Спілки в Києві.
- Іван Драч** — поет, голова Київського відділення Спілки письменників України.
- Іван Дзюба** — літературний критик, письменник. Живе у Києві.
- Ольга Петик (Хиляк)** — живе у Польщі.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1989 РІК:

	ОДНО ЧИСЛО:	РІЧНО:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
<i>Канада:</i>	5 кан. дол.	50 кан. дол.
<u>всі інші країни:</u>	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра- лія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Канада:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4N3
<i>Арген- тіна:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>С. Ш. А.:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892 . [Tel.: (201) 622-0545] . [Fax: (201) 622-1933]
<i>Велико- британія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	<i>Швай- царія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern
<i>Ізраїль:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam		

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
[Telefon: (089) 26-37-73]

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Атена Пашко

НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії

1989, 168 стор.; тверда кольорова обкладинка. Переднє слово Михайлини Коцюбинської; мистецьке оформлення Опанаса Заливахи; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15 ам. дол.

Про творчість авторки нашої найновішої збірки поезії в своєму передньому слові Михайлина Коцюбинська стверджує, між іншим, таке: «Корінням своїм поет проростає в рідну землю, в минуле свого краю. [...] В] поезії такого типу — поезії жіночній — велике місце займають мотиви інтимні, тема кохання. ... Кохання високе, за найвищими людськими мірками, на найвищих регістрах...».

Степан Сапеляк

З ГІРКОТОЮ В КАМЕНІ. Поезії

1989, 160 стор. Переднє слово Ол. Борисенка, кольорова обкладинка Григорія Гірчака, ілюстрації Валерія Бондаря, мистецьке оформлення Ігоря Бондаря; безкислотний папір.

ISBN 3-89278-017-X Ціна: 10 ам. дол.

Збірка поезії — вірші Степана Сапеляка, написані в ув'язненні, на засланні, а також уже «на волі». Про творчість автора в своєму передньому слові Олександр Борисенко стверджує, між іншим, таке: «Образ Сапеляка і не абстрактний і не нейтральний, його фарби виразно національні, фолклорні, релігійні. Тут спектр широкий і багатий. Не кажу вже про князів, Гонту, Сквороду, Мазепу, Бояна і Кобзаря, похід Ігоря чи шаблю Мамая, але саму стилістику».

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Tel.: (089) 26-37-73

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933